

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 5 (189) сентябрь-октябрь 2016 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ эм жамауат бла дин биригиулени
къырал комитети, жазычуларыны Союзу

Баш редактор
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2016

ХАЛКЪЫНЫ БОРЧУН ТУТХАНЛАДАН БИРИ

Биз анга Саид Шахмырза деп кѳоюучу эдик. Андан иги да жаш болсакъ да, алай айтханыбыз кѳлюне тиймегенди бир заманда да. Аны мен алай ангылайма: ол бизге кесини бизни кибик заманындан кѳарай эди; билими, жашау сынауу, кѳргени, ангылагъаны бизден эсе кѳайда кѳолайлы болгъанын байракъ этерге уялгъанча кѳрюне эди манга. Алай юйреннген эдиле ала жашауну кесинден. Ала дегеним – аны тенглиле бары да. Кеслерини ол кѳылыкълары бла бизни да юйретирге кюреше эдиле хар адамны, уллу, гитче болсун, кесин кибик кѳрюрге. Ол ариу ышанлагъа юйреннген эсек – кесибизге махтауду, юйреналмагъанларыбыз а кесибизден кѳребиз.

Литературада да алай ишлей эдиле ала. Шахмырза да, Кязимден кѳалса, биринчиледен бири болуп.

Бюгюнлюкде бизни литературабыз уллуду, жетген литературады, суратлау даражасы бла эрттегили литератураланы биринден да артха кѳалмайды. Ол ѳхтемлигибизни юйюню мурдор ташын бек орнатханланы арасында бек биринчи Кязим эсе, экинчиге, кѳыйынын толу билип, терен ангылап, биз Шахмырзаны салабыз. Кеси да анга угъай дегенди жашагъан жылларында. Не десек да, адепни, кѳылыкъны, намысны, хурметни инбашларында халкъны бетинден жюрютгенле эдиле ала. Ол кѳауум.

Шахмырза туугъанда, Кязимге 27 жыл бола эди. Лермонтовну жыл санында болгъанды Кязим.

Ол кезиуге Кязим, суймеклик назмула тагъа, эллилерини жарсыуларына жюрек тарыгъыу жырла эте, суйгенлеге ийнарла жаза, халкъына кѳуллукъ этерге жетишген жаш болгъанды.

Айхай да, жыл саны жете келген Шахмырза аны хапарын билмей амалы жокъ эди. Ол гитчелигинден окъуна окъуугъа, билимге жан атхан, аланы кѳыйырларына бир илинсе уа, кѳл салып окъугъан, юйреннген сабий болуп ѳсгенди. Не сѳз барды, халкъына Кязимча танылыргъа да итиннгенди. Бу эки да устазыбызны чыгъармачылыкъ ишлеринде ушагъан жерчикле тубегенлерине да сейир этмейме. Биягъында Кязимни юсюнден айтханма, халкъны жарсыуларына жырла эте тургъаны адамланы жарсыуларын сынтыл этерге болушханды деп. Шахмырзаны назмучулукъгъа хунери эсленнгенлей, анга да аллай тилекле бла адамла келип болгъандыла. Дуния литератураны тарыхында, артыккъда бек шаркъ литературада, аллай юлгюле кѳп болгъандыла. Бир-бир

литературалада назмучулукъ аллай жумушладан башланнганды дерге да болады. Сёз ючюн, кыралны аскер хорламларына аталгъан неда патчах тахтасына олтургъаннга жораланнган махтау назмуладан. Бизни литературабыз уллу, эрттегили литературалагъа кечирек байланнганлыкъгъа, дунияда жюриген литература төреледен кери болмагъанды. Кязимни иши да, Шахмырзаны иши да алай бла башланнгандыла дерге боллукъду. Бири биринден 27 жылгъа кичи болгъан ол эки да уллу адамыбызны ушашлыкълары да бошдан болмагъанын аны ючюн айтама. Юлгюге Шахмырзаны жазып башлагъан заманларында жаратылгъан бир назмусун келтирирге боллукъду:

СОЛДАТНЫ СЁЗЮ

1904 жылда Орус-япон урушха баргъан солдатны жыры

Телеграммла урудула
Халкъгъа хапар берирге,
Петербургдан хапар келди,
Биз солдатха кетерге.

Солдат шокну кётюрсем,
Эки билегим талмазмы?
Ана излеуюн излесем,
Жаш жүрегим къанмазмы?

Апрельни ючюсюнде
Порт-Артургъа бардыкъ биз.
Ашамайын, ичмегенлей,
Шкокланы къурдукъ биз.

Патронла ишлеучю эдим,
Казармада олтуруп,
Тенглериме къараучедим,
Кёзлерими толтуруп.

«Атыгъыз!» – кычыралла,
Жюрегими жаралла,
Начальникле, командирле:
«Хайдагъыз!» – деп айталла.

Пелиуан кеме келеди
Толкъун сууда къан отха,
Насыплы бала мен болсам,
Тюшмез эдим солдатха.

Японлуланы топлары
Бийик таудан аталла,
Бизни жазыкъ солдатла уа
От тюбюнде жаталла.

Таракъ-таракъ эрийдиле
Тыхтеннгенни бузлары,
Ызыбыздан жилийдыла
Чегем элни кызылары.

Кязимни жазгъанларын билген адам кёрюрге боллукъду Шахмырза да адамланы жүрек кыйынларына эс бурургъа, аллайлагъа жыр тагъаргъа, жумуш бла келген адамны жумушун тындырыргъа Кязимден юйреннгенин.

Бизни халкъыбызны билимге жолу ишлене башланнган заманлада, кёлден этилген чыгъармаланы илишанларында кенгирек чыгъаргъа нюзюр этилген кезиуледе, билимге ал бургъан эсли жашларыбызны барысы кибик, Шахмырза да кеси заманыны адамы эди. Жазгъанларында. Суратлау сёзюбюзню бюгюннгю бийикликлеринден къарагъанда окъуна,

биз Шахмырза эм аны нёгерлери этген ишге уллу хурмет бла, устазларыбызны ишлеринеча, кьараргъа тийишлибиз. Халкьыбызны атын, бир харф бла болса да, айталгъанлагъа намыс эте билгенлерибизден юйрене.

Сёз ючюн, Къайсын, Орта Азиядан къайта келгенлей окъуна, Кязимни жазгъанларын жыйышдырып-тийишдирип, халкьыбызны ийнагъы болгъанын битеу окъуулу адамланы кёллеринде орнатыр ючюн, къалай кюрешген эсе да, Шахмырзаны жазгъанларына да, кеси ортабызда саусаламат жашап тургъанына да къарамай, бир заманда да уллу кёллю болмагъанды. Къайсын эди Шахмырзаны «Сырыйна» деген китабын (халкьыбыз туугъан жерине къайтхандан сора биринчи китабын), назмуларын заманнга кёре напчаларгъа да болушуп, ал сёз да жазып, китап басмагъа берген.

«Жерине кёре – кырдыгы дегенлей, – деп жазады Къайсын ол китапны ал сёзюнде, – жазыучу окъуучуларына кёре жазаргъа керекди. Алайсыз ала бир бирни ангыламай къалыргъа боллукъдула. Алай болса уа, жазгъандан магъана болмай къаллыкъды. Шахмырза бла окъуучулары уа бир бирни бек иги ангылайдыла. Алай болмай амалы да жокъ эди. Нек десенг, Саид, къара халкъдан чыгып, халкъ бла бирге ёсгенди, къууанч, жарсыу, тынч, къыйын кюнюнде да халкьы бла бирге жашагъанды».

Аны кесибиз да кёребиз. Аладан жашыракъ болгъанлыкъгъа, ХХ ёмюрню экинчи жарымыны ырхылары бизни жүреклерибизни да талагъандыла, сыдыргъы этгендиле. Шахмырзача, жашауну салтасыны бла тёшюню ортасына ишленген темирлей болгъан адамларыбыз бизни да бошланыргъа къоймагъандыла, не заманда да адамлай къалыргъа юйретгендиле.

Сюргюн азабыны жырын Шахмырза биринчи болуп этгенди дерге боллукъду бюгюнлюкде. Халкъ бла бирге болгъанды деген ол болады:

Къая къызы – къарылгъач,
Кимди сизни къыстагъан?
Бу тауланы къызгъанып,
Сизни мындан сыйпагъан?

Къая къызы – къарылгъач,
Узакълагъа учасыз,
Не болгъанды сизлеге?
Жилияй, къайры барасыз?..

1944 жылны март айында быллай тизгинлени жазаргъа базынмакълыкъ – тюзюнлей, барып, кесин асмакъгъа асхандан башха туююл эди. Шахмырза, заманны сурлугъун кеси башындан ётдюрген адам, ол назмуну жаза туруп, ишни болушун ангыламагъан туююл эди. Алай, саулайда халкьыны жилиуун жазар ючюн, жангыз жанын ортагъа салгъанды. Халкьны керти келечиси адетинде. Халкьны, кертиси бла да, «сыйпап» сюргенде, бир жанны багъасы тергелмей эди. Аны Шахмырза кимден да уста билгенди.

Бу назмуну «Сырыйна» деген китапха салып чыгъаргъанларында, Шахмырзаны кече ортасында «чакъырылыучу жерлеге» чакъырылгъаны бюгюн кибик эсимдеди. 1957 жылда окъуна, биз бери къайтхандан сора, хапарны тюзюн айтыргъа къоймай тургъанларын эсге алгъанда,

1944 жылда ол тизгинле ючюн адамны аты къайда айтылыргъа боллугъун ангыларгъа къыйын туююлдю.

1957 жылда, биз бери къайтханлы, туугъанла сейир окъуна эте болурла бизни былай жазгъаныбызгъа. Бирда этмесинле сейир: жашауубуз алай болгъанды. Аны себепли керекди бюгюн халкъны бютюнда бек сюерге, бютюн биригирге чакъырыргъа.

Мен кесим Шахмырзаны бек иги таныгъанма. Ол манга бек иги болгъанды. Таулу газетни редакциясына келип, мени адамгъа тергеп, ушакъ этерге, кѳрген жашаууну юсюнден айтыргъа, халкъ адетлени, тѳрелени эсгере туурургъа бек суююучю эди. Ол аны устазлыкъ адети болгъанын мен артда ангылагъанма – насийхатсыз юйретиуню бир жолу. Аллай дерс бек кючлю дерс болгъанын мен кесимден билеме.

Шахмырза бизни жарыкъландырыу ишибизге бек уллу къыйын салгъан адамды, артда битеу дуниягъа да белгили болгъан назмучуларыбыз, халкъыбызны атын айтдыргъан адамларыбыз аны кѳолунда окъугъандыла. Кеси ол, башында сагъыннганыбызча, окъуугъа бек эс бургъанды. Къарачайда, Кърымда окъуп, ол заманлада терен билим алалгъан таулуладан бири эди. Арап тилни уста биле эди. Ёлюп кетгинчи да, ол жазгъан затларын арап харфла бла жазыучу эди. Арап жазыу жерни аз алады деп.

Андан сора да, халкъыбызны тарыхы тюрлендирилмегенлей, болгъаныча, халкъны кесини кѳолуна тюшер ючюн, ол бир киши этмезликни этгенди: ол жаш археологлагъа болушур ючюн, аланы биргелерине таулада, тюзледе айланып, жаш алимлеге жол кѳргюзтюп тургъанды. Жер атларыбызны сакълар ючюн, биринчи топонимика сѳзлюкню чыгъаргъанладан бириди. Бизни халкъ жигитибиз Къалабекланы Солтан-Хамитни юсюнден уллу проза чыгъарманы биринчи болуп жазгъанды. Аны газетде басмаларгъа болушханым ючюн, ол манга бек ыразы болуучу эди. Аны себепли кѳп жангы затларын манга окъургъа да бек суюгенди Шахмырза. Сау болсун, сабий жанымы абаданлагъа тенг кѳрюп, ушакъ нѳгерге тутханы ючюн. Мен да бюгюн игилик бла эсгереме аны.

Алаша бойлу, къатангы, чѳрчек, жютюакъыл Шахмырза бюгюн да кѳз юсюмдеди.

ГУРТУЛАНЫ Салих.

БИРИНЧИ УСТАЗ

Чегемли жаш Шахмырзаланы Саид сабий заманында окъуна Малкърны бла Къарачайны медиреселеринде арап жазмагъа юйренгенди. Артда аны билимин андан ары ёсдюрюр муратда атасы Осман жашын Оракъ деген ногъай элге иеди.

Саидни чыгъармачылыкъ ишге итиниуюлюю, хунери да эртте окъуна ачыкъланнгандыла. Биринчи назмусун – «Аскерчини сёзюн» – ол 1916 жылда жазгъанды, кесин да Биринчи дуния уруш бла байламлагъанды.

Саид битеу жашауун халкъны жарыкъландырыу ишге жоралагъанды, аны маданиятын, ниет байлыгъын сакълауну ёз борчуна санагъанды. Аны халкъына сюймеклиги, ачыкъ жүрекклиги къаламына дайым кюч бергенлей тургъандыла. Саидни биринчи басмаланнган чыгъармасы Граждан урушну жигити Къалабекланы Солтан-Хамитге аталгъан жыр эди. Саид аны Энейланы Махмут эм Байсолтанланы Хамит бла бирге къурагъан эди. Ол жыр Адам Дымовну Басхандагъы типографиясында 1918 жылда басмаланнганды. 1919 жылда уа «Танг Чолпан» деген къумукъ тилде чыкъгъан журналда Шахмырзаланы Саидни эки статьясы малкър халкъны жарыкъландырыууну проблемаларыны юсюнден эдиле.

Къабарты-Малкърны халкъгъа билим бериуню область бёлюмю 1924 жылда биринчи устаз курсла ачханда, битеу да Малкърда арапча бир кесек окъуй-жаза билген 12 адам табылгъанды. Шахмырзаланы Саидни устазлыкъ иши аланы окъутуудан башланады.

1924-29-чу жыллада Саид Симферополь шахарны педагогика техникумунда окъугъанды. Бу техникумну XIX ёмюрню ахырында белгили кърим-татарлы алим Измаилбей Гаспралы къурагъан эди. Саидни ол окъуу юйде Измаилбейни сохталары окъута эдиле. Алай бла Саид Шахмырза, заманына кёре, устазланы хазырлауда бек иги техникумда билим алгъанды. Окъугъан кезиуюнде ол, назмула жазгъаны бла чекленип къалмай, халкъгъа билим бериуню проблемалары бла да кюрешеди. Хар жаз солуу кезиуюнде ол окъуучула бла бирге элдеги ликбезде ишлейди. 1927 жылны жаз айларында Саид Шахмырза окъутуу ишин Огъары Чегемде тиширыуланы арасында бардырады. Аны дерслерине 60 адам жүрюй эди. Аллай бир адамны окъутхан тынч иш туююл эди, болсада жаш устаз, ишин тынгылы бардыра, жамауатдан намыс, ыразылыкъ да тапханды.

Кесини устазлыкъ борчун Саид Шахмырза кенг ангылагъанды – сабийлени окъутуу-юйретуу, абаданланы арасында ангылатыу ишни (политика жаны бла) бардырыуу бла чекленип къалмай, ликбездеги жу-

мушун да тири бардырып, жахиллени санын азайтыуга уллу эс бурганды. Аны бла бирге Саид окъуучулагга деп хазырланган методика пособияланы кбурау, программаланы жарашдырыу ишге да кбатышханды.

Бу кезиуге Малкбарны бек узакъ эллеринде окбуна школла ачылган эдиле. Алагга биринчи дерс китапланы да Шахмырза жазганды. Школ жашауда, жарыкъландырыуда тюбеген кыйынлыкъланы юсюнден ол, таймай – «Къарахалкъ», аны ызындан «Ленинчи жол», «Социалист Къабарты-Малкбар» деген газетледе жазганлай турганды. Аны публицистикасыны энчилиги: не гитче статьясында окбуна шартланы бош юлгюге келтирип кбоймай, аланы юсю бла жазыучу ишни таплыкъ бла кбурауну жолларын излейди. Саидни 1920–30-чу жыллада газетледе басмаланган статьяларында биз аны тюрлениулеге ачыкълыгын эслейбиз. Жазмаларыны тиллери шатыкды, байды, магъаналары теренди.

Халкъны харкюнлюк жашауну юсюнден статьялада автор таулу эллилени жамауат жашаугга тири кбатышыргга, окбуу-билим алыргга чакъырады. Жазычула Хочуланы Салих, Теммоланы Хамит, Залийханланы Жанакъайыт, Геттууланы Максим, Шауланы Миналдан, Отарланы Керим бла бирге «Ленинчи жол» газетни ишине тири кбатыша, Саид малкбар тилде публицистиканы айныууна уллу юлюш кшошханды, журналист ишни халкъ ичинде сеbebини юлгюсюн кергюзтгенди. «Осал адетлени кетерип, жангы жашауну кбурайыкъ», «Тиширыула партиязга нек киредиле?» деген эм башха статьяларында Саид Шахмырза окбуучуланы эслерин социалист кбурулушну бек магъаналы проблемаларына бурганды. Абаданла окбургга-жазаргга теркирек юйренир ючюн, ингир ликбезде бардыргган дерслерини конспектлерин статья халда мажарып, «Къарахалкъ» газетде басмалаганды.

Симферопольда техникумну бошаггандан сора Шахмырза улу Нальчикде Ленинчи окбуу городокда устаз болуп беш жыл ишлегенди. Ол жыллада чыггарганды Саид кеп заманны халкъыбызгга кбулдукъ этип турган дерс китапларын – «Биринчи атламла» деген харфлыкъны (Этезланы Омар бла бирге), «Бирликге» (Отарланы Керим бла бирге), «Жангы окбуп башлагганлагга» (Хочуланы Салих бла бирге). Аладан сора да, Саидни «Социализмни жолунда», «Къалай жазаргга керекди» деген эм башха дерс китаплары басмалангандыла. Дерс китаплагга деп, Саид Шахмырза гитче сабийле суююп окбурча назмула жазганды. Ол назмуланы кёбюсю артда сабийле жаратхан жырла болуп квалггандыла. «Ишчи бла ишчи тиширыу», «Биринчи майны байрамы», «Октябрьни толкунлары» – бу жырла марш халда айтыла эдиле. Тири, терк айтылган жырланы сабийле бек суюгенлерин эсге ала, Шахмырза улу аны устазлыкъ ишинде да хайырлана билгенди.

Саидни «Аршилери-маршилери» деген жырыны юсюнден энчи айтыргга тийишлиди:

*Аршилери-маршилери,
СССР-ни аскери,
Онган солгъа, солдан онганга –
Душманланы ур керу! –*

деп жырлай эдиле окъуучула, устазларыны сёзлерин къайтарып. Бу сейирлик маршны назмучу къалай бла къурагъан болур деген сорууну кёпле бергендиле. Бу чакъырыуу бла («аршилери-маршилери») аскерчи жырла ХХ ёмюрню аллында тюрк халкъланы кёбюсюне белгили эдиле. Бусагъатда Тюркде да айтадыла аны. Не сейири, биринчи болуп, быллай жырны 1916 жылда темир жол ишлеген уйгъурлула айта болгъандыла:

*Узакъ йолгъа биз барырмыз,
Къызыл алманы чишлеп,
Аман болсакъ, биз къайтырбыз,
Вагон йолида ишлеп.
Аршилери, маршилери,
Яш балларнинг нахшилери.*

1941 жылда Ташкентде чыкыгъан «Уйгурские народные песни» деген китапны жарашдыргъан М. Алиев жазгъаннга кёре, «аршиле» деп Биринчи дуня урушну кезиунде къара ишлеге чакъырылгъан, аскерге бир сылтау бла алынмай къалгъан жашлагъа айтхандыла. Шахмырза улу уа, ол жырны Симферополь шахарда окъугъан заманында эшитип, магъанасын тюрлендирип, кесини сохталарына юйретген болур эди.

Ма аллай тамаша жолу бар эди бу маршны малкъар адабиятха.

Саид Шахмырза малкъар жазычуланы биринчи тёлюсюню устазы эди десек, жангылмазбыз. Ала бла бирге уа биринчи партия эм совет къуллукъчуланы, устазланы, къурала келген малкъар интеллигенцияны устазы эди ол. Гуртуланы Берт, Отарланы Керим, Хочуланы Салих, Теммоланы Хамит, Залийханланы Жанакъайыт, Геттууланы Максим, Шауаланы Миналдан, Кациланы Хабу, Геляланы Рамазан, Совет Союзну Жигити Байсолтанланы Алим, генерал Делпуланы Хаким эм кёп башха белгили адамларыбыз андан билим алгъандыла.

1935 жылда Шахмырза улу кеси тилеги бла Огъары Чегемни школуна ишлерге кетеди. Ол школну таматасы болуп 1939 жылгъа дери уруннганды – аны КЪМАССР-ни жарыкъландырыу иште наркомуну заместителени къуллугъуна салгъынчы. Ол жыл окъуна халкъгъа билим бериуге салгъан кыйыны ючюн республикада биринчилени санында Шахмырза улу бийик правительство саугъагъа тийишли болгъанды – анга Ленинни орденин бергендиле.

Кёчгюнчюлюкде 1944 жылдан башлап Саид Шахмырза Къазахстанны школларында ишлегенди. Халкъыбыз туугъан жерине къайтхандан сора халкъны жарыкъландырыугъа салгъан кыйыны ючюн эм чыгъармачылыкъ ишинде жетишимлери ючюн 1957 жылда Шахмырзагъа

экинчи кырал саугъаны – Урунууну Къызыл Байрагъыны орденин – бергендиле.

Саид Шахмырзаны малкъар адабиятны мурдорун салыуда болмагъанча уллу кыйыны барды. Ол, башхаланы юйрете, жашагъаны къадар, кесини билимин, сынауун да ёсдюргенлей тургъанды, этгеним тамамды деп бир заманда да тынчайып къалмагъанды. Назмучулугъун да кыймагъанды.

Саид халкъны адет-тёрелерин, кёлден чыгъармачылыгъын да уста билгенди. Аны себепли этнографла бла фольклористле Шахмырза улуну терк-терк жокълагъандыла, аны болушлугъун излегендиле. Саид эсинде кёп затны иги сакълагъанды. Аны хайырындан XX ёмюрню 60–70-чи жылларында Къабарты-Малкъар илму-излем институтну фондунда фольклор эм этнография материал аслам жыйышдырылгъанды.

Шахмырзаланы Саид, къабартылы алим Джамалдин Коков бла бирге малкъар топонимика сёзлюкню (Балкарский топонимический словарь. Нальчик, 1970) жарашдырып, республиканы илмусуну айныууна уллу къошумчулукъ этгенди.

Къалабекланы Солтан-Хамитни жашаууну юсюнден да ол сейирлик китап - «Танг аласында» деген повестин - жазып, 1965 жылда басмалагъанды. Ол китап Саидни толгъан умутларындан бири эди. Аны дагъыда революция бла Граждан урушну кезиуюнде халкъыбыз сынагъанны толу ачыкъларгъа уллу мураты бар эди.

Шахмырза улу Саид сабийлени бюгюн да суйген назмучуларыды. Аны битимлени, жаныуарланы, Кавказны айбат табийгъатыны юсюнден назмулары сабий адабиятны суйдюмлю бетлериндендиле.

БИТТИРЛАНЫ Тамара,
филология илмуланы доктору.

САИДНИ ЖОЛУ

Къабарты-Малкъар илму-излем институтда бир къауум жылны, къалауур болуп, бир алаамат адам ишлеп тургъанды – терен билимли, намыслы. Аны уллу ниет культурасы хар сёзюнде, хар къымылдауунда эслене эди. Ол – кърым-татар халкъны керти уланы Муслим Шейх-Аметов – бизни шахарда туугъан журтуна кенгден термиле жашай эди. Кърым-татарлылагъа ата журтларына къайтыргъа онг болгъанлай, Муслим агъа, жанын атып, ары кетди. Мында тургъан кезиуонде уа бизни къарындаш халкъ болгъан къадарыбызда, адабиятыбыз эм маданиятыбыз бла да шагъырей болуп, кеси халкъыны хазнасынча суюноп, аланы юсюнден жазмаларын басмалап тургъанды. Кърымгъа кетгенден сора, андан бери китапла да жибере, байламлыкъны юзмей туругъа кюрешеди. Сау болсун эм узакъ ёмюрлю, сабырлыкъ берсин анга да, халкъына да Аллах!

Кёп болмай да Муслим агъа Симферопольда чыкъгъан «Янъы дюнья» деген газетни бир номерин ийгенди (2006 ж., 21 январь). Анда «Эски суратны эски тарыхы» деген аты бла ол кесини статьясын басмалагъанды. Газетде ол статья бла байламлы эки сурат да бериледи: биринде – Акъмежгитде Кърым-татар педагогика техникумда окъугъан сохталаны бир къауумун кёребиз. Ортада олтургъан – Саид Шахмырзады. Экинчиси уа 1929 жылда ол техникумну бошагъан битеу сохталарыны, аланы устазларыны суратларыды. Муслим Шейх-Аметов: «Сабийлери бла тенглерин аланы танысала, кёллери хошланыр деген умутдама», – деп жазады статьясыны башында. Аны къалгъанын малкъар тилге кёчюрюп, былайда келтирирге сюеме.

«Ол жылла (1926–1929 ж.ж. – Т. Б.) белгили Бекир Чобан-задени жашау жолунда бек къыйынлы эдиле, анга Кавказда да кесин сакъларгъа тюшген эди. Ол мында, къолундан келгенича, хар неге да жарап турду. Бу кезиуде ол таныгъан, билген адамлары бла факирлешип турду. Бекир Чобан-задени болушлугъу бла бир малкъарлы жаш, Саид Шахмурзаев, Кърым-татар устаз техникумунда окъуду, аны бошар кезиуоне ала шуёх болгъан эдиле. Аны себебинден Чобан-задени мында тенглиги-байламлыгъы кючленди. Бу тенгини китапханасында сакъланган Чобан-задени 1928 жылда Акъмежгитде чыкъгъан «Боран» деген китабында арап эм латин харфла бла жазылгъан автографы керти шуёхлукъну шагъатыды. Бу шартны бир сейир тарыхы да барды. Жаш устаз Саид Шахмурзаев бу китапны бла «Терджуман» газетни бир къауум номерин, сюрюнлюкге кете туруп, къая ташланы арасында къаты букъдурады. Кёчгюнчюлюкде онюч жыл сюрюнлюкню къыдыргъандан сора журтуна къайтып келген Саид Шахмурзаев китапны бла газетлени букъдургъан жеринден табып алады. Алагъа зат болмай, иги сакъланган эдиле.

Бир кѡауум замандан сора бу китап («Боран») бла газетле манга сау-угѡа болуп тюшдюле. Бу кезиуде мен да журтубуздан кенгде, Нальчикде жашай эдим. КГБ-ны кѡуллукѡчулары мени ызымдан кѡысха тюшюп тургѡанлары себепли, бу багѡалы эсгертмелени Эшреф агѡа Шеми-задени бла Бекир агѡа Умеровну жолларынын тутхан, халкѡыбызны керти уланы, жазыучу Риза Фазылгѡа бердим.

Арадан кѡп жыл ѡтдю. Бекир Чобан-заде Саид Шахмурзаевге сау-гѡалагѡан «Боран» китабы, кѡыйын жолланы кечип, Р. Фазылны болуш-лугѡу бла ата журтубуз Кѡрымгѡа келип, жангыдан чыкѡгѡаны ючюн Риза Фазылгѡа сау бол дегенни тюзге санайма.

Муслим Шейх Аметов»

Белгили кѡрым-татар алим Бекир Чобан-задеге, тюрк илмуну жангы заманда мурдорун салгѡанладан бирине, совет власть орналгѡандан сора, кѡадары кѡп жол кѡыдыртып, Нальчикге келтиреди. Муслим агѡа сагѡыннган жыллада ол, мында тургѡан заманын бош ѡтдюрмей, бизни адабиятыбызны юсюнден китап хазырлайды. Андан бир юзюкню Бакуда чыкѡгѡан адабият журналда да басмалайды. Ол жазмада кѡарачай-малкѡар халкѡны кѡлден чыгѡармачылыгѡына бийик багѡа бериле эди, аны тюрлю-тюрлю жанрларына энчи кѡарала эди. Жарсыугѡа, алим тутулгѡанда, китап басмаланмай, кѡол жазмасы да тас болуп кѡалгѡанды.

Муслим Шейх-Аметовну статьясында сагѡынылгѡан «Терджуман» газетни уа ХХ ѡмюрню аллында белгили алим эм жазыучу Исмаил Гаспралы чыгѡарып болгѡанды. Аны мураты – тюрк халкѡланы жарыкѡландырыу, аланы жангы ѡмюрде Европа цивилизациягѡа илешдириу эди. Аны себепли Малкѡарны, Кѡарачайны да окѡуулу адамлары газетни хар номерин бир уллу саугѡаныча тутта эдиле.

Саид Шахмырзаны тюрк дуниягѡа ХХ ѡмюрню аллында салгѡан жолу унутулмагѡанды. Ол жол кѡарындашлыкѡны, ниет бирликни жолу болгѡаны себепли.

МУСУКАЛАНЫ Ахмат,
тарых илмуланы доктору, профессор.

КЪАЛАБЕКЛАНЫ СОЛТАН-ХАМИТ

Халкъ батыры Солтан-Хамит –
Адамланы сабыры –
Ёлюп келди Терк боюнундан,
Къалды бизге къабыры.

Оюлгъанды, эй, къарахалкъ,
Жарлыланы къаласы,
Жюреклени мудах этди,
Жилияйд халкъны анасы.

Дуниядан кетди чолпан –
Жарлыланы ёкюлю,
Тенгликни байрагъын тутхан,
Тау эллени кёпюрю.

Тюзлюк жолну барыучеди
Жарлыланы атасы,
Ёмюрде сау болурму, экен,
Жюреклени жарасы?!

Халкъ батыры Солтан-Хамит –
Жюреклени къыйдыргъан,
Къара халкъны кёзлеринден
Къан жилияму къуйдургъан.

Киров бла жолдаш эди,
Ишчи халкъны чырагъы,
Батып къалды тау эллени
Жарытхан кюн таягъы.

Жарый баргъан кюнлерибиз
Мудах болуп батады,
Малкъар халкъны толгъан айы
Жер тюбюнде жатады.

Халкъ ючюннге сойдургъанды
Солтан-Хамит санларын,
Тенглик ючюн аямайла
Эр кишиле жанларын.

Тау эллеге айтыучеди
Законланы, олтуруп.

Аллыбызгъа келди аслан,
Алтын гулла толтуруп.

Онсегизинчи уруш жылда
Терк боюнуна кетгенед,
Анда ёлюрюн билген кибик,
Керти осуят этгенед.

Айтхан эди: «Къарындашым,
Залимлеге алдатма,
Ёлсем, мени мыллыгымы
Душманлагъа малтатма!..»

Баргъан эди Киров бла
Чечен уруш жанына,
Жарашыулукъ салыр ючюн
Къара халкъны барына.

Киров берген буйрукъланы
Тамам этип толтургъа,
Урушланы тамам тыйып,
Тенглик салып олтургъа.

Ёлюрме деп къоркъмаучеди,
Тюрлениучед, уялып,
Окъ тийип жыгъылгъанед ол,
Къызыл къаннга боялып.

Телеграммла урулдула
Халкъгъа хапар берирге,
Жарлы халкъла бары келди
Аны ёлюсюн кёрюрге.

Ишчи, элли бары къалмай
Суу къуйгъанлай болдула,
Аны ёлтюрген душманланы
Башдан-аякъ урдула.

Аны ёлюсюн кётюрдюле,
Машинагъа салмайын,
Биргесине чыкъгъанелле
Большевикле къалмайын.

Аны кьалмай хапарларын
Тарыхлагъа алдыла,
Терк кьаланы бойларында,
Жазып, сынла салдыла.

Большевикле бары кьалмай
Аны сыйлы кёрдюле,
Аны ючюн тау элле
Кёп махтаула бердиле.

Таулары желлери анга
Жырлай-жырлай кетерле,
Тюзлени кьушлары анга
Жиляй-жиляй ётерле.

Жарлыланы кёз жашлары
Жауун болуп жауарла,
Тюзледе чыкьган кырдыкла
Аны бла кьанарла.

Жерден чыкьган ариу хансла
Анга тилек этерле,
Кёкде айланган кьанатлыла
Анга жиляй кетерле.

Титирелле аны ючюн
Тауладагъы терекле,
Тау халкълары урушалла,
Кьолларында – сенекле.

Киров мудах болгъанд, дейле,
Солтан-Хамит ёлдю деп,
Азатлыкьны жолун излеп,
Кёп кьыйынлыкь кёрдю деп.

Киров эди тау кьушлагъа:
«Эркинлик!» – деп кьычыргъан,
Кавказдагъы кадетлени
Тамырларын кьурутхан.

Партизанла урушалла,
Тау тарлада атыша,
Сууукь боран бузлауукьда
Туманлагъа батыша.

Киров эди чал таулары
Кьызыл нюрге чакьыргъан,
Солтан-Хамит негер болуп,
Тау бийлени кьачыргъан.

Солтан-Хамит ёлген кюнде
Къара халкъла турдула,
Душманлагъа кьылыч уруп,
Совет власть кьурдула.

Киров бла Солтан-Хамит,
Ленин жолда баргъансыз,
Уруш бла, кюреш бла
Совет власть салгъансыз.

КЪАЯ КЪЫЗЫ – КЪАРЫЛГЪАЧ

– Къая кьызы – кьарылгъач,
Къаялада учуучу,
Къаялада юй салып,
Тагылада туруучу.

Къаялада жырлаучу,
Назмуларын айтыучу,
Неге бизни кьойдугъуз,
Бийик кёкде ойнаучу?

Тапка уянг къаяды,
Ким чачханды уянгы?

Неге мындан кетесе,
Ёксюз этип кьаянгы?

Къая кьызы – кьарылгъач,
Жиляй, кьайры кетесиз?
Дорбунлары бош кьоюп,
Кимге аманат этесиз?

Къая кьызы – кьарылгъач,
Къаяладан нек кьачдынг?
Ташны, тауну жилятып,
Аулакьлагъа нек учдунг?

Аулакълада не барды,
Кимди сизге къарарыкъ?
Танымагъан тюзледе
Кимди сизге жарарыкъ?

Аулакълада жел урса,
Дорбун, къая тапмазса,
Жайгъы исси кюнледе
Сууукъ кегет къапмазса.

Къышла сууукъ боладыла,
Къалтыратыр санланы,
Агъач, отун тапмазсыз,
Бек инжитир санланы.

Сууукъ желле гюрюлдеп,
Кенг аулакъла агъарыр,
Аны кибик, жайгъыда
Аппакъ бетинг къаралыр.

Къая кызы – къарылгъач,
Кимди сизни кыстагъан?
Бу тауланы кыызгъанып,
Сизни мындан сыйпагъан?

Къая кызы – къарылгъач,
Узакълагъа учасыз,
Не болгъанды сизлеге?
Жиляй, къайры барасыз?

Ачы боран, къар сууукъ
Бизни аман къркьутду,

Сюрдю бизни тауладан,
Журтубузну къруртду.

Бузукъбашла жокъ болсун! –
Артыкълыкъла этдиле,
Уялагъа от салып,
Бизни чачып кетдиле.

Заман келир таулагъа,
Таула кезю аязыр,
Жазла келир, ышарып,
Залимликле таркъайыр!

– Къая кызы – къарылгъач,
Унутмагъыз тауланы,
Ахшы жолгъа барыгъыз,
Унутмагъыз бауланы!

– Узакъ жолгъа чыкыгъанбыз,
Биз барабыз къазакъгъа,
Ёксюз къалгъан балала,
Жукъ алмайын азыкъгъа.

Не жерледе жюрюрбюз,
Айран тапмай аякъгъа,
Жиляй ата-анала,
Таянганлай таякъгъа...

Туугъан, ёсген журтларым,
Жиляй кьоюп барабыз,
Сау къалыгъыз, тауларым,
Энтта сизни табарбыз!!!

УНУТУЛМАЗ ТАУЛАРЫМ

Туугъан, ёсген тауларым,
Сыйлы дарман сууларым,
Сюрюу-сюрюу кийикле,
Талалада бууларынг.

Кюзгю кибик жылтырайд
Ёхтем акъгъан сууларынг,
Ёкюрелле, ойнайла
Маралларынг, бууларынг.

Азов бла Каспийни
Арасына жайылып,
Кюнлюм бла чегетде
Кавказны эки айырып.

Тизгин-тизгин тизилип,
Акъ жибекден кийинип,
Этегинге, женгинге
Кёк накъышла тизилип.

Акъ чырпа бёрк башынга,
Накбут-налмас кьоюнунгда,
Ауруулану сау этген
Дарманларынг кьоюнунгда.

Алтын, кюмюш, сыйлы таш,
Акъ башлыкълы ала къаш,
Буз чыранла къайнагъан
Акъ халатлы бузулу баш.

Кёз къаматад, жылтырайд
Чыранларынг, бузларынг.
Сау дуняда айтылгъанд
Ариулукукъа кызыларынг.

Чыранларынг эрийле,
Чучхурладан секире,
Миллион малла отлайла,
Чатларынгда ёкюре.

Чачакъ бурчакъ туманла
Узакъладан чабалла,
Желле уруп башласа,
Ызларына къачалла.

Тау башлагъа жыйылып,
Оноу, кенгеш этелле,
Булгъана да, чулгъана,
Жауун теге кетелле.

Шууулдайла терекле
Сени омакъ кьоюнунгда.
Ышаралла, тауларым,
Туманларынг боюнунгда.

Желле ургъан чакълада
Шыбырдайла, сюрюше,
Ызларына сюеле,
Бир бирине кюлюше.

Къубулалла терекле,
Таула таба ийиле,
Желле ургъан чакълада
Артха-алгъа бюгюле.

Сейир, жашил терекле,
Юслеринде кёгетле,
Саусузланы сау этген,
Адамлагъа керекле.

Кёп къаламла жаздыла
Тюрлю, ариу халкъынгдан,
Кёп алимле айталла
Байлыгъынгы хакъынгдан.

Жылтырагъан тауларым,
Европаны жанысыз,
Дуня сизге сукъланад,
Къудуретни тахысыз.

МАЛКЪАР ТАУЛА

Таракъ-таракъ къаялары,
Тюрлю къушла уялары,
Чыранлары, бугъойлары,
Ата журтум – малкъар таула!

Тёппелери кёкге жете,
Ахшамлары – салкъын кече,
Кёк туманла сизге кече,
Тамашалла малкъар таула.

Кём-кёк, жашил талалары,
Малла кютген аталары,

Жашла ёсдюрген аналары,
Дармандыла малкъар таула.

Жугъутурла тауларында,
Колхоз малла бауларында,
Тогъайбашла къауданында –
Туман башлы малкъар таула.

Кийимлеринг акъдандыла,
Череклеринг къардандыла,
Терк сууларынг – толкъунлула,
Унутулмаз малкъар таула!

Кёк туманла чабышалла,
Тауларыма жабышалла,
Кюкюрешип чагышалла,
Кенг жүреккли малкъар таула!

Талаларынг – тюрлю чечек,
Малларынгды сютлю эмчек,
Тауларымды бузлу кёнчек,
Кёз жарыгъым – малкъар таула!

Кёкге узалып жулдузлагъа,
Кырдык берип къозулагъа,
Махтаналла кёк бузлагъа,
Къан тамырым – малкъар таула!

Сууукъ, зауукъ шауданлары,
Гелеулюдю къауданлары,
Терендиле шорхалары,
Жан тамырым – малкъар таула!

Тюрлю-тюрлю тереклери,
Татлы-татлы кёгетлери,
Оюу-оюу этеклери,
Танг жарыгъым – малкъар таула!

Саулукъ берген нарзанлары,
Накъут-налмас хазналары,

Къушла жырлай назмулары,
Нюр чырагъым – малкъар таула!

Жандырады жер жулдузла,
Не ариудула малкъар къызла!
Жакъпакълада – къой-къозула,
Ау тюрбюнде – малкъар таула.

Туманладан мыйыкълары,
Не ариуду къылыкълары!
Хычыуунду салкъынлары,
Сизде ёлейим, малкъар таула!

Колхоз малла семиртесиз,
Совхозланы ёсдюресиз,
Адамлагъа суюдюресиз,
Унутулмаз малкъар таула!

Къайтып келдик сизни ючюн,
Сизни суююп ёлюр ючюн,
Кёп термилдик сизни ючюн,
Жаным, къаным – малкъар таула!

Ант ичебиз сизни ючюн,
Биз келгенбиз сизни ючюн,
Жан берликбиз сизни ючюн,
Жашасынла Кавказ таула!..

ТУУГЪАН ТИЛИМ

Салам болсун! Сен туугъанса дунягъа,
Ана тилим, келдинг чалбаш таулагъа.

Сени излеп, къыйынлыкъда жашадым,
Сени ючюн къум, топуракъ ашадым.

Туугъан тилим, сенсе мени жарыгъым,
Ана тилим – жан тамырым, чырагъым.

Ана тилим, жаным кибик кёреме,
Туугъан тилим, тансыкъ болуп, ёлеме.

Анам мени бёлляу айтып ёсдюргенд,
Бушто ашата, кесин манга суюдюргенд.

Осуятын айтды ёлюм сёзюнде,
Жилиямукъла бара-бара кёзюнде:

– Эмчек берип, ёсдюргенме бешикде,
Жомакъ айта малкъар юйде, тёшекде.

Кеси тилинг сыйлы болсун кесинге,
Аманатлай, мен салама эсинге.

Тилин билмек адамланы башыды,
Кеси тили айырылмаз ашыды.

Харам болсун берген сютюм этинге,
Айып болсун, аны унутсанг, бетинге.

Налат болсун унутханны бетине,
Бу сёзлени мен къояма кесинге.

ТАРЫХЧЫЛАГЪА

I

Малкъар миллет, не жерледен келгенсиз?
Киши билмей, бери къайдан киргенсиз?

Къайда эди алгъын ата журтугъуз?
Къайда къалгъанд тукъумугъуз-жугъугъуз?

Мен къарайма, къаялагъа айланып,
Къаялада къалалагъа ойланып.

Къаялада была неге ишленгенд?
Къалалада ташла неге тешилгенд?

Дорбунлагъа не жыллада киргенсиз?
Сиз келгенде, мында нени кёргенсиз?

Сизден къалып, таш балтала табабыз,
Тарых тапмай, эринибизни къабабыз.

Къала ¹ тьюбю дорбунлагъа барайыкъ,
Узакъ бармай, Битиклеге ² къарайыкъ.

¹ Къала – Огъары Чегемде Жылгы сууну сол жанында бир уллу дорбунну аты.

² Битикле – ол дорбунну тюз башында, къая ыранда ишленген сейирлик таш басхычланы аты.

Жылгы сууну онг жанына ётейик,
Фардыклада кешенеле кёрейик.

Андан ары биз Доннгатха жетейик,
Намаз ташны сейирлигин чертейик.

Малкъар халкъны билмейдиле жазаргъа,
Къайдан чыкыгъанд, тарыхларын къазаргъа.

Ушаталла эсге тюшген бирер зат,
Тарых болуп табылмайды керти зат.

«Алан» деген сёзден тергеу этелле,
«Аланладан чыкыгъанбыз», – деп кетелле.

Экинчи да биреу келип айтады,
«Булгъарлыды атабыз», – деп къайтады.

Ючюнчюсю: «Урал-Алтай къауумдан, –
Дейд, – келгенбиз ол жерлени тауундан».

Тёртюнчюсю: «Татарладан чыкыгъанбыз,
Къача, кёче, бу таулада букыгъанбыз».

Бешинчиси: «Малкалыды атабыз,
Андан келип, Малкъар болгъанд халкъыбыз».

Алтынчысы: «Мажарладан урлукъбуз,
Ала кетип, биз Мажардан тукъумбуз».

Быллай-аллай кёп таурухла айтылад,
Тохташылгъан керти тарых табылмайд.

II

Чакырама эслилени, жашланы,
Таурух билген адамланы – башланы.

Биз бирликде керти тарых жазайыкъ,
Керти жолда Малкъар тарых къазайыкъ.

Биз тинтейик къабырланы ташларын,
Жерле къазып, чыкыгъан адам башларын.

Кёпдю бизде шыякыла къазаргъа,
Оюм этип, кёп тарыхла жазаргъа.

Жерни, сууну атларын биз табайыкъ,
Тохташдырып, керти затны айтайыкъ.

Балыкъ, Басхан ауузлагъа барайыкъ,
Кимле жашап кетгендиле – къарайыкъ.

Быллым, Жигат, Гестентини боюнунда,
Жашап болгъанд, алтын тизип оюнда.

Бу жерледе сейир жашау къайнагъанд,
Кёп алтынла къолларында ойнагъанд.

Бу жерледе чыгъадыла оюула,
Оюулары сейирликле – оюмла!..

Хапарлары билинмейин къалгъанды,
Халкъла, къазып, хазналарын алгъанды.

Кимледиле бу жерледе жатханла?
Кимле болгъанд къабырланы жапханла?

Бу жерледе элле къайда къурулгъанд?
Таныкъ къалмай, неге ала къуругъанд?

Сен къарачы эски Чегем ташлагъа,
Битикледе тытыр, басхыч башлагъа!..

Къаялада, ыранлада къабырла,
Энди бюгюн битип терек тамырла.

Къаллай болгъанд кийимлери, юйлери,
Къууанчлары, назмулары, кюйлери?

Таш балтала, садакъ окъла алынад,
Кёп накъышлы къошунла да табылад.

Доннгат деген жерде барды сызгъала,
Табылады: алтын, минчакъ, сыргъала.

Таурух барды, алтын тапчан болгъанд деп,
Ёлет къырып, белгисизлей къалгъанд деп.

Доннгат халкъы ёлет кирип къырылгъанд,
Алтын тапчан, билмем, къайда бугъуннганд.

Доннгат къая ашыргъанды заманла,
Алтын, доммакъ, къайнап байлыкъ къазанла.

Намаз ташынг Доннгат тюзде турады,
Жор ташынга желле кёпден урады.

Сиз айтмайсыз, не кёргенсиз, жашырып?
Кёп кёргенсиз, заманланы ашырып.

Акъсакъ Темир бир бодуркъу салгъанды,
Нечюн келип, мында неле болгъанды?..

Акъсакъ Темир не ёмюрде келгенди?
Келип, мында не халкъланы билгенди?

Бу жерледен не жерлеге ётгенди?
Бу таулада кимни къанын тёкгенди?

Бу журтлагъа Акъсакъ Темир чапханды,
Бу тарлагъа халкъла андан къачханды.

III

Арийледен башланады атабыз,
Жокъду бизге, аны билсек, хатабыз.

Кёп ёмюрле саркъа, агъа кетгенди,
Арийледен Урал-Алтай келгенди.

Урал-Алтай юйюрюне къарайыкъ,
Кимледиле деп, бир-бир айта барайыкъ.

Арийледен чыкъгъандыла Алтайгъа,
Ханла болуп, Ураллагъа алайгъа.

Биз болгъанбыз Уралда, Алтайда,
Кёп тарыхла табылады алайда.

Тюрк татарла чыкъгъандыла Алтайдан,
Чачылышып кетгендиле алайдан.

Беш табыннга юлешинед атлары ³,
Урал-Алтай санларында хатлары.

Энди была жыйырмагъа бёлюнед,
Жазыулада быллай атла кёрюнед ⁴.

³ Урал-Алтайдан бёлюннгенле: фин – огъур – самаид – ман – жор – могул – тюрк – татар.

⁴ Урал-алтай тиллени бутакълары: якут, чуваш, алтай, телеут, къумандин, енисей, урянхай, барабин, къыргъыз, ногъай, къумукъ, къарачай, башкир, сарт, ёзек, тюркмен, осман, татар (кърым-къазан), джан, гунн.

Гуннла келип, бу таулада болгъанды,
Гум бойлары гуннла бла толгъанды.

Гуннла мындан юч табыннга бёлюннгенд,
Кёп кыаууму Венгер таба тёгюлгенд.

Аз кесеги Малка таба бугъуннганд,
Малкаладан Малкыар таугъа уруннганд.

Малкалыдан Малкыар аты аталгъанд.
Бу гуннлагъа кыыйынлыкъла атылгъанд.

Кыумукъла да кетгендиле, ёкюне,
Миллет болуп, Дагъыстанда кёрюне.

Хар миллетни тарыхы бард кесини,
Бир малкыарлы бурмагъанды эсини.

Хар миллетни тарыхлары тохташханд,
Малкыар жашы тарыхсызлай ажашханд.

Биз миллетбиз, Малкыар атны алгъанбыз.
Тарых жазмай, жукълап неге кыалгъанбыз?

Окыуучуну, бир устазны алайыкъ,
Соруу этип, халларына кыарайыкъ.

Салам берип, ол классха киреди,
План бла тарых дерсни береди.

Окыуйдула миллетлени келишин,
Бурунлада неле болгъанд кетишин.

Сора, туруп, малкыар кызы сорады,
Класс кыалмай жууап алмай турады.

Малкыар устаз, жууап этмей, жунчуйду,
Амалсыздан, башха затны чучхуйду.

Жууап тапмай, кыан дыгалас этеди,
Кыызаргъанлай, ол классдан кетеди.

Бу затланы юсюбюзден атайыкъ,
Малкыар халкыны тюз тарыхын табайыкъ.

ХАЛКЪ ТАРЫХЧЫ

Тас бола, унутула баргъан бир-бир адет-тё-релерибизни, тарых ызыбызны аз юзюгюн окъу-на туурагъа чыгъарыргъа кёл салып кюрешген адамларыбызгъа бек уллу хурмет этерге, аланы сёзлерин багъалай билирге хар бирибиз да борчлубуз. Сейирлик хапарларыбыз, жомакъларыбыз, жырларыбыз, фольклорубуз толу шагъатдыла малкъар, къарачай халкъ тау тарлада бек эрттеден бери жашагъанларына.

Нартланы сермешлери, таулулада болгъан адамлыкъ шартланы, адеп-къылыкъны, миллет адет-тёрелени эндиге дери сакъланнганлары бизни алагъа сейирибизни кётюредиле, тарыхыбызны бетлерин туура этедиле. Ниет, къурулуш аны ёсе баргъан байлыгъы да, кёзюбюзню кёп затха ачадыла.

Бу биз сагъыннган затланы суратлау магъаналары уа, сёзсюз, кёзюбюзню жангы оюмгъа, жангы болумгъа ачадыла.

Тарыхыбызны кезиуюнде къуралмай къалгъаны чексиз жарсыта эсе да, ол затны юсюнде тамамланнган ишлени учуз этерге кюрешгенлени оюмларына керти оюмланы къажау сюерге къолларындан келген адамларыбыз бардыла, насыпха.

Толгъурланы Къубадийни жашы Бекмырза (жаннетли болсун), унутула баргъан миллет адетлерибизни, тёрелерибизни юслеринден кёп жылланы ичинде ийнаныулу шартла жайып, аланы газетде, журналда басмалап, халкъдан кёп ыразылыкъ алып жашагъанды. Ол жазгъан затланы жыйышдырып, «Минги-Тау» журналда басмалауну тийишли кёргенбиз. Бекмырза таулула эртте къойланы къалай санагъанларын, малчылыкъны, жерчиликни алгъыннгы даражасына къайтарып ючюн не этерге кереклисини юслеринден, кесини ышаннгылы оюмун жазып къойгъанды бизге. Ала да хапарсыз болуп къалмасынла деп, Толгъур улуну адет-тёрелерибизни юсюнден жазгъан затларына къошханбыз.

«Сора ол этген ишни барысына да «Ахшы адет – халкъны бети» деп атагъанбыз. Ол адет жангы туююлду, радио, телебериуледе эрттеден айтыла келеди. Алай Бекмырза жазгъан затланы жыйымдыгъына бек келишеди ол ат.

Къойланы эртте къалай санагъандыла?

Къойланы санагъан къачан да тынч болмагъанды. Орундан тышына ие туруп, ала, юркюп, ары-бери секирип, къачып, санаргъа къоймагъандыла. Талада, ыстауатда уа – бютюнда къыйын. Аны себепли аланы, ажашмай, терк санар ючюн, энчи санау болгъанды. Мал къатында жүрюгенле аны билирге борчлу эдиле. Анга уа нохтабау этип (сёз ючюн, къой берип), билгенледен алай юйренгендиле.

Мен, бек жаш заманымдан бери малчыла арасында айлана тургъаным себепли, бу санау бла шагъырейме. Къартланы бир къаууму анга дюгер санау дегенлерин эшитгенме.

Бир олтургъан жерде ол заманда КъМР-ни илму-излем институтунда (шёндюгю гуманитар тинтиулени институту) ишлеп тургъан Жаболаны Тауланни жашы Магометни къонагъы, Север Осетияда илму иш бла кюрешген жаш, аты Казбек эди (тукъумун унутханма), хапар айта кетип, санауну юсюнден сёз къозгъадыла. Андан бери заман кёп озгъанлыкъгъа, аланы айтханлары бюгюнча эсимдеди.

Дюгерли жаш бу санау таулу санау болуп, артда бизге ётгенча хапар жүрюйдю, деди. Магомет да ол халда бизде, Малкъарда, дюгер санауду, деп алай жүрюйдю, деди. Аны юсюнден оюмларын бир бирге айта кетип, ахырында ол алан санауду, деп тохташадыла.

Баям, муну юсюнден башха оюмла да болурла, алай санау а былай болгъанды:

– Дууа – эки, цуппар – тёрт, асхаз – алты, аст – сегиз, дас – он, дуудас – онеки, цуппардас – онтёрт, ахардас – оналты, астдас – онсегиз, инсай – жыйырма, дууа ама инсай – жыйырма эки, цуппар ама инсай – жыйырма тёрт, асхаз ама инсай – жыйырма алты, аст ама инсай – жыйырма сегиз, артин – отуз, дууа ама артин – отуз эки, цуппар ама артин – отуз тёрт, асхаз ама артин – отуз алты, аст ама артин – отуз сегиз, цуппар – къыркъ, дууа ама цуппар – къыркъ эки, цуппар ама цуппар – къыркъ тёрт, асхаз ама цуппар – къыркъ алты, аст ама цуппар – къыркъ сегиз, фандзай – элли, дууа ама фандзай – элли эки, цуппар ама фандзай-элли тёрт, асхаз ама фандзай – элли алты, аст ама фандзай – элли сегиз, ахсай – алтмыш, дууа ама ахсай – алтмыш эки, цуппар ама ахсай – алтмыш тёрт, асхаз ама ахсай – алтмыш алты, аст ама ахсай – алтмыш сегиз, авдай – жетмиш, дууа ама авдай – жетмиш эки, цуппар ама авдай – жетмиш тёрт, асхаз ама авдай – жетмиш алты, аст ама авдай – жетмиш сегиз, астай – сексен, дууа ама астай – сексен эки, цуппар ама астай – сексен тёрт, асхаз ама астай – сексен алты, аст ама астай – сексен сегиз, науадза – токъсан, дууа ама науадза – токъсан эки, цуппар ама науадза – токъсан тёрт, асхаз ама науадза – токъсан алты, аст ама науадза – токъсан сегиз, сада – жюз.

Малчылыкъны алгъыннгы даражасына къайтарайыкъ

Арт кезиуде къыралны экономикасын айнытыу, халкъны жашау къолайын игилендириу жаны бла шарт мадарла этилгенлери келир заманнга ышануулу къараргъа онг береди. Былайда мен миллет проектлени юслеринден айтама. Артыкъда эл мюлкню аягъы юсюне салыуда ол жаны бла проектни магъанасы уллуду. Бек алгъа уа малчылыкъны алгъыннгы халына жетдирирге онг берликди. Аны айтханым, республикада 60–70–80–90-чы жыллада малчылыкъ не халда болгъанын иги билеме. Битеу урунуу жолум аны бла байламлыды.

Газет окъуучуланы эслеринде болур, ол жыллада Къабарты-Малкъарда эл мюлкню бек иги айныгъаны. Аны ючюн берилген эди анга къыралыбызны бек сыйлы тёрт ордени. Энди уа ол жаны бла кесиме белгили болгъан быллай юлгюле келтирирге сюеме.

КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуну буйругъу бла мени «Эльбрус» совхозну маллары санарыкъ комиссияны къауумуна къошхан эдиле. Ол заманда совхозгъа уа Черкесланы Георгий таматалыкъ этгенди. Бир-эки деп санап, совхозда 30 минг ууакъ аякълы, тёрт минг тууар, беш жюз жылкъы бар эдиле. Алагъа уа эки минг бла беш жюз адам къарагъанды. Артда ол бай совхоз экиге бёлюнюп, хар биринде кереклисича бир оноучу, специалист ишлегеннге саналдыла. Алай бюгюнлюкде бир тауукълары окъуна жокъду.

Республикада ёзенледе, таулада да ол жыллада малчылыкъ кертиси бла да иги айныгъанды. Сёз ючюн, Прохладна районда – «Степной», Терк районда – къумалы къой, Зольск районда «Кичибалыкъ», «Каменномост» совхозлада эм башха мюклени барысында да малчылыкъ алай иги айнып эди.

«Нальчик» совхозну жетишимлери уа битеу къыралгъа окъуна белгили эдиле. Аны 4–5 минг тууары болгъанды, суткагъа 3–4 тонна сют сауулгъанды. Къумалы маллары кеси республикабызны мюклерине, аладан тышына да сатханды.

Бюгюнлюкде республикада малчылыкъ халкъ мюлкню бек артха къалгъан бёлюмлеринден бирлериди. Мен башда келтирген юлгюленни айтханымы магъанасы – мындан ары да малчылыкъны айнытыргъа онгла болгъанларын белгилерге депди. Анга уа къыралда хайырланыла тургъан тёрт миллет проектни бири эл мюлкню айнытыу бла байламлыды. Ол жашауда оюмлу бардырылса, иш онгуна айланырыкъды.

Къабарты-Малкъарны Президенти Арсен Каноков ол жумушну къолгъа алыргъа деп шарт айтханды. Сёлешиулеринден биринде ол тышындан къумалы къунажинле алыргъа дегени да аны ючюндю. Алай этилсе, бек игиди. Алай тышындан аллай уллу багъа тёленип алынган малла бизни жерлерибизге келиширлерин, келишмезлерин билирге керекди. Андан сора да, аланы ашларына, тургъан жерлерине бек иги къаралмаса, аладан файда азды.

Мен малчылыкда урунган кѣпжыллык сынауумдан хыйсап этгенме да, кеси мюклерибизде болган кѣумалы малланы хайырланып, хар элде кѣолдан урлукъландырыуну пунктлары ачылсала, тюз боллукъ сунама. Республикада ветеринар служба ол ишни боюнуна алса, анга КѣМР-ни Эл мюлк министерствосу, кѣз-кѣулакъ болуп, онг тапдырса, малчылыкъ айнырыкъды. Алай этерге жерибиз – эркин, сынаулу малчыла жетерча бир бардыла. Экинчи жанындан, кѣолдан урлукъландырыу тышындан жукъган ауруула келмезлерине, аладан сакъланыргъа да себеплик этерикди. Аны да магъанасы уллуду.

Ишлей билген жашай да биледи

Таулу халкъ ѣмюрледен бери да малчылыкъ бла кюрешип келеди. Мал тутхан адам а бичен ишлерге керекди. Ол а бек кыйын да, жууаплы да ишге саналгъанды тауда. Андан айтхандыла халкъда кюз бичен ишге «къанлы кюз» деп да.

Мен бичен иште хайырланылган адырланы юслеринден айта, аланы ишге хазырлауну жорукъларын жаш адамланы эслерине салыргъа сюеме. Чалгъы, сенек, тѣш, чѣгюч, къалакъ, юзmez хар кюн сайын чалгъычыны биргесине болургъа керекли затладыла.

Чалгъы

Чалгъыны юсюнден айтсакъ, бек алгъа аны сайлап алыргъа керекди. Биринчиден, чалгъыны темирини къатылыгъына эс бурулгъанды. Совет властьха дери Мисирланы Жамал Ингилизден келтирген 5–6 къарыш чалгъыла бек игилеге саналгъандыла. Адамла тауда аланы бирлерин тууар берип, сатып алгъандыла.

Чалгъы табылды, энди анга, белгилисича, сап салыныргъа тийишлиди. Сапны уа къаллай агъачдан этгендиле таулула? Бек биринчиден, женгил агъачны сайлагъандыла чалгъы сапха. Ол а, мен билгенден, талды. Балли, къайын, эмен, тыкыр дегенча агъачла да хайырланылгъандыла.

Алай былайда чалгъыны бла аны сабын бир бирине тап жарашдырып сала билген уллу ишди. Бек алгъа чалгъыгъа тартыу салып, тогъай сайларгъа, чалгъыны тау жерледе жюрютюрден алгъа аны табанын чѣкдюрюрге тийишлиди. Андан сора чалгъыны уулагъан этедиле. Ол демеклик, сапны чалгъыны тогъайгъа кийирилген кыйырындан гылдырыуайына (гулоч) дери узунлугъу чалгъычыны жан сюегине (белине) жетерге керекди. Ол узунлукъ андан сора чалгъыны бурунундан гылдырыуайына дери узунлукъгъа тенг болургъа тийишлиди. Бир-бир адамла, беллерин асыры бек бюкмей чалыр ючюн, чалгъыларыны гулочха дери узунлугъун мардасындан артыгъыракъ этгендиле.

Хар ким чалгъысын кесини къарыууна кѣре уулагъанды. Аны уста уулай, иги тишлей билген адам кыйналмай чалады. Алай эте билмеген къарыуун бошуна тас этеди.

Чалгъычы жыйынны таматасы, кеси да алда барып, кезиуден-кезиуге жыйынны чалгъылагъа къалакъ, жаныу этдирирге тохтагъанды. Хырпин асыры къаты болса, чалгъыны тишелгенин терк ашайды. Аны себепли таулула, онг болса, кеси жерлерибизде чыкъгъан жумушакъ хырпинлени, билеу ташланы хайырланнгандыла.

Чалгъы къалакъны къаты агъачдан, кёбюсюнде эменден ишлегендиле. Кесини да эки жанына, юзmez къонарча, чной буруну бла тешикчикле этгендиле.

Андан сора да, къалакъны къабыргъа жанына узун иничке темир (скобачыкъ) ургъандыла. Ол чалгъыны ауузу ташха неда къаты жерге тийип бюгюлсе, аны тюзетирге деп ишленнгенди.

Чалгъы кюннге 1–2 кере тишеледи. Темири иги болгъан чалгъыны кюннге бир кере тишеп да къоядыла.

Сенек

Белгилисича, бичен иште бек керек адырладан бири сенекди. Алгъын аны агъачдан этип болгъандыла таулула. Анга да агъачны бек женгилин сайлагъандыла. Ол жаны бла тал бек игиге саналгъанды.

Агъач сенекле уа кёбюсюнде эки, юч бутакълы болгъандыла. Бутакълагъа уа жютю мюйюзле кийдирилгендиле. Эски тууар, кьой мюйюзлени отда кыздырып, тюзетип салгъандыла. Артда сенеклени бутакъларына къанжалдан жютю къапла да кийдиргендиле. Аллай женгил агъач сенек бла дырын жыйгъан, батан кётюрген да тынч болгъанды.

Алгъын заманлада аллай бичен иште керекли адырланы хар ким кеси жарашдыргъанды. Артда, колхозла, совхозла къуралгъанда уа, ол тюрлю жумушну усталыкълары болгъан адамлагъа буюргъандыла. Ала къыш, жай да жюзле бла чалгъыла, сенекле, бахсала хазырлагъандыла, биченчи жыйынланы ол тюрлю керекле бла жалчытхандыла.

Басха

Тауда бичен иште аяулукъгъа уллу магъана берилгенди. Къышлыкъллада чалыннган жерледе жыйылмай бир уууч бичен зыраф болмагъанды. Аны алай этерге уа басхасыз къолдан келлик тюйюлдю. Бютюнда къысха, тик жерледе дуруланы толан этип, батаннга алай салгъандыла.

Басханы сабын да чыдамлы, женгил да болурча сайлап алгъандыла таулула. Ол затха тыкыр, ришхи, шедеш, тал, эмен дегенча агъачла кёп хайырланылгъандыла. Басханы тишлери болгъан кенделен агъач жарылмаз, тутхучлу болур ючюн кёбюсюнде аны тюкгючден жонуп, сюрмелеп ишлегендиле. Аны узунлугъу – 70–80 сантиметр, кенглиги – 6–7 сантиметр, тишлени бир биринден кенгликleri – 8–10 сантиметр, узунлукълары уа 10–12 сантиметр болады.

Тишлени басханы кенделен агъачына жарашдырып, келишдирип салыр ючюн, анга бираз усталыкъ керекди. Алгъа башда айтылгъан ёлчем

бла агъачны жонуп, сюрмелеп жарашдыраса, буруу бла тешикле этесе, тишлени хазырлайса. Аланы башларын зугул жонуп, тешикге кирлик жерлерин керкип, чёгюч бла аз-аз къагъып, орунларын тапдыраса. Тишлени барысыны бийикликлери да тенг болургъа керекдиле.

Ол ишледен сора басханы тишлери болгъан кёнделен агъачына сап салыр ючюн, аны узунлугъун ёнчелеп, эки жеринден тешип, алагъа ариу сыйдам этилген сапны бир жанын жарып, сенекча эки айры этип, ол эки тешикге кийиредиле. Ала артха чыкъмазча агъач неда темир чюйчюкле урадыла.

Кюз биченнге ол тюрлю адырлары хазыр болуп чыкъгъан таулу, жунчумай, чырмаусуз ишлегенди, малларына жетерча бичен да этгенди.

Чаллыкъла, кырдыкла

Энди уа чаллыкъланы, кырдыкланы юслеринден бир-эки сёз айтайыкъ. Тауда, ёзен жерледе чаллыкъла кёбюсюнде суугъарылып, алай биченлик боладыла. Аланы биченлери бек татымлыды. Алай жауун кёп жаугъан къышлыкъланда жер суугъарылмай ёсген биченлик хомуса болады, татымы да къарыусузду.

Кырдыкны быллай атлары барды: туууз, бурд, гелеу, къамишли, хайчумку, къара ханс, хыйгъан, юч чапыракъ, терс аякъ, кундушлу.

Чалыннган кырдык дуру болады, ол къуруса, дырын жыйылады. Андан а батан, лыппыр, гебен, ёгюз тартхан гебен, антау гебен, тиш, таракъ тиш этедиле.

Чалгъы чалгъанда, быллай затлагъа да эс бурулгъанды. Дуругъа кире туруп, башланган жерин бираз онг жанына тартдырып, алай чалып башлагъандыла. Чалып, дуруну аягъына чыкъгъанда да, онг жанына тартдырып, тогъай айландыргъандыла. Чалгъан заманда кырдыкны эки къыркыгъан этген бек айыпха саналгъанды. Дуру ызда ёре чёп къалса, дырын жыйгъанлагъа къыйын болады. Аны себепли дырынчы къызла дуруну алгъын заманда аллай аман чалгъан жашланы хыликкя этип болгъандыла.

Дырын жыйгъан заманда да керекди усталыкъ. Дуруну лыбыры бла батан этсенг, аны гебеннге салыргъа тынч болады.

Уста гебен этдирген да магъаналы ишге саналгъанды. Гебен башына минерге уа хар кимни да къолундан келмейди. Жашла, къызла дырын жыйгъанда, гебен этгенде да, бир бирлери бла эришип ишлегендиле. Гебен башында жашны къыз батан бла уруп жыкъса, гебенден атса, ол къызгъа саугъа бергенди.

Бичен ишни ахыры ташыуул бла бошалгъанды. Гебенлени ыстауатланы къатларына ёгюзле бла тартхандыла, тишле этгендиле. Ол иш бошалса, кюз артында тюрлю-тюрлю чурумла бла тойла этилгендиле, къатын аллыкъла, эрге барлыкъла да кеслерин ол заманнга хазырлагъандыла. Аллай уллу да, магъаналы да ишге саналгъанды тауда бичен этиу.

Киеу нёгер

Бюгюн мен жаш тёлгоге алгъын киеу нёгерни къалай жыйгъанларыны, анга кимле баргъанларыны юслеринден хапарларгъа сюеме.

Малкъарлыла жашагъан тау ырбынлагъа машина угъай, арба окъуна кючден сыйыннганды. Ол себепден киеу нёгер жыйгъан кезиуде бек алгъа иги атлары болгъанланы чакъыргъандыла. Тепсей, жырлай, чамгъа уста жюз атлыдан къуралгъан жыйыннга уллу багъа бергендиле. Жашладан кимни чакъырыргъа керек болгъанын а тукъум таматала оноулашып айтхандыла. Жыйыннга асламысында тукъумдан адам башчылыкъ этгенди. Болсада элде сыйлары жюрюген, сёзге уста адамлагъа да таматалыкъ эт деп, тилеп болгъандыла. Башчы кесине эки болушлукъчу айырып, борчларын ангылатханды. Киеуню биргесине баргъан жашланы да таматалары болгъанды. Ол жерден киеу аякъны алгъанда, уста сёлеше билирге борчлу эди. Сора аны нёгерлерине узата туруп тёксе неда бир башха бузукълукъ жиберсе, намыс этип, столгъа ахча салыргъа керекди.

Киеуню таматала бла саламлашыргъа элтген кезиуде аллында ол барады. Ол кезиуде киеуню бёркюне узалгъан адет болгъанды. Алай, шёндюча, тарт-соз этип, аллай артыкълыкъ болмагъанды. Бёркге къолу бла тийсе, тамамды. Ол заманда жыйын киеу бёркню намысын этерге керекди. Сора жашладан бир ненчасын алдап урлап, тауукъ оруннга жыйгъандыла. Шёндю хал бир кесек башхаракъды: аланы энчи бир отоугъа элтип, энчи стол да къурайдыла. Аланы да къонакъла сатып алыргъа борчлудула.

Стол артына олтурууну да кесини жорукълары болгъандыла. Алгъа тамата столну онг жаны бла айланып барып, кеси жерине олтурады, къалгъанла да адетге кёре алай олтурадыла.

Къурманлыкъны ашай туруп, базук сындыргъан адет болгъанды. Уллу къочхарны, ирикни эм эркечни базукларын сындыргъан къыйыныракъды. Къалай-алай болса да, аны сындырмай къояргъа уа жарамагъанды. Бу иште кючден сора, амал, акъыл да керек болгъандыла. Жашла аны бирден бирге бере, ийлей келип, тобукъну жютюсюне салып сындыргъандыла. Тууар малны базугун чынды чалып тартхандыла. Аны сындыргъан жашха сый этгендиле. Алай ол сындыралмаса уа, намысын этгендиле.

Жашла таматаны айтханындан чыкъмагъандыла. Жыргъа, тойгъа устала фахмуларын кёргюзтгендиле. Жашла бла къызла да алгъын тойлада танышып, юйюр къурагъандыла. Шёндю уа, жарсыугъа, ол зат жокъду.

Киеу нёгерни биргесине гяпчи да болгъанды. Аны юсюне женгил тонну чюйре айландырып неда кийизден бел бауу бла чубур чепкен кийдиргендиле. Бёркюн да аны кийизден этгендиле, аны юсюне мюйюзле да ишлегендиле. Гяпчини юсюнде ууакъ-тюекле боладыла. Ол къайры кирирге да эркинди. Къызла болгъан отоугъа да барып ойнайды, тепсей-

ди. Сора ала мынга кѣп зат тагъадыла. Тышында, той баргъан жерде да, ойнай келип, тойгъа къарагъанланы алларында жатып, ары-бери ауады. Аны аты бла да къызны жаны саугъа салады. Аны баш борчу не заманда да халкъны кюлдюртюп ойнатханды.

Дагъыда киеу нѣгер къоз бѣрк да жарашдырып элтирге керекди. Аны юсюнде къозла, дух шешачыкъла, дух сапынла, къол жаулукъла, бек башында уа гинжиси болады. Аны эки жаш бири бирин алышындыра элтедиле. Алай ол затланы барындан да киеу байракъны магъанасы уллуду. Аны атны юсюнде къаты тургъаннга ышанадыла. Нек дегенде, жолда башха элден атлы тюбесе, таматадан байракъ элтген бла эриширге эркин этигиз, деп тилейди. Тамата эркинлик берирге керекди. Алгъа ала чабышадыла. Жолоучу къолун байракъгъа тийирсе, анга узатады. Ала кезиу-кезиу чаба барып, жолоучу байракъны алып къачады. Атлы ызындан жеталса, ол байракъны къайтарады, жеталмаса уа, алып кетип, къайсы элде болса да, бир бай юйню къызына береди. Ол а аны аты бла къурманлыкъ этип, элни чакъырады. Киеу нѣгерни къолунда къалса уа, ала да бир кюн жыйылып, белгилейдиле.

Жыйын таматаны аллына баш жарты келтиргенде (онг жанын), аны желкесин анга, гумхоту уа шапагъа айланып эсе, ол жолунга бошса деген магъананы тутады. Желкеси аны онг жанында олтургъаннга, буруну уа сол жанындагъына бурулса, ашыкъмагъыз дегенни билдиреди. Сора тамата, башны алып, ариу алгъыш этгенден сора, къулагъын узунуракъ кесип, аны шапагъа узатады. Ызы бла юч этип, желкеси онг жанында олтургъаннга, бурунун сол жанындагъына берип, къалгъанын а кесине къояды. Шапа атланган аякъны салгъанлай, ашатхан ашынгы халал эт, деп бошайды. Столну намысын да ол этеди.

Жаш къауум, къыз чыгъарыкъ отоуну аллына барып, орайда айтады. Былайда кийиндирген къызла, эшикни тыйгъанла да жастыкъдан тюшюргенликге деп, чам айтадыла. Аны намысы да этиледи, къызны алай бла чыгъарадыла. Келинни экиге не ючге айланган къарындашларындан бири атха алгъа кеси минип, иерге алай алады.

Киеу нѣгер арбаздан эм орамладан чыгъа туруп алларына челек бла суу салгъандыла. Ол алларын тыйгъанны магъанасын тутханды. Шѣндю уа адет-тѣреге ушамагъан затла этиледиле эм бек аздан бир он кере алларын тыядыла. Алгъын а аллай зат болмагъанды. Алларын тыйгъанланы да намысларын этедиле.

Жыйын элге жууукълаша келгенлей, алгъа атлы жибередиле. Жашла алгъын атларын юйге тобукъланып кирирча юйретип тургъандыла. Сора ат юйге ол халда кирсе, аны къуйругъуна ууакъ-тюекле, бирле уа мангылайына алтын жюзюк окъуна такъгъандыла. Аны аты бла жашлагъа уча аякъ чыгъарып бергендиле. Сора, ѳзен жерге чыгып, ат оюн, тутушуу, къол таш атыу, чариш бардыргъандыла.

Хайырлы ашны сайлай билсенз

Малны сойгъанда таулула аны бир затын да зыраф этмегендиле. Ушхолу, сёсю деп неге айтылгъанын билмегенле бюгюнлюкде жаш адамланы араларында кьой да, таматалада да тубейдиле. Ушхолу деп малны ичине (ёпкеси, баууру, жюреги, чегиси, буюреги, къара чегиси) айтадыла. Аланы хар бирин да тап жарашдырып, ашла хазырлагъандыла. Сёсю уа уллу магъанасы болгъан зат туююлдю, болсада халкъда жюрюгенди. Жёрмеден артыкъ къалгъан къара чегини ариу сыгып, тегерек чулгъап биширгендиле. Сёсю деб а анга айтхандыла.

Ийнек кьозлагъандан сора аны юч кюнню ичинде сауулгъан сютюн къайнатып, ырпыс этгендиле. Аны туз да себип ашагъандыла.

Алгъын боза эте, къара сыра сюзе билмеген айып болгъанды. Бу-сагъатда уа ол да къала барады. Ол болмаса уа, ичер зат табылмаз дегенле да чыгъарла. Алай иш анда туююлдю. Мени оюмуна кёре, шёндю сатылгъан осал аракъыны ичип онгсуз болгъандан эсе, боза жюз кереге да игиди. Бюгюнлюкде бозаны жарашдыра билгенле эллерибизде жокъну орунундадыла. Ол а миллетибизни энтта да бир энчилиги тас бола баргъаныны юсюнден айтады.

Энди уа мен сизге хуппегини юсюнден кьысха айтыргъа суюме. Ата-бабаларыбыз аны жылылай ичгендиле, не ючюн дегенде, аны дарманлыгъы барды. Къарыны, чегилери (ичи къатып) ауругъанла, ётлеринде, буюреклеринде юзмез неда ууакъ ташчыкъла болгъанла аны энчи хайырлангандыла. Сёз ючюн, ол юзмезден бла ташладан адамны ичин тазалагъанды. Халкъда, ойнап, бир-бир тукъумлагъа Хуппегичилары деп да айтхандыла. Бюгюнлюкде аны тюкенде дарманча сатханларына кесибиз шагъатбыз.

Бир жол, кёчгюнчюлюк жыллада, Орта Азияда болгъан бир затны юсюнден билдирирге суюме. Быллым элде жашап, ауушхан (жаннетли болсун) Ёзденланы Уммолат бир кере менден хуппегини неге жарагъанын билемисе, деп сорду. Мен анга жууап табалмадым. Ол а:

– Ахшы жаш, аны бла адыр жуусала, бир тюрслеп къара, ол аны къалай ариу этгенине. Сора аны къаллай хайыры болгъанын машинаны радиаторуна кьуйсанг да кёрюрсе, – деди.

Мен ол затланы бир чыганлы тенгиме айтама. Ол да, сейирге къалып, радиаторгъа хуппегини кьуяды. Бир ненча кюнден ачып къарасагъ а, машинаны мотору, радиатору да тазаланып, чыммакъ болуп тура эдиле. Кертиси бла да, ол бек сейир болумду.

Миллет аш-суубузгъа энтта да бир кере къайта, таулу хычинни бла бёрекленни юсюнден кьысха айтыргъа суюме. Халкъда бишлакъ хычин, картош хычин, сюзме бишлакъ, мерехуан хычин, сохан хычин, жууа хычин, дугъума хычин, эт хычин, жукъа эт хычин, хумужу хычин, кёмюлген хычин жюрюгендиле. Бёрекленни да этден, бауурдан, бишлакъдан, картошдан, кьудорудан, чюгюндюр башдан, ич жаудан, алмадан, кертме-

ден, дугъумадан, наныкъдан, къара наныкъдан, шапталдан, тюртюден, къасмакъдан эм дагъыда башха затладан да этедиле.

Жаз заманда малкъарлыла ашда тюрлю-тюрлю жемишлени бла хансланы хайырлангандыла. Мен да аланы тизмесин келтирирге сюеме: тихтен, къалияр, мурса, мант, зыка, мыстыкъулакъ, оразык, жыгыра, гедигин, жууа, дугъума, мандалакъ, кендираш, хыяр, юч чайракъ, жилик, тужут къара наныкъ, къызыл наныкъ, къара ишхилди, къызыл ишхилди, шах-шах, агъач алма, агъач кертме, чертлеуюк, чынар, къара дугъум, жабышмакъ (сууун), тукъузгю, зарш (балам), тюртю, къасмакъ, улёкъу, къушхамиш, балли, жумукъул, бешбармакъ.

Чемич уча

Учаланы кёп тюрлюсюню юслеринден алгъаракъда хапар айтхан эдик. Бюгюн учаны энтта да бир тюрлюсю бла сизни шагъырей этерге сюеме.

Чемич учаны асламысында уугъа жюрюгенле хазырлагъандыла. Алай аны уллу къууанчлада да эринмей этгендиле. Аны жарашдырыргъа узунлугъу – бир метр, теренлиги – жетмиш сантиметр, кенглиги уа алтмыш сантиметр болгъан уру къазаргъа керекди. Аны ташлы, суулу эм хунасы болгъан жерде къазаргъа жарамайды. Игиси уа – желим топуракълы жерде къазсады, не ючюн десенг, аны ичине, тышына да хауаны иймейди. Хауа кирсе уа – иш зырафды.

Уруну тубюн, тегерегин да ташла бла сырагъанла. Башын гыйы ташла бла жапхандыла. Бюгюнлюкде аны орунуна къанжал салыргъа, тубюне, жанларына уа отха тёзюмлю кирпични хайырланыргъа боллукъду. Хар не да хазыр болгъанлай, уруда ууакъ тууралгъан къаты агъачдан (чынар, эмен, элме, къайын, бёрюагъач) от этиледи. Ол отха уллулукълары къаз жумуртхача болгъан 4–5 ташны атып къыздырыргъа керекди.

От кюйюп бошаргъа учаны да хазырлайдыла. Союлгъан чемични (улакъны) киндикден чаты таба бир къарыш жырып, ичин чегиледен бла ёпке-бауурдан тазалайдыла. Сора кюйюп тауусулгъан отну мыдыхын ары-бери тюзетип, ары атылгъан ташчыкъланы алып, учаны ичине саладыла. Ызы бла чибижисин, тузун эм башха кереклерин да жетдирип, тузлу суу этип, ары суйгенингча бир зат да салып, учаны андан толтуруп, иничке сыгъылгъан къара чеги бла богъурдагъына дери тигедиле. Ташчыкъла бир жерге тюшмезча ары-бери чайкъаргъа керекди.

Башында айтылгъан затла хазыр болгъанлай, учаны ал аякъларын бирге къысып, ол халда арт аякъларын да, аланы орталары бла узунлугъуна чий агъач неда темир таякъ ётдюрюп, уруну эки жанындагъы кертikleге салып, башын жабып, 1,5–2 сагъатха къоядыла. Хауа кирмезча башына кырдык зылдыла салса игиди. Аны ичинден шорпасын алып ичсе да, бек татыулу ашды.

Улакъ этни бишириуню энтта да бир тюрлюсюню юсюнден кысха айтыргъа сюеме. Союлгъан чемични санлап, бидоннга жыядыла. Ары да иги кыызгъан, уллулукълары жумуртха чакълы болгъан 4–5 ташны салып, 15–20 минутха къоядыла. Сора алып каструльда биширедиле. Тузу эм башха кереклери да кесигиз суйгенигизча къошуладыла.

Ыстым той

Бу той улан тууса неда анга 3–4 жыл толса этилгенди. Алай, жар-сыугъа, бизде ол къала, унутула барады. Бир къауум замандан башхала ол сизде жюрюген адет болмагъанды дерге да боллукъдула. Насыпха, ол къарачайлы къарындашларыбызда бюгюн да этиледи. Мен да аны къалай бардырылгъаныны юсюнден айтыргъа сюеме. Нек дегенде, абданладан сора, аны не болгъанын киши да билмейди.

Къабакъ эшиклени эки жанында бийикликлери 5–6 метр болгъан иничке, сыйдам къурукъла орнатхандыла. Аланы баш жанларында ууакъ-тюекле такъгъандыла. Адамлагъа ары ёрлеген кыйыныракъ болур ючюн, агъачлагъа жау сюртгендиле. Ууакъ-тюекледен сора да, къурукълагъа ариу юйютюлген къой башны чанчхандыла. Аны тюп жаягъын бла тилин экинчиге орнатхандыла. Сора эки эр кишиден бла эки тиширыудан комиссия къуралады. Аладан бек тамата буйрукъ бергенден сора къарыуларын сынаргъа суйген жашла бир бирлери бла эришип тебирейдиле. Саугъалагъа жетгенле бек аз болгъандыла. Не да этип муратына жеталгъан болса уа, башны келтирип, къартланы алларына салгъанды, ууакъ-тюеклени уа кыызлагъа юлешгенди. Къызла уа анга нохтабау этип, бир башха кюн тенглери бла чакъырып, той-оюн этгендиле. Къартла уа, битеу жашладан да жигитсе деп, къойну эки къулагъын да анга бергендиле. Башны уа тишлерин окъуна юлешгендиле. Аланы жаш юйдегили болгъунчу асырап, мал да алып келгендиле. Тиширыула да тилин алып, тюп жаягъын къартланы столларына ийгендиле. Ыстым тойда къуру къой баш бла къалмагъандыла, тууар баш да юлешгендиле, мезди уча да этилгенди.

Дагъыда былайда халкъыбызда жюрюген адетледен бирини – сабан тойну – юсюнден да кысха айтып кетерге сюеме.

Бу тойгъа къолларындан келген адамла биригип, халкъны жыйып, столла къурап, чариш, тутушуу, къол таш атыу дегенча эришиуле бардыргъандыла. Мында ат сойгъан адет да болгъанды. Бек сейири – аны башын юлешуу болгъанды. Ол жумушну тамамларгъа уста адамны салгъандыла. Сёз ючюн, ол аны тишлерин кыызлагъа юлешгенди. Къалай-алай болса да, къайсы малны да тишлерин агъач аякъда сабанлыкъда бир белгили жерде асырагъандыла. Ол келир жылгъа да къууанч бла жетейик, сабаныбыз иги битсин деген магъананы тутханды. Сора бир жылдан ол тишлени чыгъарып, ырысхысы барды деп, юлешген этгендиле. Аны юйде бир чырдыда асырагъандыла. Битеу аладан а маркъа тайны башы сыйлы болгъанды. Аны юсюнден алгъышла айтхандыла.

Халкъны хант хазнасы

Бизни ата-бабаларыбыз ёмюрлени теренинден бери ёз жашауларынын малчылыкъ бла байламлы этип келгендиле. Малны сютюнден жау, бишлакъ, айран этип болгъандыла, этинден а тюрлю-тюрлю татымлы ашла хазырлагъандыла. Сёз ючюн, шишликни алып айтсакъ окъуна, ол къарачай-малкъар халкъдан чыкъгъан затды, не ючюн десенг, ол шишлеген деген сёзден къуралып айтылады эм башха бир миллетде да жокъду. Бюгюн мен таулула ийнек, къой, эчки сютледен къаллай бишлакъла, жау, айран этгенлерини эм дагъыда башха затланы юслеринден хапарларгъа сюеме. Мени оюмуна кёре, бу затлада бизни миллетни хант хазнасы болгъаны тарыхда къалыргъа эм ёсюп келген тёлю аланы билирге керекди.

Сютню жарашдырыу

Ийнекни саугъандан сора малкъарлыла аны башын алып, сют баш жыйгъандыла. Ол сют башны чайкъап, жангы жау этгендиле. Къышха сакъларгъа керек болса уа, аны къайнатып, сары жау жыйып, асырагъандыла. Сора уллу къазанда къайнагъан сютню къаймагъын чыбыкъгъа чулгъап, салкъындыда къатдырып, 4–5 кюнден алай ашагъандыла.

Сютден дагъыда бишлакъ хазырлагъандыла. Шёндю мен сизни аны алты тюрлюсю бла шагъырей этерге сюеме.

Биринчиси – **къайнагъан** бишлакъ. Аны сют къайнай тургъанлай айран къуюп этедиле. Сора бишлакъ сютню башына чыкъгъанлай, аны гадурагъа алып, иги сыгъадыла. Экинчиси – **мая** бишлакъ. Сютню жыйып, мая суу къуядыла. Сора сютню тутханын бла къалгъанын билир ючюн анга агъач къалакъны саладыла. Сют тутду дегенлей, аны чагъып, кепге салып сыгъадыла.

Сюзме бишлакъ а (творог) кеси аллына тутады. Анга бир кесек сют баш да къошаргъа боллукъду. Татылулулугъу бла барысындан да иги къой, эчки сютден жарашдырылгъан бишлакъды. Саугъандан сора сютню жылытып, башда айтылгъаныча алай хазырлайдыла.

Къурум бишлакъ от жагъада къурутулады. 1-1,5 метр бийикликде кёндеден салынган агъачны юсюне чалман салып, аны юсюне бишлакъланы тизедиле. Аланы айландыра, бура турургъа керекди. Алай бла бишлакъ кёпге сакъланады. Андан сора да, аланы хуппегиге да саладыла.

Мерехуан бишлакъны эритесе, иги биширесе. Ызы бла уа адыргъа саласа. Сууугъандан сора ашайса. Мынга туз къуюлмайды. **Башы алынган** бишлакъны уа таулула бек аз этгендиле. Кесин да къурумда къатдыргъандыла.

Таулу халкъны айраны бюгюнлюкде адамла бек суйген суусаппадан бириди. Шёндю аны заводла окъуна чыгъарадыла. Аны уа малкъарлыла бир ненча тюрлюсюн жарашдыргъандыла.

Жууурт айран. Ачыкъ къайнагъан сютге (ол сууугъандан сора) бир къашыкъ ырдауун къошуп, бир кюннге уютадыла. Андан алгъа аны бузаргъа жарамайды. Кесин да къалынлай ашайса. Артыгъын а иги уруп, сыйдам этип ичесе.

Мыстындау. Анга чий айран деп да айтадыла, сютню аз-маз жылытып, бир къашыкъ айран тамызып хазырлагъандыла. Башхаладан эсе аны Чегем ауузунда кѣп этгендиле. Башда айтханыбызча, сют башны чайкъап, таулула жангы жау этгендиле. Андан айырылып къалгъан айраннга уа жау айран дегендиле. Къыш къатыкъгъа деп таулула тузланган айран жыйгъандыла. Сютню иги къайнатып, айран уютхан уютуп, чапчакъ чыккыргъа (тыкыр агъачны базыкъ жеринден этилгенди, кесине да 50–100 литр сыйыннганды) къуйгъандыла. Сора халыгъа тизип, сарымсах салгъандыла, туз сепгендиле. Алай эте, чыккыр толгъунчу юсюне къоша тургъандыла.

Гыпы айран. Игиси эчки сютден этиледи, болмаса уа, башхаладан да жарарыкъды. Биринчиден, гыбытха гыпыны урлугъун атхандыла. Адетге кѣре, ол урлукъну урлап алыргъа керек болгъанды. Сора сютню тюз саугъанлай, ол гыбытха къуюп, иги ураса. Ичгенде адамны саулугъуна себеби уллуду.

Къышха къатыкъ жыйыу

Къышха хазырланыугъа малкъарлыла энчи эс бѣлгендиле десем, ѳтюрюк айтырыкъ тѳйюлме. Къатыкъгъа деп ала тууар, къой да сойгъандыла. Тууардан къышха жетерча къакъ уча, гыбыт жаула, тузланган баш, аякъ эм дагъыда башха ашла да хазырлагъандыла.

Гыбыт жау (анга къатыш жау деп да айтадыла) къойдан, тууардан да бирча этиледи. Малны санлап, эти сюегинден айырылгъынчы, шорпасы да тауусулгъунчу биширедиле. Сора кесини жауунда бир кесек къайнатып, туз, сарымсах (жууа), жыгыра баш да къошуп, сууугъандан сора уа гыбытха жыйып, башын къаты къысхандыла. Гыбыт болмаса, чапчакъ чыккыргъа жыйгъандыла. Бусагъатда кастрюльгъа салса да жарайды.

Туура ашны не болгъанын билмегенле бюгюнлюкде кѣпдюле. Аны асламысында Бахсан ауузунда этгендиле. Къойну баш, аягъын ариу юйютюп, биширип, къуйрукъ уллу эсе, къара жерин да къошуп, башха биширип, къалгъанын да ууакъ туурап къууургъандыла. Тузун, соханын, сарымсахын, жыгырасын да сѳйгенича бир къошаргъа болады. Аны битеу улакъ териден этилген гитче къапчыкъгъа неда тууар малны къууугъуна жыйгъандыла. Бу ашны жортууулгъа, уугъа, кѣчгюнчюлюкге атланганда хазырлагъандыла. Туура аш аз ашасанг да, иги кесекге дери ѳз тутханды.

Бизни халкъда этден шишлик да этгендиле. Кѣпле анга тишлик деп да айтадыла, алай, къалай айтылса да, бу аш къарачай-малкъар халкъдан чыкъгъанды. Аны жарашдырыууну мен да бир ненча тюрлюсюн билеме. Кѣп миллетле тюрлю-тюрлю затла да къошадыла аны хазырлай туруп,

болсада бизни миллет этген а былайды: шаугют этни туурап, туз, сохан, чибижи салып, 2–4 сагъат тутуп, шишлеп биширесе.

Экинчи тюрлюсю: шаугютюнден жукъаракъ кесип, мурса бла чулгъап, эки метр бийикликде чалман юсюне салып, тюбюнден от этип (мурса от этсе иги болады) биширедиле. Анга мурса шишлик дейдиле.

Къабыргъа шишлик: къозуну бир къабыргъасын алып, башха кереклерин да жагъып, айры шишге чанчып биширесе. Энтта бир тюрлюсю – **жыпхы** шишлик – малны жыпхы аркъасындан этиледиле. Юсюне тузлу суу себип, 3–4 сагъатны тутуп, алай биширедиле.

Эт аллында ёпке ахшы

Бизни халкъда «эт аллында ёпке ахшы» деген сёз жюрюгенди. Малны жюрегин, буюрегин, ёпкесин да шишлик этип ашагъандыла. Дагъыда ёпкеге богъурдагъы бла жукъа сют баш неда сют къуюп, аз-аз ийлеп, богъурдакъны къаты къысып биширгендиле. Аны иги сууугъандан сора ашаса, татыулуду. Энди уа къыйманы, сохтаны, жёрмени къалай этгенлерин айтыргъа сюеме.

Къыйманы этни ууакъ туурап неда эт тартхан машинадан ётдюрюп, кеси чакълы бир ич жау (игиси къарачай къой къуйрукъ къошса) сарымсах, жыгыра баш, чибижи, туз къошуп, быланы барысын да иги къатышдырып маялыгъына неда чегилерине тыкъ этмей, жыйып, къурумда, кюнде къатдыргъандыла. Алай бла ол кёпге дери сакъланнганды.

Сохтаны уа бауурну къашыкъ бла къырып, тамырларындан айырып, аллай бир ич жауну да ууакъ туурап, соханын, чибижисин, тузун, сарымсахын, жыгыра башын да, сора бир кесек нартюх ун да къошса, хатасы жокъду, иги къатыш этип, къол бла эзип, чегилеге бек тыкъ этмей жыйып биширедиле. Къыймача, бу кёпге сакъланмайды.

Жёрмени эте билмеген хазна таулу болмаз, болсада айтайыкъ. Быдырны ариу жуууп, жёрмеликге кеседиле. Хар бирине жырылгъан жаулу чегилени тенг этип салгъандыла. Аз болгъанча кёрюнесе уа, жукъа жауундан да бир кесек къошаргъа болады. Жёрмени да чачакъ жёрме, къурум жёрме, тюз жёрме деген тюрлюлери боладыла. Аны кюнде, къурумда къатдыргъандыла. Чёреген а аны ариу, иничке сыгъылгъан къара чеги бла этгендиле. Шёндюча, халыны хайырланмагъандыла. Ол кеси да кёпге дери сакъланнганды.

Жалбауур да халкъыбызда жюрюп келген ашарыкъладан бириди. Аны хазырлауну да юч тюрлю амалы барды. Бауурну къайнай тургъан шорпагъа атып неда отха кёмюп, бир кесек къыздырып алып, туз салып этгенле да бардыла. Болсада тузлу суугъа булгъап, бауурну жауу бла чулгъап, уллу этмей (бир эки-юч къабын болурча), чибижи, жыгыра баш да салып, ашыкъмай биширгендиле. Экинчи тюрлюсюне къатлама жалбауур дегендиле. Аны бауурну жукъа кесип, ич жауундан да къат-къат салып, буруп, шишге чанчып, кенгден биширедиле. Тузун, чибижисин эм башха кереклерин жанынг суйгенча къошаргъа эркинсе. Чеги жал-

бауур а чегини 5–10 сантиметрден кесип (жаулу жанын ичине айландырып), сора ары бауурну иничке кесип, чыбыкчыкь бла ётдюрюп, битеу кереклерин да салып, ашыкьмай, кенгден биширедиле.

Къалжаны, ёпкени, бюйрекни, жүрекни ууакь-ууакь туурап, иги биширип, жау бла къуууруп, алай этгендиле.

Союлгъан малны баш, аягъын, бауурун, къуйрукь учаны чапчакь чыккыргъа кёк тузлукъгъа салып, къыш къатыкь этгендиле. Кёк тузлукъну уа хуппегини къайнатып хазырлагъандыла. Аны кесин да къатыкьгъа тутхандыла. Нартюх ундан этилген гыржын бла да ашагъандыла.

Тузланган баш, аякь болмагъан юйню юйге санамагъандыла, аны айыбы да толусунлай эр кишиге тийгенди. Не ючюн? Сакъламай тургъанынглай юйюнге къонакь келип къалса, юй бийчеси хант къангагъа тузланган башны, къара сыра неда боза салып болгъанды. Ала аны бла жубана тургъунчу уа, башха азыкьны да хазыр этгенди. Къайдан келесе, не жүрюйсе дегенча сорууланы да къонакьгъа сыйлагъандан сора бергендиле. Кёк тузлукъгъа арыгъыракь тууарны биширип да салгъандыла.

Юлюш чыгъарыу

Миллетибизде жүрюген адетледен бири – къонакьлыкь этиудю. Аны изеу жыйгъанда, къонакь келгенде этип болгъандыла. Ол заманда союлгъан малны (къозу болсун, къой болсун) онеки юлюш этгендиле. Сора бир-эки юлюш жетмей къалса, жансюек къалакьны эки этип, кёкюрек башындан да алып, юлюш чыгъаргъандыла. Жауурун къалагъы къартны аллына салыннганды, ашыкьлысы эм тюп жаягъы тили бла тиширыугъа берилгенди, башны онг жанын къартны аллына салгъандыла. Баш жартыны желкесин анга буруп салгъан ашыкьма дегенни магъанасын тутханды. Бурунун буруп салыу а ашыгъыракь бол дегенни билдиргенди.

Бизни халкъда этни быдыргъа жыйып биширген адет болгъанды. Аны асламысында уугъа бла жолоучулукъгъа чыкьгъанда хазырлагъандыла. Къойну сойгъандан сора быдырын ариулап, жуууп, ичин тышына бурадыла. Ызы бла анга суу къуюп, малны этин да бичакь бла туурап (таулула балтаны хайырланмагъандыла) ол быдыргъа жыядыла. Андан сора аны тюрюнден от этип биширгендиле. Бир-бирле быдыр кюйюп, атылып къалады да дейдиле. Ётюрюкдю, кюймейди. Кесим жарашдырып кёргенме.

Таулу учала

Табийгъатыбызны, къудуретибизни ариулугъу, тамашалыгъы, бийик журтубузда жашагъанланы жарыкьлыкьлары, къонакьбайлыкьлары, хант хазнабызны татыулугъу, татлылыкьы, сёзсюз, кёплени сейирге къалдыргъанды, кёплени, мукьуладисча, бизни тау жаннетибизге тарт-

хандыла. Ол хант байлыгыбыз, хазнабыз тас болуп кьалмаз ючюн, жаш тёллюбюз да ол байлыгыбызны тёллюден тёллюге ётдюре бардырыр деген мурадда биз, таулу акъсакьалла, сабий заманлада таматаладан эшитген, кесибиз ёз кёзлерибиз бла кёрген бир кьауум миллет ашарыкъ бла сизни шагьырей этерге сюебиз.

Той уча
Киеуню аты бла этилгенди

Юч-тёртайлыкь кьозуну териси алынады, ичи да ариу тазаланады, саулай кьазанда бишириледи. Сора жангы киеу нёгерлери бла келгенде, тамата алгьыш этип, киеу аякъ бла бирге «той учаны» кьонакьлагьа береди. Бу учаны башха кьууанчалада да эте-эте тургьандыла.

Айыры уча
Ташыуул бошалгьаннга этилгенди

Бу уча адамла кьышха хазыр болгьанларыны белгисича этилгенди. Ол байрамгьа атап кьара сыра, боза да хазырлагьандыла.

Ачыкъ жерде от этиледи. Отун кюйюп бошагьанлай, мыдыхы ары-бери жайылады, аны эки жанына эки айыры кьазыкъ урулады. Аланы бийикликлери уча кюймезча болургьа керекди. Учаны чаты бла ёнгечи буруну жютю болгьан жабышмакъ неда кьайын таякьгьа сугьадыла. Ызы бла уча эки айыры кьазыкьгьа орнатылынады. Учаны бура-бура турурча таякьны бир кьыйырына кёндеден агьашчыкъ урулады. Жю-регинг жаратханча суугьа туз, жыгыра, чибижи, сарымсах кьошулады да, аны ол учаны юсюне кьуя-кьуя биширесе.

Сют уча
Мал чалмандан чыкьгьанда, кьозу айырылгьанда этилгенди

Кьозу уча тап бишерча кьазанда 3–4 литр суу кьайнай тургьанлай юсюне сют кьуюлады. Туз, чибижи, сарымсах, жыгыра кереклисича атылады. Бишип алыннгандан сора уа 8–10 сагьат суууса, сют уча аллай бир татыулу боллукьду. Сют тёгюлмез ючюн аны сыпхара-сыпхара турургьа керекди.

Кёмюлген уча
Жортууудан кьайтханда этилгенди

Кьозуну боюну кесилгенден сора териси алынмайды. Ызы бла бир кьарыш тенгли быдыры жырылады, ёпкеси, баууру, чегиси, кьууугьу, быдыры чыгьарылады, ичи ариу тазаланады. Ол жарылгьан жери бла ичине жууа, туз, жыгыра, сарымсах, чибижи салынады. Алгьын кьара чегини тазалап, аны бла ол жарылгьан жерин, боюнун да, кесилгенин

да жѳрмелегендиле. Сора сары (желим) топуракъны худур этип, ол къой мыллыкны юсюне къалын жагъадыла. Уча тюз картоф кѳмюлгенча мыдыхха тапчыкъ кѳмюледи. Юсюне къазылгъан топурагъы къуюлады, тепленеди. 6-8 сагъатдан бишген уча чыгъарылады. Териси юсюнде тургъанлай, тюгю саулай алынып къалады ол къатхан желим топуракъ бла бирге. Орта Азияда уа башда айтылгъан амал бла къанатлыланы да хазырлап болгъандыла.

Мезди уча
Бу учаны къолундан келген тукъум
жюзжыллыкъ къартын сыйлап, этгенди

Жарсыугъа, мезди не болгъанын билмегенле уллайгъан адамланы араларында окъуна тюбейдиле. Эки ананы эмген бузоугъа мезди дегендиле. 3–4-айлыкъ мезди тананы къурманлыкъ этгендиле.

Бурун заманда бизде уллу къазанла болгъандыла, сѳз ючюн, сау ѳгюзню, бугъаны эти сыйынып бишерча. Ата-бабаларыбыз 100-жыллыкъ акъсакъаллагъа атап, мезди учаны саулай аллай къазанда биширип, столгъа салгъандыла.

Тамата боза, сыра аякъ кѳтюргенден сора жыйылгъанлагъа учадан юлюш чыгъаргъанды, къалгъанын а элде саусузлагъа, къарыусузлагъа юлешгенди. Муну мен кесим этип кѳрмегенме, алай хапарын Быллымда жашагъан Шауаланы Тападан эшитгенме. Ол кеси да жюзден аслам жыл жашап ѳлгенди.

Къонакъ уча

Бу учаны билмеген таулу болмаз. Къой союлады. Аркъа омуруу алынады. Андан къалгъан сюеклери юсюнде тургъанлай туз, жыгыра сюртюлюп, кюнде къатдырылады. Кюн болмаса, ожакъгъа да такъгъандыла, тюбюнден мурса от этип къатдыргъандыла. Алай бла таулула кышха жетерча бир къакъ учаланы хазырлап, гумугъа жыйгъандыла. Аны тууар малдан да этгендиле.

Мындан арысында да халкъыбызда бурун заманладан бери малдан этилген хантны юсюнден билгенимча, жаш тѳлю юйренирча, жазаргъа акъылым барды. Менден иги билгенле да болурла, сѳзсюз, ала да бу ишге къатышсала, бек сюерик эдим. Биз алай этмесек, баям, миллетде жюрюген алтын аш хазнабыз тас, гунч болуп кетерге къоркъуу барды.

Малгъа къалай сѳлешгенбиз?

Ата-бабаларыбыздан бери халкъыбыз малчылыкъ бла кюреше келеди. Тууарны, къойну ызындан баргъанда, къууалагъанда абери айтхан да андан болур. Малны юсюнде не тюрлю сѳзле хайырланганларын жаш

тёлнюю асламысы билген окбуна этмейди. Ол а миллет энчиликлери-бизден бириди эм хар ким да билсе хата болмаз.

Юй къанатлы, тауукъ ёсдюрюу бла бизни миллет бек аз кюрешгенди. Болсада чакъыргъан кезиуде тауукъгъа чуу-чуу, гурт тауукъгъа уа *гурт-гурт* дегендиле. *Юш-юш* деб а къыстагъан заманда айтхандыла. Итге бла киштикге айланып сёлешиюну да тёреси болгъанды. *Кишиу-кишиу* дегенни магъанасы чакъырыу болгъанды, *кишит-кишит* а кесинден къыстауну белгилегенди. Итни уа былай чакъыргъандыла: *ма кючюк, ма кючюк*. *Ир-ир* деген а былайдан кет дегенни магъанасын тутханды.

Къойну, эчкини да таулула бир къауум жорукълагъа сыйынып кютгендиле. Малгъа аман сёз айтхан, ит бла юркютген неда атха минип къатларына къаршы келген айып болгъанды. Кюте туруп алагъа *рит-рит* дегендиле. *Къозу-къозу* деп чакъыргъандыла, *кюс-кюс* деб а къыстагъандыла. Къойланы саны кёп болгъаны себепли аланы ас, дыс, дуар дыс (тёртден санау) деп санагъандыла. Мынга кёпле дюгер санау да дейдиле.

Жыл санын къойланы *къозу, токълу, ишек, ишек къой, ишек къоч-хар, ишек ирик, зада, узада, уртту, мангырамаз* деп тохташдыргъандыла. Андан сора, тишлерине къарап да билгендиле. Эчки малны *чиби-чиби* деп чакъыргъандыла, *ай-ай* эчки деб а къыстагъандыла. Эркеч сюрююню аллында баргъанды. Аны жыл санын да тишлерине къарап тохташдыргъанды. Терисинден а аламат гыбыт болгъанды.

Бизни миллетде бек аз жүрюген малладан бири гаммешди. Алай бизни тукъумдан Толгъурланы Сейитде болуучулары уа бюгюн кибик эсимдеди.

Атха *тай, эки жашар, ючлю, тёртлю, бешли* деп алтыгъа дери чыкъгъанды. «Жетилиде жер тыймаз, сегизлиде эл тыймаз» дегендиле. Къыстагъан заманда *хей-хей* деп къууалагъандыла. Дагъыда анга *ажир, алаша, байтал* деп да айтадыла. Эшекни *учух-учух* деп къыстагъандыла, чакъыргъанда уа, *гылыу-гылыу* дегендиле. Сора гырайт эшек деп да жүрюгенди халкъда. Къадыр эшекни байталгъа къошса тууады. Аман къылыкълы хайыуанды. Минерге, жүк ташыргъа бек чыдамлыды. Тёлюсю болмайды (къаратон дейдиле). Тукъуму аз адамгъа, хыликкя этип, къадыр тукъумлу, намысы, къылыгъы болмагъаннга уа къадыр къылыкълы дегендиле.

Тууар малны тюрлюсюне да (бузоугъа, танагъа, бугъагъа, баштадыгъа, къунажиннге, ийнекге, ёгюзге, ууаныкга) энчи сёзле айланнгандыла. Сёз ючюн, бузоуну чакъыргъанда *бузоу-бузоу* деп, къыстагъанда уа *кюс-кюс*, уллу малгъа *бушоу-бушоу* эм *хо-хо* дегендиле. Ёгюз бла неда ууанык бла жер сурген заманда *хож дала-хож дала* деп айтхандыла, ол а бар дегенни магъанасын тутханды. *Бурула-бурула* кел, *хат-хат* а артха тур дегенни белгилегендиле. Быланы жыл санларын да тишлерине неда мюйюзлерине къарап тохташдыргъандыла.

Ийнек сауууну да, мен билип, тёрт тюрлюсю барды: *баш бармакъны бюгюн, жумдурукъну къысып, эки бармакъ бла эм балам бармакъ бла*

орта бармакъны тышын ёрге буруп. Тёртюнчю амал бла гитче эмчекли быштады къозлагъан, кюч сауар малны саугъандыла. Сауа туруп анга *быт-быт* деп айтхандыла. Ол а тохта, тынч тур дегенни магъанасын тутханды. Алай, жарсыугъа, уллайгъан адамла окъуна, кеси тилибизде жюрюген сёзлени хайырланмай, орусча «стой», «назад» деп сёлешгендиле. Сора жаш тёлуге уа не жюрек къыйын болургъа керекди?

Аш татлы болсун

Ата-бабаларыбыздан келген аш, хант хазнабыз седирей, жокъ бола барады. Тау миллетни хычинин, жалбауурун, сохтасын, жёрмесин, учасын сюймегенни республикабызда, саулай Россейде да тапхан къыйынды.

Эски замандан бери халкъыбызда жюрюген бир къауум азыкъны «Заман» газетибизни юсю бла жаш тёлуге белгили эте тургъанма. Сёз ючюн, учала.

Ёмюрден бери Беш да Тау Элде жюрюген аламат адет болгъанды: юйюрге биринчи туугъан жашха (тунгучха) жоралап, къурманлыкъгъа «Уру уча» хазырлагъандыла.

Рахайланы Чаммайны юйюнде улан туугъанда (1931 жыл. Рахайланы Ахмат). Чаммайны татлы тенги Холамханланы Байчо ол къууанчха, байрамгъа атап «Уру уча» этген эди. Холамханланы Байчо да, Рахайланы Чаммай да, жаннетли болсунла, 115-120 жыл жашап кетгендиле дуниядан.

Алгъаракъда уа Рахайланы Чаммайны жашы Ахматны биз 70-жылыгъын белгилегенбиз. Аны бу сыйлы кюню бла алгъышларгъа жыйылгъанланы, къонакъбайланы да «Уру уча» бла сыйлагъандыла.

Энди уа «Уру уча» къалай хазырланнганы бла байламлы эки-юч сёз. Аны юсюнден кёп даулашла жюрюйдюле Беш да

Тау Элде бызынгылыла анга «Бызынгы уча» да дейдиле, малкъарлыла – «Малкъар уча», чегемлиле, бахсанчыла да жууургъанны кеслерине тартыргъа кюрешедиле. Алай халкъда уа ол «Уру уча» деп жюрюйдю.

Теренлиги – 130 сантиметр, эни 80 сантиметр болгъан уру къазылады. Уруну тюбю, къабыргъалары да суу неда гыйы таш бла тапчыкъ къаланады (бюгюнлюкде кирпич бла къаларгъа да боллукъду). Уруну ичинде от тиргизиледи.

Отун чынардан, кёгагъачдан, эменден, кюйрючден, къайындан неда бёрюагъачдан болса игиди. Ол чакъда мыдых ёчюлмей кёп турады, төгерегин да тап къыздырады, бишген уча эт да ауузунгда эрип барады.

«Уру учагъа» жаш мал иги болады. Уча этер къоюнгу сояса, терисин сыдыраса, ичин тазалайса. Къойну сойгъандан сора чатын айырмайса, кёкюрек башын саулай жармайса. Къатыракъ агъачдан уча къазыкъ хазырлайса. Ол жютю къазыкъны къой тенгекни чатындан, кёкюрек башы бла, боюнуна дери ётдюресе.

Мыдыхны уруну тубюне тап жайгъандан сора уча къазыкны кыйырларын уруну эки жанындагы тапкачыклагъа илиндиресе. Ол кезчикле уа уруну баш жанындан бир 40 см энишгерекде болургъа керекдиле. Учаны уругъа орнатхынчы юсюне тузлу суу, жыгыра, къара чибжи себедиле.

Учаны жерине салгъанлай, уруну башын гыйы таш бла жабаса, юсюне уа зылдыла келтирип, баштёбен айландырып, урудан хауа чыкъмазча тапчыкъ тизесе. Жепи кьоймаз ючюн, зылдыла юсюне топуракъ къуяргъа да боллукъду.

Уча уруда 1,5–2 сагъат турургъа керекди.

* * *

Учаны экинчи тюрлюсю: «Къазан уча». Кьойну этин, сан-сан этменлей, саулай уллу къазаннга салып биширесе. «Къазан учаны» этин къалияр тузлукъ бла ашасанг бек аламатды.

* * *

Учаны ючюнчю тюрлюсю: «Айыры уча». Иги от этесе. Отну мыдыхы къалгъандан сора аны эки жанына айыры къазыкыла ураса. Уча къазыкны кыйырларын, токълу тёммек бла бирге, айырылагъа илиндиресе. Къазыкны бир кыйырына уа (узунлугъу бир-эки къарыш болгъан) агъашчыкны ураса. Учаны ол агъашчыкны болушлугъу бла кюйдюрмегенлей, бургъанлай тураса.

* * *

Учаны тёртюнчю тюрлюсю «Кёмюлген учады». Муну мен «Дарман сууда» («Жылы сууда») 1939-чу жылда кёргенме. Атамы эгечинден туугъан Тебердиланы Илияс бла барама ары – кьой кьошха. Бара-баргъаныбызлай Илияс, Къара къаягъа уугъа чыгып, эки жумарукъ атып келеди. Терк окъуна аланы ичлерин кетерип, тюклери да тура тургъанлай тышларындан сары топуракъ балчыкъ жагъып, тюз картоф кёмгенча, отну мыдыхына букъдурады.

Бир ауукъдан аланы чыгъарып, тышларын тазалап, ашагъаныбыз эсимдеди. Бек татыулу аш эди.

Илияс бир ыйыкъ озгъандан сора Озарукъланы Мухаммет-Олийге:

– Къозуладан бирин терк окъуна сой да, «Кёмген уча» эт...

Къозуну, тюз жумарукъну этгенча, чегисин, ёпке-бауурун кетерип, ариу тазалап, ичине жууа (тау сарымсах), туз, жыгыра, къарампил да себип, терисин да алмагъанлай, жарылгъан жерин да къара чеги бла жёрмелеп кьойгъан эди.

Ызы бла желим топуракъдан (сары топуракъдан) балчыкъ этип, кьозу тёммекни юсюне къалын жагъаса. Балчыкъ жетдирмей жер кьоймазгъа керексе.

Уллу отну мыдыхын бир жаныракъ сибиресе, отун кюйдюрген чунгургъа ол къозуну саласа, мыдых бла бир тюрседе жабаса. Мыдыхны уа топуракъ бла юсюн тапчыкъ тебелейсе, хауа чыкъмазча этесе.

2 сагъатдан «Кёмюлген учаны» чыгъараса да, таза жерде тюгюн ариулайса. Бек татыулу ашладан бириди.

* * *

Учаны бешинчи тюрлюсю «Къойчу уча». Къозуну сояса. Уллу къазанда уа 1–2 литр суу. Ол къайнагъанлай, юсюне сют къуяса. Сют боркъулдап тебирегенлей, ары къозу учаны саласа. Бишгенине кёре – ал да аша.

Бек биринчи ашладан бирине саналлыкъды «Къойчу уча».

Бизни ниет байлыгъыбыз

Бу мен хапарын айтырыкъ жыргъа кёпле, артыкъда жаш тёлю, эс бурурла деген акъылдама! Ол «Толгъурланы Къазакъны жырыды». Мен аны, ата-бабаларыбыз айтып, сабий заманымдан бери эшите келгенме. Да ма, Аллахны къадары бла мен да ёрледим бир тёрт жыйырмагъа, бу жыр къуралгъанлы уа къаллай бир заман бола болур? Жыр а жашап турады. Жыргъа ёлюм жокъду. Мен да, акъылым-эсим жетип, заманында ишин этмедим ансы, жыр бир уллу жыр эди, мен жыйышдыргъаннга кёре, эки жырча кёрюнеди кеси да. Жашауда жыр деген затынг не болгъанына игирек тюшюннгенимден сора, кечирек болса да, бир-бир, сёз-сёз жыйып кюрешгенме. Соруп, сурап, эсгертип, айтдырып кёп заман ашыргъанма. Да сокъуранмайма – ол заманым жырдан, халкъны тарыхындан, ата-бабаларыбызны ким болгъанларын ангыларгъа кюрешген, Аллах жүрегиме бир ариу оюм салгъан кезиулерим болур эдиле.

Хар ким да, кесин адамгъа санагъан, кюнлени биринде сагъыш этеди – мен кимме, мени тукъумум къайданды, ата-бабаларым къаллай адамла эдиле, биз не халкъбыз, тамырыбыз, адетибиз-тёребиз, къылыгъыбыз – была бары да, айтама да, эртте-кеч болсун, эсинге келедиле. Ол кезиуде уа хар ким да, амалына кёре, не туугъанына-туудугъуна айтады, не жазып къояды, не, бу мен этерге кюрешгенча, жырын-таурухун, адетин-тёресин, юзюк-юзюк болса да, жыяргъа, сакъларгъа кюрешеди. Аланы барын да сюзериг а, этген ишибизге багъа бичериг а – келлик тёлюледиле. Да биз аланы алларында уялмазча болургъа керекбиз. «Ата-бабаларыбыз бизни ючюн къайгъыргъандыла, къолларындан келгенни этерге кюрешгендиле. Адет-тёре сынжырын юзмей бизге дери жетдиргендиле, андан къалгъаны уа кесибизге кёре боллукъду», – деген сезим аланы жүреклерине тюшерча этерге керекбиз.

Бюгюн айтырыгъ а – жыр кесиди. Узакъ ёмюрледен бизге хапар берликди. Жангыдан сагъыш этдирликди, сёз туудурлукъду, кёлюнгю къандырлыкъды.

Бу жырда айтылган затланы халкъ башы бла сынап келгенди. Халкъда «Толгъурланы Къазакъны жыры» деп жүрюгенди да, «Толгъурланы» деп андан айтама ансы, кесиме тартханлыгъым туююлдо. Жыр халкъда алай айтылып келгенди. Бек алгъа мен да анга аны ючюн эс бурганма.

Ансы жыр къарачай-малкъар халкъыбызны бир тарых бетин ачхан, бизге дери сакъланган жырды. Бурун адамларыбыз Бызынгыдан Бахсаннга, Къарачайгъа къалай, нек кетгенлеринден бизге хапар билдиреди.

Къазакъ 18-чи ёмюрде жашагъанды. Айтыугъа кёре, бек жигит адам болгъанды. Халкъыбызны намысы, жери, сыйы ючюн, жамаутны тизип, кърым ханла бла уруш этгенди. Башха амал къалмагъанында, жасакъны кесине, жамауатына, намысына учузгъа санап, кёчюп кетгенди.

Бу жырны Орта Азияда 1944 жылда Къулийланы Шуутаны къызы Кермахан айтып эшитген эдим. Артда унутула барып, ол аз затны юсюнде къозгъалады. 1994 жылда Озарукъланы Фатимат Орта Азиядан кеч кёчюп келеди. Аны бла да хапарлашып жазгъанма бу жырны Былымда. Башында сагъынылган эки тиширыу да ёлюп кетгендиле, жаннетли болсунла.

Ол затланы юсюнден, жырны къалай, къайдан, кимден жыйгъанымы, ол жырда сагъынылган Кърымшаухаллары кимдиле, Толгъурлары бла не байламлыкълары барды, жырда ол алай, бу былай нек айтылады, кърым ханла бери не заманда келгендиле. Къазакъ Къарачайгъа не заманда кёчгенди? Аланы барыны юслеринден да айтыргъа къалсам, хапарым узакъгъа созулур да, жыргъа жер болмай къалыр деп къоркъама. Ол себепден, айыуну кесин кёре тургъанлай, ызын ызлагъанча этмейим да, алгъа жырны арагъа чыгъарайым. Сора ол мен сагъынган затладан сорлугъу болган, айтыргъа, жазаргъа суйген чыкъса уа, Аллах-Аллах, мен да хазыр. Аллах жырсыз этмесин!

КЪАЗАКЪНЫ ЖЫРЫ

Э-эй, ёзенден келген ёзен туман а,
Ол да къонады Жууушкуну да къырына.
Мен а айтайым, сиз тынгылагъыз
Толгъурланы да жигит Къазакъны жырына.

Эй, алан жашла, эжиу этигиз
Таулу ананы бу тулпар туугъан жашына.
Ёзенден чыкыгъан къалын туман а
Келип къонады Жууушкуну да ташына.

Кърым ханла да келгенле, уой-хой,
Холам-Бызынгы элледен жасакъ жыяргъа.
Толгъурланы уа Къазакъ чыкыгъанды,
Бу келгенлени алларын тарда тыяргъа.

– Эй, алан жашла, къобугъуз, маржа,
Къаралып турад Никкола башы, басылып.
Эй, Кърым хан а къалай келтиред
Шах Бызынгыдан жасакъ жыяргъа базынып?

Эй, алан жашла, туругъуз, маржа,
Чыгып къарагъыз ол Укъу башы бийикден.
Миллетбиз деб а къалай жашарбыз
Жасакъ дау этсе тауда айланган кийикден?

Эй, кърым ханла келелле, уой-хой,
Сылтау чыкъгъанды тешекге кирип жатмазгъа.
Ой-хой-хой, маржа, атма къой, маржа.
Антыбыз барды миллетибизни сатмазгъа!

Эй, алан жашла, къулакъ салыгъыз
Толгъурланы да жигит Къазакъны сёзюне.
Бетинден къанын сюртеди, маржа,
Окъ тийгенди да кёзюне.

Зыраф болмасын сизге айтхан сёзюм,
Къан чапханда, кёрмейди кёзюм,
Укъу башына – бийикге чыгып атаргъа
О-ой-ра-о-ой...
Огъуму къойчу сёзюм батханча батаргъа!
О-о-рай-да-о-ой-ра-о-ой!

Эй, алан жашла, бирден туругъуз,
Кърым ханны да бирден уругъуз,
Сау кёзюмю да сюртме къоюгъуз,
Ахыр огъуму тюртме къоюгъуз!
Эй, къаныбыздан тоялмайсыз да,
Къоргъашинден а сиз бир тоюгъуз!
О-о-рай-да, хо-ой-й!..

Черек сууу да Тёбен таргъа уа,
Булгъанып кетип барады,
Жаным къор болсун да Къыя улу Кючюкге:
Ол берген таулу ушкогум, алан,
Кёп жерде жаныма жарады.

Эй, алан жашла, эжиу этигиз,
Таулу ананы бу тулпар туугъан жашына.
Ёзенни басхан къалын туман а
Къайтып келеди Жууушкуну да башына.

Эй, алан жашла, хайт дегиз, маржа,
Кече узундан, танг унамайды атаргъа,
Бу жарлы халкъгъа бир кюн чыкъмазмы
Тёшекге кирип жатаргъа?

Эй, анасындан эр туугъан Къзакъ,
Тау элинде да бир туугъан Къзакъ,
Къара халкъдан а керти нёгерле жыйгъанса,
Кърым ханланы келмеге къююп,
Ёлгенин жолда ёлмеге къююп.
Тёбен тарда уа алларын бирден тыйгъанса.

Эй, алан, дейди, былагъа, дейди,
Къонакълыкъгъа мал соймагъыз!
Эй, не да болсун, быланы, дейди,
Сууукъ ауузуна къоймагъыз!

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЖЫРЛАРЫ

Э-эй, къайнап келген ёзен туманла Тёбен тардан а кирелле,
Кърым ханла да жасакъчыларын элден элге уа сюрелле.

Жасакъ берирге унамагъанны бёрю тюгюнлей кёрелле.
Бёрю тюгюнлей кёрелле, маржа, къутургъан итлей юрелле.

Ныгъыш къартла да туурадан, дейди, сейирге къарап туралла.
– Эй, Аллах-Аллах, бу «жасакъ» деген не затды? – деб а соралла.

– Ай, ол иги зат болса эд, – дейле, – бек суююп окъуна берирек,
Аман зат бла биз кърым ханны намысын къалай кёрюрек!

Ныгъыш къартла да кърым ханланы алгъынча ариу кёрмейле,
Кърым ханлагъа жасакъ угъай да, салам окъуна бермейле.

– Да биз а, – делле, – ариу кёрюрча жыллыкъ сабийле туююлбюз.
– Да биз а, – делле, – салам берирча къабарты бийле туююлбюз.

– Ай, биз а, маржа, кёзден-сёзден да тыннганбыз, маржа, тыннганбыз.
Кърым ханны да жыйыны бла уугъа айланган суннганбыз.

Ай, кърым хан да эркин этмейди Аууш жер¹ тюзюн чалыргъа,
Амалынг жокъду жай сепгенинги кюзгюде оруп алыргъа.

¹ *Аууш жер* – шёндю анга Аушигер дейдиле.

Эй, Къудохуртда кюзлюк сабанны кюндюз кьоймайды сюрюрге,
Ыстауат сакълагъан итлени, маржа, кече кьоймайды юрюрге.

Чыгъып да къалай кетейик мындан Укъу башына, бийикге,
Жашау къалмайды, жасакъ дау этсе тауда айланган кийикге?

Адамгъа, малгъа тынчлыкъ бермейди Уллу ауузну бёрюсю,
Бир аман жерде чирип табылсын къантулукъ ханны ёлюсю.

– Эй, сен болмасанг, не кюн келиред биз къарыусузгъа, жазыкыгъа,
Ай, Уллу Тейри ыразы болсун, сен Толгъурланы Къазакыгъа!

Хей, алан жашла, атланайыкъ да, къобугъуз, маржа, туругъуз!
Барлыкъ жолубуз чырмаусуз болсун, сауут-сабаны къуругъуз!

Ой, андан биз а чыкыгъанек, маржа, кетгенек, дейди, тизилип,
Кърым ханлагъа жасакъ бермезге, Нарт Бызынгыдан юзюлюп.

Ой, андан, дейди айлана келип, Бахсан боюнуна баргъанбыз,
Губасантыны башындан ызлап, ыстауат орун салгъанбыз.

Кюню булутлу, шулпулу болуп, ушай эди да жауаргъа,
Биз а, жыйылып, оноу этебиз Тау артына да ауаргъа.

Эй, Тау артына къалай ауарса, ауушу терен къар эсе?
Кърымшаухалладан бир жан нек кёрюнмейд, эр кишилери бар эсе?

Эй, андан, дейди, туурагъа чыгъып, айтхан эд, дейди, къартыбыз:
Шам Къарачайгъа тартыгъыз, маржа, анда жашайды жартыбыз.

Эй, Гюржюню да тау тыймаз, дейди, Къабартыны да ант тыймаз,
Шам Къарачайгъа барыгъыз, маржа, кърым ханны да хант тыймаз.

Толгъур ташыны къатына тартып, черкес ыстауат салыгъыз,
Эбизе къууутну бал бла басып, жол азыкыгъа да алыгъыз.

Ауушдан ауар малны чотун ажашдырмайын алыгъыз.
Анда Айланма Къулагында уа Эски-Журтда эл салыгъыз.

– Да сора, – делле, – тукъум къартыбыз айтханча биз а этейик,
Жашау кыйынды, Гюржюге аумай, Шам Къарачайгъа кетейик.

Элбрусну да этегин кыйып, Нарт жол бла уа барайыкъ,
Къарт журтубузда наратдан-наздан ёмюрлюк юйле салайыкъ.

– Да мындан кыалай чыгъайыкъ, – делле, тегерек чынгыл тау болса,
Бизге бу кюнле келмез эдиле, Акъбай аппабыз сау болса.

Эй, Кызакъны уа кыоланы, дейди, учхан этеди Толаны,
Эй, кырым ханнга угъай да, маржа, Тейриге бермез ол аны!

Эй, Толгъурладан эр туугъан Кызакъ, кырым ханнга да кычырдынг,
Кырым ханны да атыб а, маржа, башындан бёркюн учурдунг.

Тонгуз-Орундан атыб а, алан, ол окъа бёркюн тюшюрдюнг,
Тау бийигинде залкыды бла жумарукъ этле биширдинг.

Эй, тау бышанда залкыды отда жугъутур этле биширдинг,
Ой, андан а сен Нарт жол бла уа Дарман суугъа да тюшюрдюнг.

Была уа сени кыуа келиб а, Тонгуз-Орунда жетдиле.
Кишилигинги кыарап кёргенде, жарашыр оноу этдиле.

Жарашыр оноу этиб а, дейди, адамлыгъынгы кёрдюле,
Ислам Кызакъда Шогенцукладан бир кыыз сайлап да бердиле.

– Эй, Кызачайда кызымы жокъ эди, кыабарты элден алмасанг?
– Эй, Кызачай а кызын бермейди, бир киеу тюкгюч жармасанг!

– Эй, Тау элдеде кыыз табылмаймы эд, тюз Кызачартыдан алмасанг?
– Эй, Тау элле да кыыз бермейдиле, бир эмен тюкгюч жармасанг!

– Эй, бу Айланма Кыулагына да сыйынмаймы эдинг
Кыайтып биягы тар Бызынгыга бармасанг?

– Эй, – дейди, – жаяу келген чакъда тешекге кирип жатмайма,
Ачы кыйынлыкъ берелле деб а Нарт Бызынгыны атмайма.

Эй, башым тартхан алтын бересе да, тау миллетими сатмайма.
Кыарындаш бетден кёрсе да, – дейди, – жукъугъа терен батмайма.

Эй, кырым ханла Кыарт журтубузга, Нарт жерибизге кирмезле.
Эй, шукур болсун Уллу Тейриге – тау элле жасакъ бермезле!

Эй, Нарт Бызынгы кырым ханны да кыонакъ намысын кёрмейди,
Эй, жасакъ деб а келселе, – дейди, – салам окъуна бермейди.

ТАУМЫРЗАЛАНЫ Далхат

МАЛИК ЭФЕНДИНИ АЙТХАНЫ

Дагъыстанда, Темир-Хан-Шура шахарда, ючжыллыкъ окъууну да бошап, Тюркден, Карелиядан да къайтхандан сора Кюнлюмде Жангоразланы Тапшыр хажиге барып, сѣлешир онг тапдым. Аллай адамгъа бир жолукъгъанынг дуния жашауунгу онгуна айландырып къояды. Атамы атын сорду, малыбызны, мюлкюбюзню, ырысхыбызны билип бошагъандан сора тепси толу аш келтиртди да, Ахия хажи бла олтуртду. Ауузланып бошагъаныбызлай, Къуранны къолума туттурду:

– Отузунчу бетинден окъуп башла.

Эринлерим ачылмай, къолларым къалтырап, сѣз айталмай къалдым.

– Уялма, аман хомух, эркин окъу. Бу кеси юйюнгдю!

Токъсанжыллыкъ хажи алай айтхандан сора окъуп башладым.

Сора, Къуранны отуз экинчи бетин жабып, кѣлюмден айтып тебигегенимде, къууанып:

– Ма ол халда! Андан да уллуракъ ауаз бла, тирирек. Тауушунг, чучхур суууча, тохтаусуз келип турса игиди. Сенича кѣпле окъуялмайдыла, – деп, кѣллендирирге кюрешгенликге, къалайында абыннганымы кесим биле эдим.

Къуранны менден алып, кесини жашы Ахиягъа берди да:

– Сен да окъу... – деди.

Ахия менден иги да тамата эди, кеси да хаж къылып келген жаш, ашыкъмай, ѳрге туруп, Къуранны къолуна алып, азчыкъ эшитдирип «бисмилляхи» дегенден сора мен окъуп башлагъан жерден аргъысын кѣлден айтып тебиреди. Ахияны ауазы мени ѳнюм бла тенглеширгенде, кѣкде учуп айланган къанкъазны чюйюлдегенича кѣрюндю. Ахия хажи окъугъан заманда Къуранны магъанасы да башха тюрлю кѣрюндю манга. Аны бла бирге уллу огъурлулукъла жаууп къаллыкъча болуп къалды. Ол заманда жаш келин, дарийле ичинде шыбырдай, чыгъып келди да, къызыл-къолан мюйюзбауну боюнума такъды. Окъугъаным ючюн магъаналы затны саугъа этгенлиги эди аны. «Кѣп жаша! Сени атынгы сагъынадыла бизде», – дегенинде уа, келинни башха миллетден болгъанын ангыладым.

– Айт хапар, къарындашчыгъым. Сени узакъ элlege барып къайтханынгы билебиз. Не кѣрдюнг? Не адамлагъа жолукъдунг? – деди Эуел улу.

– Уялмай сѐлеш кесинг да! – деп, мени батырландырды Эуелни экинчи къатыны Селийдат, эбизе тиширыу.

Ахияны ай кибик толу бетинде уллу базыныулукъну эследим. Аны суюдмлю къара кѐзлери нени эсе да излегенча, ол зат табылмай къалса, бир уллу келишимсизлик тууарыкъча, манга алай кѐрюндю. Сора ол кезиучюкде Селийдат кѐксюл дарий журунчукъгъа чулгъанган затны келтирип, Ахиягъа узатып, арлакъдан къарап къалды. Дарий журунну ичинде къара саплы, къарышдан аз уллуракъ къамачыкъны чыгъарып:

– Муну уа жанынгда жюрют. Аман заманды. Жанынгы сакъларгъа кюреш. Ким биледи, къаллай адамгъа жолугъурса, – деди Ахия.

– Сѐз айтылса, Аллахдан ыразылыкъ келеди, адамны тини къууанган этеди, эшитгенле да аны жүреклерине байлайдыла, – деди Тапшир хажи.

– Да, – дедим, – Темир-Хан-Шура шахаргъа барып, Абдул-Халим Бейит улу деген дин ахлусу адамны юйюнде беш жыл туруп, билим алдым. Неллай бир жашасам да, Бейит улун эсимде тутарма, Аллах айтса!

Къайтырыма Абдул-Халимни къатыны Айдин аягъымдан башыма дери жангыдан кийиндирди да, арап харфла бла къумукъ тилде жазылгъан бир тап китапчыкъ да берди.

– Энди сен элинге бараса да, ахшылыкъ тап жолунгда! Атанга бла ананга, элинге да бизден салам бер! – деп, къаты къучакълап, алай ашыргъан эди ол.

Келсем а – атам Эдокъа ёлюп, ашын-ташын да тамам этип, юй-юбюз, суу къуйгъанлай, мени къайгъылы тюйюл. Эдокъаны атасы, Исмаил хажи, мени къоюнуна къысды да:

– Жашлай ёлдю балам. Анга этер амал жокъ, Аллах ол дуниясын жарыкъ этсин. Энтта да окъургъа керексе, – деди, кёлю да такъыр бола.

Мен да кѐз жашларымы тыялмадым, жарылып къалыргъа жетдим, атасыз жашарыгъым кѐз аллыма келди.

– Исмаил хажи бла мени атам, Тапшыр хажи, Меккагъа бирге барып къайтхандыла. Сени окъугъанынга тюненеден бери къууанып: «Ахшы адам боллукъду», – деп, тѐппеси кѐкге жетипди. – Ахия хажи алай айтхандан сора тукъум дегенни магъанасын бютюнда терен ангыладым.

Мен Ахиягъа экинчи кере жолукъгъанымда (1925 ж.), манга жюз жарым бола эди. Ахия уа, менден иги да тамата, Сибирьден къайтып тура эди.

Исмаил хажи, мени аппам, манга къалай кѐп тюрлю зат айтыучу эди. Биле болур эди унутмазымы: «Жашха айтханынг – ташха кѐмюр бла жазгъан кибик, къартха айтханынг а сууну сенек бла къазгъан кибик», – дер эди.

Бийланы къалаларына агъач къырыкъла бла кезлеу сууну къалай келтиргенлерине, къаяда уруланы къалай къазгъанларына, хуналарын ишлегенде ташны, юзмезни къайдан, къалай ташыгъанларына сейирсине эдим. Аппамы бир сѐзюн да сансыз этмей эдим.

Ол айтыучу эди: эрленле кибик, къаялагъа ёрлеучю кишиле гыбыт-ла бла суу юзmezни, эшмеле бла жаркъа ташланы ташыгъандыла. Аллай ташчыланы юслеринден Мокъаланы Зантууду жырла да тагъыучу эди дейдиле.

Жырны сартындан айтханда уа, мен Темир-Хан-Шура шахардан къайтхандан сора, барып, Мукушда Каркаланы Къыденнге тынгылай да тургъанма:

*Акъ тонуму тешип атханма ташлагъа,
Талгъыр агъаз кемирип кетди жагъасын,
Къурамасын Аллах да сени жанынгы,
Жашатдынг эсенг къоркъутуп элни агъасын, –*

деп, узун тартып жырлагъан Карка улу: «Я, Аллах! Сен халкъны жырдан айырма!» – деучю эди.

Оналтыжыллыгъымда, аппам жолума ахча, ашарыкъ да къурап, Татарстаннга кетдим. Анда да эки-юч жыл туруп, окъудум, ызгъа, къылыкъгъа юйрендим. Къазан уллу шахарды. Эки минг адам сыйынган межгитде намаз этдим, хар ахшылыкъ да динден башланнганын ангыладым. Къуран окъутуп, устазлыкъ да этип тургъан огъурлу адам Абдул-Халим Алий-Мухаммат, къатыма олтуруп:

– Сен Тюркге барыргъа керексе, Стамбул шахарда төрт-беш жыл окъу, юйрен. Аллах санга берген заманны халкъынга хайыр келтирип жанына сюр. Саулугъунг бар, къарыуунг, кючюнг орунунда. Сен уллу жумушну алгъанса къолунга, – деп, ахча, кийим да берип, мени аппам Исмаил хажи къыдырып айланып келген жерлеге ашырды.

Манга аш-суу берип, къолуму, бетими жуудуруп, «саулукълу бол» дегенни айтып тургъан Сегинаны ёмюрде да унутмам. Анга сёз айтып айырылмагъаныма сокъуранама. Керексиз уялгъан адам кёп затдан къуру къалгъанын биз заманында ангылаялмайбыз. Ол тиширыугъа мени жүрегимде орун салгъан сезим сүймеклик болгъанын Карелиягъа баргъанымда ангылагъан эдим. О, Уллу Аллах! Ёмюрюбюз сокъурлай ёте кёреме!

Ол сууукъ, къарлы, бузлу жерге нек тюшгеними да айтайым. Ары Тюркден къайтхандан сора ётген эдим.

Адам жаш заманында кесини неге жарарыгъын, къайсы халкъ къалай жашагъанын да сынап кёрюрге керекди. Мен таш юйле ишлерге, кёкде, жерде да не затла болгъанларын билирге итине эдим. Сёз ючюн, тарда жол ишленгенде, уллу оноучулагъа хунаны къалай къаласа тап боллугъун айтып, унатыучу эдим. Ташланы ууатып, аланы кюйдюрюп, ийисгеп кёрюучю, тилим бла ташланы татыуларын билиучю, аланы айырып къараучу болуп къалгъан эдим.

Тюркде мал аурууланы багъаргъа юйрендим, адамны саулугъуна къаллай хансла жарашырыкъларын билдим, аланы къайнатып, жарашдырып кёрдюм. Бизни элледен, Къарачайдан да ары кёчгенлеге жолу-

гъуп, хапар айтыучу эдим. Чеченлилеге, дюгерлилеге, адыглагъа да тюбеучю эдим. Тюркде жашагъан кавказлыланы барысына да «черкесле» деп къоядыла. Анда дагъыстан халкълары, къыргъызлыла, узбеклиле, халдей-малдейле да бар эдиле. Барысына да жер, мал, ырысхы табылып, хар ким ишлеялгъанына, мажаралгъанына кёре жашайды.

Айтханымча, кёп айланып, къыйналып, билмеген, танымагъан элени ичлери бла, тели орманнга баргъанлай, жер этегине кетдим. Кареллиле, финлиле, къарай-марайла бла шагъырей бола, жашай турдум. «Сен не затха жараяллыкъса, къолунгдан келгенинг бармыды?» – деп сорсала: «Бир кесек жашамагъа къоюгъуз да, заман кеси кёргюзтюр», – деп ангылатала эдим. Таш, агъач, суу, гелеу сыртла... Кийик жаныуар а топпа-толу. Тууарла, къойла, атла тутаргъа бек тап жер. Къолунг жарашхан иш, алалгъан хайырынг сеникиди. Чалгъыгъа бардым, агъач кесдим, тытыр биширдим, агъачдан къашыкъла, аякъла, чалгъы сапла, боюнсала ишлеп, сейирсиндирдим.

Тюркге кетерими аллында устазым, Абдул-Халим Алий-Мухаммат мени Къаякент деп, Дагъыстан бла Ичкерияны ортасында уллу элге элтип, оюннга, жыргъа къатышдырып, сынады. Аны бир да унутмайма.

Кёп адам, къарт да, жаш да уллу майданда «Къой къачханны» жырлайды, тепсейди, кезиу-кезиу къыл къобуз согъадыла, къазанла къайнайдыла, боза, татлы суула ичедиле.

– Уо, халкъ! Бюгюн жигитле ойнайдыла, жырлайдыла. Кёргюзтсюнле онгларын! – деп, уллу къычырып билдирди биреу.

Оюн башчы айтды:

– Экеу-экеу чыгъасыз, хазыр атлагъа минип, былайдан жарым къычырым жерде къапчыкълагъа юзmez къуюп, алып келип, атланы жерлерине элтип, тагъасыз. Андан сора, жерге орнатылып, тухтуйла бла сырылгъан, бийиклиги алты къулач болгъан къурукъгъа ёрлеп, бёркню алып, башыгъызгъа салып, аберигизни ачитмагъанлай, тюбюне тюшгенлей, ызланган къулфну тегерегине он кере айланып, мени къатыма келип, суу тегюле тургъан къумгъанны акъгъанын тыясыз.

Тюзлюкге терсликге къараучу эген ол айтханны толуракъ ангылатхандан сора, къарыуларын сынарыкъла тизилип тохтадыла.

Устазым:

– Сен не экинчи, не ючюнчю болуп чыгъарса. Эсингде болсун, ат тагъаргъа сиз чапхан жерде не къазыкъ, не таш боллукъ туюнлюдю. Сен а атны жоугенин аягъына къысха тагъарса. Къурукъгъа минип, артха учхалагъанда уа, хуржунунгдагъы суу быстырны чыгъарып, къолларынга байлап тюшмесенг, къолларынг кюерикдиле, – деп юйретди.

Экеу-экеу чабышханда, эки къауумдан да къурукъгъа миналгъан болмады. Мен тёртюнчю къауумда чабышдым да, устаз айтханланы эте келип, мылы чабырларым бла къурукъгъа мычымай минип, бёркню да башыма салып, тюшюп, къулфну тегерегине он кере айланып, эгенни къатына барыргъа тебирегенимде, устазым кёзю-къашы бла къумгъанны сууун тохтатыргъа унутуп баргъанымы эслетди.

Ол эришиуде озгъанны къумгъанда тегюлмей кьалгъан сууну азкёплюгюне кёре белгилерик эдиле.

Жыйырма жаш эришген эдик да, кёбюсю къурукъгъа да миналмады. Экиси уа атлары къачып, туталмай иш да кьалгъан эдиле. Мен а бёрклю болдум, беш сом ахча да бердиле.

– Кимни жашыса? Къайсы элденсе? – деп сордула.

– Атам Эдокъа эртте ёлгенди, аны атасы Исмаил хажи сауду. Жангоразланы тукъумданма мен. Черек ауузуну Зылгы элинде жашайбыз. Биз аланлабыз, – дегенни айтып жууаплагъанымдан сора эгенни:

– Кёп жаша! Тукъумунгу Аллах онгарсын. Тёрт санына кыйналмай ёмюр сюрюучюледен бол, – дегенин унутмагъанма.

Къууаннгандан, Алий-Мухамматны тёппеси кёкге жете эди.

– Бу ахча сени Тюркге жетдирир. Андан сора да, Аллах къуру кьоймаз. Къарап турдум. Мен юйретгенлей этдинг. Болалмай кьалырса деп, кьоркыгъан эдим, – деп, къууанып, кеси дагъыда беш сом кьошду...

* * *

Совет властьюны тохташдыргъанларындан сора Кюнлюмде Ахия хажини атасы Тапшыр хажи: «Билеклерине кызыл быстырланы кысып, байны, бийни думп этип, жангы жашау къууарбыз, минг жылладан бери жыйгъанларын жангыз жылгъа жутарбыз» деп, тыгъырыккъла бла ёрге, энишге чабып айланганла хар зат да кёп болуп, кьойла, кьозула да кеслери алларына кютюлюп турлукъ сунадыла», – деген эди.

«Амал табып – тюзлюкге, онг бар эсе – тенгликге» деп болса керек.

Къарыуу болгъан, иш ылыгъына юйреннген бир адам онну орунуна ишлерикди. Акъылы, эси, билими озгур жигит аскер башчы болуп чыкъса, ол къауумун, кыйынлыкъдан кьутхарып, ачлыкъгъа, жалангачлыкъгъа, онгузлукъгъа хорлатмай, кьайтарып келир. Болумсуз башчы уа, аллай затланы мажаралмай, кесин, къауумун да жояр. Этчи сен ол экисин тенг! «Тенг тюйюлдюле бий да, кьул да. Бир кибик болмазла кыыз да, тул да», дегендиле алгъыннгыла.

Шаханланы Бий-Мырзаны атасы Устаны тёрт жашындан гитчеси Зылан, урчула бла айлана кетип, орус аскерге тюшгенди да:

– Ма, бу ушкокну ал. Аскер бла бирге бар да, адамланы ёлтюр. Ненчасын ёлтюрсенг да, анга кёре ахча аллыкъса, – дегендиле.

Ол а, ушкокну да уста атхан жаш:

– Угъай, манга быллай кьуллукъ керек тюйюлдю, – дегенди.

– Да, биз санга кёп кыйын салгъанбыз. Алай бош жиберип кьоймабыз, биз айтханнга сыйынмай эсенг, жеринги тапдырабыз, – деп кьоркьутхандыла.

– Да, алай эсе, жиберигиз башкеслеригизни, иш кесин кёргюзтюр, – дегенди жаш, ачыуундан кьыл чайнай.

– Не бизге бойсунурса, не ёлурсе, – дегендиле негерлери бир аууздан.

– Сиз айтхан болмаса уа, не этерсиз? – дегенди Зылан.

– Аны айтханын эшит! Биз муну ёлтюрюрге келебиз, ол а дагыда бизни жаныйды?! – деп, экеулен ёрге туруп, эки кьолундан тутуп, тунчукьдурургьа кюрешген заманда Зылан хуржунундан «учокьну» чыгъарып, мангылайларына бирер кьагъып, экисин да аудурады.

Эслери аууп, жайыкьгъандан сора мангылайларында жараларын да байлатып, ала аскер башчыгъа барып, хапар айтдыла.

«Учокьгъа» сауутду дерге да боллукьду. Алай ол а не бичакь, не сюнгю, не таякь туююлду. Ауурлугьу гёренке тенгли болгъан, ёререк (500 гр.) кьаты таш. Кёк, сары, кьызыл, кьаралдым да болургъа боллукьду. Аны кьаты быстырдан, териден кьабукьчугьу болуп, созуккугъа байланыргъа керекди. Аны бла жаныуарны, малны да мангылайларына урадыла да, жюгюндюрюп, ёлтюрмегенлей, тутуп аладыла. «Учокь» барып тийгенден сора кьайтып кьолунга келеди. Аз заманчыкьда экеуню-ючеуню да атаргъа, сыйыртмай кесингде сакьларгъа юйренмесенг, аны жюрютгенден магъана болмайды.

Экинчи кюн Зыланни отоуна аскер башчы бла бирге бешеулен келедиле.

– Сен быланы не зат бла ургъан эсенг да, аны да бер, кесинг да бизге боюн сал. Алай болмаса, сени биз тутмакьгъа жиберликбиз. Анда уа кьыйнарла, ёлтюрюп окьуна кьоярла. Кьоркьутхан сунма, мында жорукь алайды, тюз ангыласанг сюеме, – деди аскер башчы, кенгирекде олтуруп.

– Менде бир зат да жокьду. Жунчутургъа кюрешген эдиле да, ала айтханча болмай, мен хорлап кьойдум, – деди Зылан, жеринден да кётюрюлмей. «Учокьну» излеп кюрешгенликге, табалмадыла.

– Биз сени бла даулашып, эришип да кюрешмейбиз. Мен санга сайлау береме: бизни аскерде пелиуанла бардыла. Ала бла тутушуп хорласанг, башынга эркин этербиз, хорлаялмасанг а, эки аскерчибизни туюгенинг ючюн тутмакьгъа жиберликбиз, – деп, аскер башчы Зыланни сыр-сагъышха кьалдыргъанды. «Тюрмеде чиригенден эсе, ёлтюрюп кьойсала да, тутушуп бир кёрейим», – деп, ойлагъан Бий-Мырза улу Зыланни он кюн багъып, хамамда да жууундуруп, юсюне жарашхан кийимле да кийдирип, уллу майданнга чыгъаргъандыла. Кесинден ауур, мазаллы гёжефлени тёртюсюн да бир кюн жыгъып чыкьгъанда: «Сен керти да жигит адамса! Ма, бу ахчаны да ал да, элинге барып жаша. Алай, тилеп айтама: ол сауутунгу бизге бер, аны хапарын да айт», – деп, аскер башчы тилегенди.

– Хурмет этдинг манга. Адамлыгъымы жоймай, эргеча сёлешдинг. Сау бол! Алай, ачыкь айтайым: ол сен тилеген затны мен бераллыкь туююлме. Айып этме, – деп, Зылан Мухолгъа кьайтханды.

Артда, большевикле келгенден сора, Зыланни Зеуан, Зеукъан деген эки жашы бар эдиле да, думп болуп кьалдыла.

Бир жол Ахия эфенди бизни Хорбадыннга чакьырды. Ахия алда, Алий ортада, мен артда бара, Малкьар кьалагъа кьыйналмай чыкьдыкь.

– Тейриге кьуллукъ этип, ойнагъандан бла жырлагъандан башха затха кёлю тартмагъан Атыранны «Тёрт-таш» оюнун, ол да бери келип этиучю эди, Алий, сен Малик кёре тургъанлай этчи, – деди Ахия.

Алий алтмыш жылгъа жууукълашхан киши болса да, тёрт бир кибик ташны жерге тап жарашдырып, тёртгюл салып, узакълыкъларын бирер атлам этгенден сора аз заманчыкъларны тюрслеп къарады да, кёзлерине башлыкъларны байлап, ташдан ташха секире келип, тёртгюлню ортасында тохтады да:

*Атыран, аты кибик, сыйлы эди,
Учхан кьушну тутуучу,
Арыгъаннга сыра ичирип,
Тюзге къарап, жыр тартыучу», –*

деп (баям, Атыраннга этилген жырны юзюгю болур эди) Ахияны къатында башлыгъын тешди.

– Билген Аллахда, алай кёп адам эталмаз бу оюнну. Олтуругъуз, бозаны татыуун да кёрейик, – деп, Ахия хажи тёрт тюрлю азыкъларны аллыбызгъа салды да:

*Муну кьыллы Тейри бизни кьоймасын,
Жаныбызны белгисиз жерде жоймасын, –*

деп, акъ гыбытдан бозаны аякъларыгъа кьуяргъа манга буюрду.

– Къая башы Урадан, къан тегюлгенди бурадан, жыйылып олтургъанларындан суралгъанды туурадан. Ах, Атыран, кёп кыйын салып ишлетген къаланы былхымсызлагъа ойдурдунг! – деди Ахия хажи, Атыран бийни къадарына кёлю бла ачыу этгенин сездире.

– Къаланы да жангы пласмы ойгъанды? Темир кьурурукъларны заманы болмазмы эди? – деп сорду къазылгъан уруланы къатында олтургъан Хучина улу.

– Кесибибизни башкеслерибиз ташны ташда кьоймай кюрешгендиле, – деди Ахия. Къолуна ууучу толу жыгъыт алды да, теренден кючсюнюп, къаяны кыйырындан энишге сепди. Ол алай айтып, къолларын жайып, къаланы кыйырында сюелгенде, энишге жыгъылып къалыр деп, кьоркьуп, къатына баргъанымда, сюйюнсюреп ышарды.

Аны ол халын унутмам, намаз кылып, ёрге турсам да, олтуруп, ауузланып бошасам да, хажи аллыма чыгъады да къалады, манга салам бергенча.

– Туругъуз, Хорбадыннга чыгъайыкълар, анда айтырыкълар хапарым мени тюрмедеги заманым бла байламлыды, – деген Ахия, алтмышжыллыкълар кишиге угъай, кьыркълар жыллыкълар Алий эфендича, женгил, къаплан баласыча, атлар жерине аягълары тап жарашхан адамча кёрюндю. Кертиси да алай эди.

Ой, Хорбадын, Ёрюзмекни от оруну, уучулары оноу этген жерлери, дуня башында сенден сукъланчлы, жүрекни кыйыгынын тюзетген айырыкъ (жер кесек) болурму?!

Кенделен, седегей бара келип, бийик, Къазан Къая тенгли, къара техтирли сюрен тауну аллында тохтап, тегерегибизге къарап, жүз тюрлю ханслы талачыкыны къатында сюелип тургъаныбызлай, Осман, Ахияны гитче къарындашы:

– Кыйналмай чыкъдыгъызмы? Ёрюзмекни атасы Ёртенни от орунуду бу, – деп, арлакъда къайнай тургъан къазанны къатына чакъырды.

Жашай баргъан заманында аллай адамны санга къайгырып, ахшылыкъ излегенин сезсенг, берк теппенг кекге жетеди.

Файгъамбар нюрлю Алий эфенди мени къатымда, Ахия хажи ортада, сол жанымда Осман турушубузлай, Нохтар-Паша, хажини киеую:

– Уста, эт бийикде терк бишмеучюю. Ары дери бизге белгисиз бир хапар айтсанг, Малик эфенди да ыразы болуп къалыр сунама, – дегенде, «уста» деген сёз уллу магъананы тутханын ангылады, манга «эфенди» деп къошханда уа, саулай Хорбадын меники болуп къалгъанча керюндю.

– Ёртенни атасы Хорбадын, былайда олтуруп, «Элияны жырын» айта болады. Аны тауушуна тынгыларгъа жүз тюрлю къанатлы, узакъладан учуп келип, тынгылап тургъанлай, алайны къара туман басып башлайды. Ол заманда къушлары таматасы, къанат къагып: «Къаркъ-къаркъ! Танг атарны тарт!» – деп таууш этгенлей, бирден кетюрюлген къушла туманны чачып башлайдыла. Туманла, устуккула болуп, Хорасан тауну артына къысылып, буштукъ юзмелтча тохтагъанда: «Къаркъ-къаркъ!» – деп, тамата къуш зынгырдагъан тауушну чыгаргъанды. Биягы къанатлыла, жерлерине къонуп, тынгылап тургъанлай, жыр жангыдан, тарыгыу халда, жангыз батырны юсюнден айтылып башлагъанда, къанатлыла, Хорбадынны тегерегине къысылып, жияп, кез жашларын текгендиле.

Хорбадындан арлакъгъа, таулары башлары таба баргъанлай, келню керюрге боллукъду. «Къанатлылары кез жашларындан къуралгъанды кел» деп, айтыу алайды. Энди эт да бишген болур, келтир хантны, – дегенни айтып, Ахия хажи Нохтар-Пашагъа бурулду.

Ариу ийисли ханлагъа этлени къотаргъан Нохтар-Паша:

– Жумушуму мен тамам этдим, Аллахны къулары, – деди.

«Этни къалай ашап башларгъа керекди?» – деп, Ёретинни атасы Тёретин соргъанда, батырла, кеп тюрлю айтып, айтылычу сёзю табалмай тургъанда, бир къаргъа: «Алыгыш!» деп къычыргъанды. Алай бла «алгыш» сёз жаратылгъанды. Хорбадында жаратылгъанды ол сёз, къаргъаланы тауушларындан деучю эдиле, – деди Ахия дагыда.

Ол кюн (1925 ж.) къыркъ беш жылым толгъан эди, ары дери мен аллай татымлы цилт ашамагъанма, этни ол халда биширгенге да «цилт» дегендиле.

«Хорбадын эртте Къазакъ улу Ачемезни жери болгъанды. Андан сора уа Къазакъланы Сырмахан атлы къызлары Бегийланы Алчыны

жашы Мусагъа эрге баргъандан сора ол жер, кийиги, кютюую да, Бегийлагъа керекеге берилгенди. Энди жерни атына Бегий кыры дейдиле. Былайы огъурлу жерди», – деп айтхан эди Ахия.

Бичи улу Османны айтханы

«Зангоразланы Ахия хажи Аресейде бола тургъан ишлени юсюнден айтырыкъды!» – деген хапар чыгъып, тюш намазгъа уллу межгит аллына беш жюзден артыкъ адам жыйылды. Хажиле, эфендиле, черек ауузунда менме деген кишиле ёретиндиле. Орта бойлу, сыфаты, сыйы биргесине болгъан, бёкем киши, алгъа ётюп, тюш намазны башларгъа хазырланганда, ол не уллу палахдан да сакъларыкъча, болдурама десе, къолундан да келликча, Аллахдан тилегени да къабыл болуп къаллыкъча алай кёрюндю. Намаздан сора ол халкъгъа бурулду.

Къаралдым чепкени бла эди. Сол къолун Хорбадын жанына узатып: – Жамауат! Мен баршибикле жанын сайлагъанма. Тенгликни, бирликни, тюзлюкню болдурургъа айтадыла да, аны да бир сынап кёрейик! Жерни, агъачны, сууну, кютюулени, чаллыкъланы да жан башына юлеширик эселе, бай да, жарлы да, адам улу ким эсе да, тенг боллукъ эселе, сизни мен ол къауумну къатына сюелирге чакъырама! Тамбла къалып, бирси кюн, атлагъа минип, сауутугъузну-сабагъызны да алып, Зынагъа чыгъарсыз. Андан ары уа къуралып тебирербиз. Къатхан улу Назир хажи бизни Нальчик башында сакълап тургъан хапар барды. Ынтышлыракъ кийинигиз, азыкъ да алыгъыз, – дегенни айтды.

Атлыла Зынагъа жыйыла башлагъан заманга биз да алайгъа жетдик. Багъылгъан атлагъа минип, не урушну да тыяргъа хазыр таулу аскерни кёргенибизде, бёрклерибизни къолларыбызгъа алып, къууанып къарай эдик.

Кёзюмю юсюндедиле: Ахия хажи, къарындашы Осман, киеую Нохтар-Паша, Занкишиланы Ысмайыл (Хутай), Таукенланы Окъуф, Этчеланы Юсюп... Кёпле, кёпле...

Ол аскерден тогъуз-он адам Къатхан улуну къауумуна къошулдула. Асламы уа Ахия бла бирге алты кюнден къайтып келген эдиле. Нек?

– Айтхан сёзлеринде турмай, баршибикле динни, байланы, бийлени жокъ этип къоярыкъларын сезген эдиле ала.

Акъылы тенгиз кибик, терс кетгенлени тюзетген, уручулагъа жол бермеген, жамауат бирден сыйлагъан адам эди Ахия хажи. Биреуленни эки жашы да уручула бла айлана, эллени, этеклени да тарыкъдырып боладыла. Аналары амалсыздан хажиге келгенди да: «Замансыз жоюлуп, сиймегенлерим сёз орунуна жюрютюрча болуп къалама. Къорунг болайым, Ахия, тюзет аман къуруп баргъанланы», – дегенни айтханды. «Аланы къайда? Не заманда табаргъа боллукъду?» «Къазий-Сабанда ингир ала заманларын ётдюре кёрюрсе, аурууунгу алайым!»

Жыгъал-мугъул эте, ойнай тургъанланы арасында былтыр ёлген Цууаны жашларын танып: «Къазиреу ойнап бошасагъыз, мен сизни бла сёлеширге керекме», – деп, хажи арлакъгъа кетип, ташха чёгюп тургъанлай, жашла, даулашып, тюйюшюп башладыла.

– Алай жарамаз! Ойнагъанда тюйюшген, харамлыкъ этип, къутулургъа кюрешген, – адамлыкъгъа жарымды, – деп, Ахия жашланы жарашдырады.

Алайда окъуна жашланы жыйып, бирер сом берирге айтып, чабышдырады. Барысын да озуп, «геттра-добра» дегенни айтып, къычырып келген Цууаны жашларына бирер сом берип, юйлерине ашырады. Андан сора эшегин, къадырын да берип, Ахия отун келтирте, уру жолдан тыйып, хаулеликни къойдурады.

Ахия шерият сюдде оноу этген заманда Тау артына элтип, урланган малны сатыуну, эбизеледен урлап, келтирип, тарыкъдырычуланы жолларын да кесген эди.

Намыс этгенден сора да, андан уялгъан, къоркъгъан да этгендиле.

Адай деген биреу Догъууатдан Акъ-Къая аллына жырлай, ойнай, кюле бара болады. Текин деген биреу да эки эшегине да нартюх жюклеп келе, жолугъуп къаладыла. Салам-келам бошагъанлай, Адай, чючгюрюп, айтычуну да айтмагъанлай, озуп башлайды. Текиннге уа айтычуну унутханы ачыу тийип, эшеклени да алайда къоюп, Адайны ызындан бара, агъачны теренинде тохтатып:

– Алан, сен чючгюрюп, айтычуну да эсинге келтирмегенлей, кетип къалдынг, не болгъанды санга, ауругъанынгмы барды? – дегенди.

– Угъай, угъай, ауругъаным, сызлагъаным да жокъду. Алай бир-бирде аны мен эсиме келтирмей къоюучума. Бар жолунга, жарсыма. Мен аны айтмагъанлыкъгъа, Догъууат чалынмай, Акъ-Къая аллы уа сюрюлмей къалырмы дейсе?

Текин къайтып келсе уа – эшеклени боюнларын бёрю къыркъып тургъанын кёреди. Ачыу этеди Текин, жиляйды. Артха къайтып, Акъ-Къаядан къадыр келтирип, эки эшеки жюгюн да анга жюклеп, Фардыкга келгенде, Текиннге жыр да тагъып, ныгъышда айта боладыла.

– Сен аман, кюлкюлюк, къайда болса къала айланган оюмсуз! Эшеклеге тиймей, бёрюле сени ашасала эдиле уа! Сени адам сунуп, мени санга берген анам жаханымде жатсын! – деп, къатыны жилягъанды. Къызы Шапия да Текинни тели этерге жетдиргенди.

– Турма былай, Ахия хажиге бар да, халынгы айт. Къатынынг сени талай, ныгъыш санга кюле, хайран болуп къаллыкъса! – дегенни айтадыла орамда.

Келеди бир кюн Текин Ахиягъа, узакъдан окъуна салам берип, арлакъда сюеледи.

– Жууукъ бол, Текин, нек мудахса? Бир уллу жарсыуунгму барды? Кел да олтур былайгъа. – Ахия хажи Текинни хапарына тынгылагъанды.

Экинчи кюн юч эфендини къатында уллу межгитде Адайгъа Ахия соруу этгенди:

– Адай, кыркъ кюн мындан алгъа, Догъууатдан Акъ-Къая аллына бара, чючгюргенми эдинг?

– Чючгюргенем, алайда Текиннге да жолукъгъан эдим.

– Чючгюргенден сора, айтычуну сагъынмагъанмы эдинг?

– Алай болур эди, Тейри, сагъынган болмаз эдим.

– Сени терслигинген эшеклени боюнларын бөрюле кырккып кетгендиле, – дегенди Ахия.

– Мени не терслигим барды? Мен «алхамдулилля» демесем, жерми жарыллыкды?

– Сени динсизлигинги хатасындан эки эшекни бөрю ашагъанды. Аллахны Сыйлы Къураныны айтханына кёре, сен эшеклени багъасын Текиннге берирге борчлуса. Хайда, бар юйюнге, – деп, Ахия хажи Адайгъа эшеклени багъаларын тёлетгенди. Аллай хажи болгъанды Ахия, тюзлюкню тохташдыргъа, тенгликни сакъларгъа кюрешген...

Акъболатланы Азнорну айтханы

– Алты кюнден сора аскеринги алып, къайтып кетгенинги ангыла-ялмай къалгъан эдик. Алай нек этгенинги сылтауун айтмазмы эдинг? – деп соргъан эди Ахия хажиден бир жол! Жууабы уа былай болгъан эди:

«Сизге Аллахдан игилик келсин! Баргъан суу манга харам болсун, бир сёзюмю буруп айтсам: алты жылны Айдаболланы барчы-келчилери болуп тургъан Къалмукъ улу мени бла орус тилде сёлешген эди. Черкеслени аскери бизникиледен кёп туююл эди. Оноу ол аскерни, къабарты полкню, къолунда болургъа керек эди. Аны билдим.

Мени бек къоркъутханы уа: жангы власть динни, ёмюрден бери къурала келген тау адетни, ёзденликни, ырысхы, мал жюрютюуню тамыры бла къурутургъа айтыулары эди. Изгилтин этди ол мени. «Къызылла бизни алдап, къазакъ аскерни аллына атып, кырдырырла» деп, къоркъдум. Назир хажини къоркъгъаны да ол эди.

«Алай а болмасын. Батырлыкъгъа хазыр болуп, сёзюме ийнанып чыкыгъан жашланы кырдырып, атыма «мурдар хажи» деб а къалай айтдырырма!» - дедим да, атымы артха буруп: «Жигитле! Мен бу ишлени дурус кёралмайма. Мени бла келликле артха къайтыгъыз, мында къалыргъа суюгенлени уа мен тыймам», – деген эдим. Сёзюме сокъуранмайма.

Андан сора уа 1922 жыл Ахия хажиге: «Сен совет властыны сёкген этгенсе. Жангы ишчи-элли кыралгъа къажау сюелгенсе. Халкъны жаууса. къабарты-малкъар полкню къурагъан заманда айтханынг да унутулмагъанды», – деп, Жангоразланы Тапшыр хажини уланын Сибирге жибергендиле. Ол заманда: «Ай, аны къууаты урсун сизни! Ахия уа халкъ жауу къайдан болур эди!» – деген Хучиналаны Алий эфендини сёзю да унутулмагъанды. Заман алай эди, бир-бирни сатхан заман.

1925 жылда Глашланы Ахия эфендиге Ахия хажиден арап харфла бла жазылып, къагъыт келген эди. Анда: «Аллах айтса, кёп турмай мен къайтырма. Жамауатха менден салам бер. Алгъын айтханымы кёзюм бла кёрмесем да, дуня хурмет жолуна тюзелир», – деп, жазылып болады.

1925 жылда кюз артында Огъары Малкъарны уллу межгитинде эки Ахия да - Глашланы Айдарукъ хажини жашы Ахия хажи, Жангоразланы Тапшыр хажини жашы Ахия хажи – бирге намаз этдирген кюн: «Ахшылыкъ ма былай, сунмай тургъанлай, келип къалады. Аллахха шукур болсун! Энди халкъгъа тынчлыкъ келип къалгъаннга ушайды», – деген халкъны жангылгъанын жашау кеси кёргюзтдю. Ахияла, Алийле, Нохтар-Пашала, сыфатлары, санлары, башлары, адамлыкълары да болгъан, кишиликден юлюш алаллыкъ да таулуланы, тамырлары бла къурутуп, жашаудан, илмудан да ангылаулары болмагъан къарангыланы къолларына властьны, оноуну да берип, не кюннге келгенибизни кёрдюк.

* * *

Ахия хажи къалай, кимлени оноулары бла жоюлгъанын ачыкълагъан къагъытланы бир къаууму 2002 жылда табылгъанды.

Тапшыр хажини жашы Жангоразланы Ахия 1870 жылда Кюнлюм элде туугъанды. Тёрт кере хаж къылыргъа баргъанды. Аны къатыны дагъыстанлы эди, жашлары, къызлары да болгъандыла.

Биринчи кере тутмакъда 3 жыл туруп, 1925 жылда къайтханды.

– Сен халкъны совет властьха къажалуукъгъа чакъыргъанынга женгдиремисе? – деп соргъанда, ол:

– Угъай, алагъа тюзлюкню ангылатыргъа кюрешгенме ансы сауутланыу жолуна чыкъырмагъанма. Сиз тутхан ыз ахшылыкъ бла бошалмазын мен бюгюн да айтайым. Алай, сиз аны шёндю ангылаяллыкъ туююлсюз, – дегенди.

– Тёрт кере Арапстаннга барыр кибик, ырысхыны къайдан тапханынгы айт.

– Къолум, аягъым саудула, мал тутама, ырыхсы жюрютеме. Сынган, чыкъгъан аурууланы сау этеме. Ырысхымы башыма жаратыргъа, динни тутаргъа, динсизлеге айтып ангылатыргъа, адамланы Аллахха ийнандырыргъа, къарыусузгъа да болушургъа эркинлигим бар сунама.

– Биреуню къыйынын ашагъаннга санаймыса кесинги?

– Аллай былхымсыз сёзлеге жууап къайтарыргъа намысым къабыл кёрмейди.

– Сиз сайлагъан дин окъуу, билим да ишчи-элли къыралны ояр жанына бурулуп болгъанларына женгдиремисе?

– Эртте болсун, кеч болсун, сиз къураргъа кюрешген къырал оюлукъду. Аны биз кёрмесек да, ёсе келген жаш тёлю кёрюр. Биз, мен кесим да, жерни, сууну, ташны, тауну да, байгъа, жарлыгъа да тенг юлешип берирге итине эдик. Аны уа сиз унамайсыз. Байлыгъы, адамлыгъы болгъанланы жокъ этип, жангыдан халкъ къураргъа кюрешесиз.

Ол ызны уа Аллах онгарыкъ туююлдю. Сизни манга тынчыкъ берме-зигизни да билеме.

Жангоразланы Ахия хажини 1927 жылда экинчи кере да тутуп, арбагъа миндирип, Нальчикге элтип баргъанлай, киеую, Ацыкъанланы Нохтар-Паша, къутхарып, экиси да агъачха къутулуп кетедиле. Ораз-Батырны учхуну ма алай жашагъанды.

Къагъытлада дагъыда быллай жазыу барды: «Жангоразланы Тапшырны жашы Ахияны Догъууат тийресинде 1934 жылда НКВД-ны адамлары ёлтюргендиле».

Аны ишине жангыдан къарап, хатасыз жоюлгъан адамланы санына къошхандыла.

ЭЛИЯ

*«Нарт улулары,
Тейри къулары,
Нарт агъалары,
Эл багъалары».*

Нарт таурухладан.

Сюнгюлчю бла Сибилчи Хорбадыннан кенделен тартып, бара болгъандыла. Тау жухдан ары къарагъанлай, узакъдан бир къарелди эслендиле да, терк-терк атлап, аны жетерден болгъандыла. Алай орталары узая баргъан болмаса, къысхармагъанын Сюнгюлчю бла Сибилчи эслендиле. Бир ауукъдан къарелди Коштан къырында тумаланганды. Артдаракъ да къалып, эки нарт да алайгъа жетгендиле.

«О Тейри, бу тамашагъа бир къара! Къол ичи уллу семиз къочхардан толупду», – дегенди Сюнгюлчю. Акъ, сары, къара къочхарла къая къулакълада айланадыла. Ол къарелди да къая ыранны къыйырында сюелип кёрюнеди. Аны уллу санлы, деменгили адам болгъаны эсленеди. Эки батыр да ол сюелген таба тебиредиле. Къыйналып, арып-талып, аны къатына ёрлегенлеринде:

– Кёп болсун, уо нарт! – дегенди Сюнгюлчю.

– Сау болугъуз, жууукъ болугъуз, къонакъла! Не айланасыз, не жүрюйсюз? Бери киши келмеучю эди да, – дегенди сюрюучю.

– Хорбадын къулагъындан бери сени ызынгдан келебиз. Не этдинг эсенг да, узаядан узая бардынг ансы, бир да жууукълашдырмадынг. Соргъанны айыбы жокъ, сен кимсе? – дегенди Сюнгюлчю.

– Бир кесек сабыр этигиз, – дегенди сюрюу иеси. Сора къой сойгъанды да, быланы шишлик этип сыйлагъанды.

– Мени атым Ёрюзмекди, тенгликге къуллукъ этерикди. Сизге не кереклисин а Ёрюзмек къайдан билликди?

– Биз сени излеп жүрюгенли ма бюгюн тамам он жыл болады. Сени адамлыгъынг, элге белгили сыфатынг, тауланы зынгырдатхан ауазынг,

жауну титиретген жигит атынг бизни тынчлыгыбызны алгандыла. «Аны табар кюн бизге кайда! Аллай кишини кәрмей ёлюп кетген дунябыздан не файда?!» – деп, кеси кесибизге кеп сорганбыз. Бююн а, кьудуретни жаратхан Тейрини ахшылыгындан, сени юсюнге чыгып кьалдыкь. Ма энди биз сени кьонагынгбыз. Бизни соруубузгьа жууап этсенг, андан уллу ахшылыкь бизге керек туююлдо, – деди Сюнгюлчо.

– Адам улусуна кеп артыкьлыкь этиледи. Кеп жигитни таудан атып, жоядыла. Уруш этип, бир бирлерин кьырадыла. Кьарыны ючюн бирни биреу уруп жерге сугьады. Кеси кибик инсанны тутуп, этин ашайды. Ол затланы керьуп, кек кюкюрейди, жер титирейди. Аланы кәрмез жерге кетерге оноуландым. Энди уа ма-а, жашайма! Коштан толу ууакь малым, кьушча учхан алф атым. Хорбадын кьулагьына барып, дунягьа, адамланы кьууулуп айланганларына айдан бир кере кьарайма. Андан кьайтсам, сыртымдан жатып, эки кюн бла эки кече кюеме... Алфла бла тенг чапхан Сибилчи бла чыкьен тартып, таудан таугьа жетдирген Сюнгюлчо сизмисиз?! – деп сорганды Ёрюзмек.

– Хоу, Ёрюзмек, ол экиси бизбиз. Алай эсе, бизни кесинге нёгерге ал. Дуняда бир ахшылыкь этмесенг, кьуру кьарап, жан кечиндиргенден не хайыр!?

– Асылу кюнюмде тилими билиучю алф атым, – деп чакьырды Ёрюзмек.

Кёзню жумуп ачхынчы, шууулдап таууш келди. Аны ызындан, жели бла тенг, айтхылыкь ат, жетип, аны аллында тохтады. Жылтыраган кьундуз туюю кёз кьамата, саурусуна жете, отча жанган жалкьасы, туякьлары Элия бутагьынлай, ол ат, ариу боюнун иесине буруп, тохтады. Ёрюзмек, жылкьысындан сайлап, эки ат тутуп келди да, Сюнгюлчо бла Сибилчини миндирди. Юч батыр да уча, жорта кетдиле, терк окьуна Хурс-Халыгьа жетдиле. Ючюсю да кенгирекде кьалдыла, кьолларына сауутларын алдыла.

– Ма керьюгюз аланы, – деди Ёрюзмек, – эки кьауум болуп, урушургьа хазырлана турадыла. Бир кесекден эки кьауум да бири бирине чабарла, ол заманда туууз сыртла кьызыл кьандан тоярла. Баям, ала кимни эсе да сакьлайдыла. Сиз экигиз да былай туругьуз, мен а, барып, аланы нек туююшгенлерин сорайым. Ким биледи, мени айтханыма кьулакь салмасала, адам акьылгьа келмеселе, мен кьатыракь сёлеширге атдан тюшерме, сиз а ол заманда келирсиз.

*Ёрюзмек алф атына мингенди,
Темир бёркюн кийгенди,
Кенгден белги бергенди,
Онз кьолун ёрге кётюрюп:
«Уо, тохтагьыз!» – дегенди.*

Эки жаны да сабырландыла. «Бу келген кимди?» – деп сейирсиндиле. Кьалкьанланы башладыла, сюнгюлени инбашлагьа салдыла, келгенни жетмеге кьойдула.

– Сен кимсе? – деп сордула.

– Соруудан алгъа биз танышхан этсег а, бир бирден саулукъ хапар билсег а, кёлкълдыны андан сора айтсагъ а. Мен а Нарт улу Ёрюзмекме, сизни нек урушханыгъызыны тюзюн билирге келеме. Кимлесиз, къайдансыз? – деп сорду ол. – Бу палахны къайдан чыкъгъанын бир айтсагъыз а?

Уллу санлы, саууту-сабалы, къолундан келген киши, алай айтып, сёлешгенден сора анга эки жаны да жууап бердиле.

– Бизни, – дедиле кюнчыгъышда тохтагъанла, – аууз толу малыбызны сюргендиле, артыкълыкъ этип, санап саны билинмеген мал кечинген къышлыгъыбызны юч жылдан бери тутадыла, тауун, тюзюн да кийиксиз этип кетгендиле.

– Тогъуз атагъа айланган ата-бабаларыбыз сау заманда бу жерле ни адамы, малы да бизникиле болгъандыла. Тогъай башлы къочхарла, субай ёсген жугъутурла бизни аталарыбызны эдиле. «Журтубузну киши къолуна бермегиз!» – деп, аманат этип болгъандыла. Ма энди уа, кёресе, ол жерлеге ие болгъан быладыла. Уллу аталарыбызны бауурлары жатхан жерге бизни къоймайдыла. «Малны, жерни да тенг этейик, бир бирибизни ариу кёрюп жашайыкъ», – десек, унамайдыла. Ма уруш башыбыз а олду. Ким терс эсе да, кесинг хыйсап эт, огъурлу Ёрюзмек! – дедиле кюнбатышчыла.

Ол заманда Сибилчи, Сюнгюлчю да келдиле, къаугъаны ёчюле баргъанына сейирсиндиле.

– Тейри ахшыгъа жораласын ишигизни. Хурс-Халыда къозу ойнасын, къан тёгюлмесин, – дедиле ала.

– Сау келигиз, нарт улулары, Тейри къуллеры, нарт агъалары, эл багъалары, – дедиле ала да. Андан нарт Ёрюзмек ортагъа чыгъады, эки кёзюн кезиу-кезиу сыгъады. Къууаннгандан былай айтып сёлешеди:

– Сиз къоюгъуз урушну. Бу кюнден ары болдурмагъыз тюйюшню. Къудуретни жаратхан Тейри сизни жерге зар этмез. Бу малны, харекетни уа бир киши кётюрюп ары элтмез. Тенг болургъа керексиз сиз. Уллу Тейри алай буюргъанды. Сизге жер керек эсе уа, Халф тауда Тютюн боюнунда кютюгюз. Адам баласын ариу кёрген тёре болсун! Бир бирге болушхан, хурмет берген адетге айлансын! Жашау дегенинг адам улун къууандырып тутханды... Бу жер башы кёп адамны жутханды. «Бери нек келгенсе?» – деп, къонакълагъа сормагъыз. Шюёхлукъда жашаргъа деп, Тейри адамны аны ючюн жаратханды.

Ол сёзледен сора дуня дауургъа къалды, кюле, ойнай башладыла. Онг жанындан, сол жанындан да келип къол тутушдула, бир бирлерин инбашларын къакъдыла. «Былай киши тюшсе уа ортабызгъа, жарашмайын не амал барды», – дедиле. Бир кесекден Ёрюзмек арагъа чыгъады, Сюнгюлчю бла Сибилчини чакъырады, былай айтып ышарады: «Мен былай тураим, къартла бла ушакъ къурайым, сиз а Коштан ауузуна барыгъыз, сюрююмден тамбла тюшге жюз союм къочхар алыгъыз», – дейди.

Эки батыр да атлагъа миндиле, терк окъуна кёрюннгенден аудула.

– Сиз а, – деди, къартлагъа айланып, Ёрюзбек, – сыра къазанла къайнатыгъыз, уллуну, гитчени да ойнатыгъыз, ёмюрлюк таулары жыр-гъа, жомакъгъа айландырыгъыз, уллу тойгъа саулай элни жыйыгъыз, мамырлыкъда жашап турургъа антлашыгъыз!

Бир ариу акъсакъал киши Ёрюзбекни къатына келип, инбашына тиеди, жыйылгъанлары атындан аны жыр айтырын сюеди. Эсепсиз, сансыз кёп адам таш аллына жыйылды.

Нарт Ёрюзбек таш юсюне чыкъгъанды. Сыбызгъысын аузуна салгъанды. Сора уллу ауаз бла согъуп башлагъанды.

Сыбызгъы тауушха къушла жыйылдыла, къарылгъачла, сабан чыпчыкъла да толдула, тау башлада наратла шууулдадыла. Сыбызгъы ауаз жүреклеге жетеди, къарылгъачла къанат къагъадыла, къушла таууш этедиле, адамла сейирсинип тынгылайдыла.

Ол заманда нарт сыбызгъысын къоюнуна сугъады да, быллай кюнде айтылыучу «Элияны» башлайды:

Ашырдыла бизни нартла, къучакълашып, Элия!

Элия, Элия.

Сакълайдыла бизни нартла, жууукълашып, Элия!

Элия, Элия...

Акъ сакъаллы къартла Ёрюзбекге къарайдыла, ариу бетини тюрленнгенин эслейдиле. Нарт Ёрюзбек башын энишге ийгенди. Сора, къарап, кёз жаш этген кишилени кёргенди. Ёрге туруп, дагъыда жырлап башлагъанды.

– Ма кёрюгюз, къалай тап олтурасыз! Къызыл-Къая артыгъызда, Къара-Къая аллыгъызда, эки кёнделенигизде да къысыр къаяла.

Алары арасында къууанып жашау этигиз. Бир биригизни сүйюгюз. Тюзлюкге жол табыгъыз, сабанлада нартюх урлукъ себигиз, тирлик оруп, кюфге салыгъыз. Къартла халкъгъа ариу оноу этсинле. Жигитле да игиликге эришсинле. Арыкъ ат семиз атны къуууп жетсе, анга сейир этмегиз. Учхан къушну да къанат тюбюнде жауу жокъ. Аны кёкге элтген а – бауурундагъы хауа къапчыгъы. Ол затлары ойламагъан адам а дуняда керексиз апчыйды.

Эй, къырны, къолну да толтургъан уланла, къарачыгъыз! Сюнгюлчю бла Сибилчи да къочхарлары сюрюп келдиле.

Анда ортагъа къарт чыгъады, бёркюн къолтугъуна сугъады, былай айтып башлайды:

«Ёрюзбекге окъ да, кёз да тиймесин,

Эр жүреги замансызлай кюймесин.

Ёрюзбек а асыралсын бегирек.

Анга бизден не керек?! – хурмет керек!

Мен а баргъан суудан кёп жыллары татханма.

Адамлагъа эмегенни хапарын айтханма,

Секиртмеде ойнай-ойнай жатханма,

*Батырланы чабырларын артханма,
Уллу ёзенде кьюу кьабугъун атханма.
Жашлыкъ кетди, энди кьарт да болгъанма,
Кёп кере аталадан: «Бу некди?» – деп соргъанма.
Мен жашагъан дуняда Ёрюзмекден асыл кёрмедим,
Адамлагъа акъыл берди, эс берди.
«Адам ючюн хурмет эте бил», – деди.
Хар кьайда да бу кюндеча сёлешсин,
Мал, харакет юлешсин.
Къара суула болсун аны ичгени,
Чубур тонла болсун аны бичгени.
Олтургъанда, ортанчыгъа саналсын,
Сёлешгенде, кьол башындан кьарасын.
Андан сора не айтайым?! – билмейме!
Ёрюзмекни бизден кетерин сюймейме!..*

Къзакъланы Къаншау айтхан ма аллай сейир хапарды...

... Теммоланы Мыстафаны жашы Къарашны Чегем, Бахсан ауузлада да танымагъан хазна адам жокъ эди. Къарашха, 1975 жылда Хасанияда жолугъуп, жыр, хапар айтсанг эди дегенимде:

– Ёньюм, кёлюм да бузулгъандыла, тамакъ да ариу ауаз этмейди. Бир он жыл алгъаракъ келсенг эди, шёндюден тап жырлар эдим, – деген эди.

Жырчыны ауазына тынгылап, аны тукъум тамырын билгенден сора:

Теммоланы бир ахшы адамларыны юсюнден айталлыкъмыса? – деп соргъанымда уа, башлады:

– Теммолары, Акъайлары да ёхтемленип, кьюуанып айта турурча Балланы тёрт жашындан бири Назир деп болгъанды. Аны чырайына бла кьарыууна кёпле сейирсингендиле. Бир жол а Жанхотия башында Къуру-Кьол тийресинде, жылкы кюте тургъанлай, Назирге тёртеулен чапхандыла. Ол а абызырамагъанды да, тёртюсюн да туююп, бирин а ауур жаралы этип кьойгъанды. Этгенине ачыусунуп, жаралыны Кёнде-лен сууну сол жанында кьошуна элтип бергенди.

Хадаужукъланы Адилгерий, ишни болушун башындан окъуна биллип, болсада: «Мен Назирни ёлтюрмей кьоймам!» – деп жаныгъанды.

Ол кюнден сора жылдан артыкъ заман озгъанды. Назир, Нарсанадан келе, Адилгерийни Къуркьужин башында атла юйрете тургъан жылкы-чыларын кёргенди. Атыны айылларын бошлап, отларгъа жибергенди да, туураларында олтуруп къарагъанды. Алайынлай, жылкычыла бир ариу атны, кьюуа келип, жипиге ургъандыла. Тогъузоулан да болуп, атны тартхандыла да чыгъаралмагъандыла. Ат теренден тереннге кете, арталлыда бегитилгенди. Адилгерий, туурадан къарап, ат юйретиучюлеге болгъанны аманын кьуйгъанды.

Сора Назир, жазыкъ атха жаны ауруп, салып, кьатларына келгенди. Саламлашып бошагъандан сора атны кёкюрек тюбю бла чындыны ёт-дюргенди да, саулай кючюн салып, баш энишге угъай, ёрге айландырып,

тартып чыгъаргъанды. Алайда андан башха сёз айтмай, Назир атына минип, жолуна кетгенди.

Бий, жылкычыларыны кьатларына келип: «Ол адам ким эди? Таныдыгъызмы?» – деп соргъанды да, таулу кёзкёргенден ташайгъынчы къарап тургъанды.

– Ол а Теммоланы Назир эди, сен жаныгъан таулу жаш, – дегенди алайдыгъаладан бирлери.

– Алай эсе, бюгюнден ары ол мени къанлым тюйюлдю. Аллай адам терс болургъа амалы жокъду, – деп, ызындан къууулуп жетгенди да, адетдеча, саламлашып, Назирни шуёхлугъун излегенди.

* * *

– Огъары Бахсанда Орусбийлары бла Теммолары шуёхлукъда жашагъандыла. Жашлары, кызылары бир бирге тюз ниет тутхандыла. Патчах тахтадан тюшген заманга мени тенгим Орусбийланы Науруз эл таматасы болгъанды. Ол заманда экибиз, отуз төрт жыллары толгъан жигитле, медиресени бошагъан эдик. Эфендилик этмесек да, жангы жашауну юсюнден ангылауубуз бар эди. Патчахны ёкюмети оюлгъандан сора да мени бла Наурузну жашаугъа кёз къарамыбыз тюрленмегенди. Халкъ эки кесекге юлешинмесе сую эдик.

1918 жылны кышында, акъ къазакъла тау элlege киргенде: «Сиз келесиз да, жарлыланы кыйнайсыз, кызылла келселе уа, «чанкаланы» эзелле. Бу хал кёпгеми барлыкъды? Огъесе, дуняны тюбю башынамы болгъанды?» – деп, Науруз акълагъа алай соргъан эди. Ийнанган а агъына, кызылына да этмей эди.

– Къараш, той-оюн этейик. Бир муратым барды да, аны толтурмай бу дуняда жашау жокъду манга, – деди бир жол Науруз. – Эрттеги жырланы айтып, жүрегими бир къандыр. Турмаз дуня былай, эшитсинле таула ариу жырларыбызны.

Науруз Орусбийлада тойгъа белгили кишилени чакъырады. Ол ингирде, жыр башчы мен болуп, эжиучюле болушуп, Исмаилны атасы Эндени, аппасы Гагуну заманында айтылыгучу «Элияны», «Жел анасын», «Жансакъланы жырларын», «Голлуну» айтып, ыразы этген эдим. Айтып башлардан алгъа да Науруз алгъыш этген эди:

*Аллах, ауузума ахшы сёзле сал,
Кёрген, тёзгенлериме шагъат болуп къл!..*

– деп. Кенгнге къарап, былай боза аякыны да кьолуна алып, танг кесек мычыгъандан сора тартхан эди.

Жыйылгъанла алгъышха бек бюсюреген эдиле. Сора Науруз сёзюн андан ары бардырды:

– Энди алгъа кесим бир жомакъ айтырыкъма. Ызы бла Къараш жырларыкъды. Ол заманда юйден эшикге адам чыкъмасын, эшикден юйге киши кирмесин. Алай болмаса, айтышны-къайтышны да магъанасы боллукъ тюйюлдю, – деп, эрттегилеча, ишни башындан бегитди.

Акъла келгенлери кибик кетерлерин, аны ызындан элге игиликни жарашмазын билип, мудахлыгъын тышына чыгъармагъанлай, Науруз айтып башлады:

– Эртте Тору деп бир хан болгъанды. Кёп кыйынлыкъгъа тёзюп, халкъ оноуун этип тургъанды. Киши ортасындан ётнюп, жангыз баласыны терс кетип баргъанын эслеп: «Хан болсам да, жангыз баламы адам сёзюн алырча ёсдюралмадым. Ай, мени Тейри урсун!» – деп, кеси кесин ашайды.

Элинде ахшы адамланы жыйып: «Этигиз оноу. Темир терек мен да болмам, артымда бир ахшы тамыр квалса сюеме. Алайсыз, дунияда жашап, жер тюбюне кирип кетгенден хайыр жокъду», – деп, сыр-сагъышха квалгъанды.

Ол заманда жюзжыллыкъ къарт, ёрге туруп: «Эслегиз да, кёп сабийли, башсыз къатынны излегиз. Жашынг ала кёрген кыйынлыкъны сынап ёссе, адам болур», – дегенни айтханды. «Муну элтигиз да, бир уллу юйюрлю адамны къолуна берип, ашы, ташы да къайдан чыкыгъанларын билмеге къоюгъуз. Ансы жумуртхада тюк излеп, кереги аллына келип ёссе, элибизге аман кюн келир, болгъанны да берекетсиз этер», – дегенди Тору хан.

Къартны айтханын этгендиле да, муну алты жашны сакълап тургъан бир башсыз къатынны къолуна бергендиле. Ханны жашы, ала ашагъанны ашап, тёшеклеринде жатып, ёмюрюнде кёрмегенин сынап башлагъанды. Биргелерине ушхаргъа барып, къаялада ишхилди жыйып, къышха чертлеуюк хазырлап тебирегенди. Жангы къарындашлары бла тенг ишлеялмаса, затны алача мажаралмаса, кеси кесине тырман эте, хар неге да юйреннгенди. Бир жылдан жети жаш да ханны элине барып, тойда тепсеп, оюнда жыгъышып, тенглерин хорлап къайтханда, хан, квалгъан халкъгъа билдирмегенлей, ичинден къууаннганды. Жашыны ашха, суугъа къармашханын да кёрюп, бек бюсюрегенди. «Тейриге шукур болсун, энди ёлсем да, бийлигибиз зыраф болмаз, мал иесини кёзю жилимукъдан толмаз. Ол къатыннга мен къор болгъа эдим! Алты сабийни суу худур бла, аманны кебинден кечиндирип тургъан тиширыу сёзюмю алдыралмагъан баламы адам этди!» – деп, Тору уллу къууаннганды.

Экинчи жыл Тору хан Голлугъа кёп жерледен жигитлени, ариу къызланы жыйгъанды. Ары жашыны келирине да толу ийнаннганды. «Арабий, нек келе болмазла?» – деп, ашыгъып тургъанынлай, Тору хан, жети атлыны узакъда келе тургъанларын кёрюп: «Къор болайым мен ол алты жашны анасы жарлы къатыннга!» – дегенди.

Жетеулен да, келип, уллу арбазны кыйырында атларындан тюшгенде, халкъ, алайгъа жыйылып, бир кибик атлагъа, ушагъыулу кийиннген жигитлеге къарап, тангсыннганды.

– Къайдан келгенсиз? – деп соргъандыла.

– Биз Борча къаладанбыз, – деп жууаплагъандыла.

– Ол а къайдады? Бийикдемиди къалагъыз? – деп, атдымыракъ этип, соргъандыла.

– Ол а Балыкъ боюнундады. Анда омакъ кызла ёседиле, айыргъан тюкден чепкен согъадыла, элтип антла элинде сатадыла. Къаланы бий-иклигин а сурамагъыз. Эрттенликде эртте чыгъып кетген аны башына ингир къарангысына жетерикди. Анда чертлеуюк ашайдыла, къой сют ичедиле. Къочхар териледен тонла бичедиле. Аланы да сатаргъа ант эл-лерине элтедиле. Андан къайтхандан сора уа, тутушуп, инбаш таш атып эришедиле. Хорлагъанлагъа къочхар тонла бередиле, жигитликлерине сейирсинедиле, – дегенди жашланы таматалары.

– Да бир бек махтанасыз да, кишилигигизни кёрюрбюз, анга кёре сауугъагъызны берирбиз, – дегендиле хан эллиле.

Тору хан а жашын кёрюрге ашыгъады. Эгенни чакъырып: «Балыкъ боюнундан келген бууурул атлыла кетселе, манга хапар берирсе», – деп, мындауат этгенди.

Башланнганды Голлу, акъыллыны, жигитни да белгили этген айт-хылыкъ оюн. Да, къарап кёргенди Тору хан кесини жашын да, бюсюре-генди аны халкъ адетине кесин жарашдыра билгенине, жыр макъамын сакълап келгенине, сёлешгенде, тынгылата юйреннгенине, олтургъанда таматаны эслегенине, айтышханда, кеси къайдан болгъанын сездир-мей къоялгъанына, ашагъанында, ахшы-аман демей, берекетни сыйын сакълаялгъанына, алты жашны уа кесини тамата къарындашларына санаялгъанына, ала сёз айтханда, тынгылап туралгъанына, ханны эли сартындан жетишдирип соралгъанына.

...Атышыу, чабышыу, тутушуу да бошалгъандыла, тепсегенле, жырлагъанла да хунерлерин кёргюзтгендиле. Ариу кызланы сайлап, бошап жигитлени терегенде уа, Балыкъ боюнундан келгенлени алгъа салгъандыла. Энди айтышха жашланы чакъырып, ауузларына, сёз жа-рашдыра билгенлерине тынгыларгъа хазырланып, ол эришге къараргъа Тору ханны да чакъыргъандыла. Эген ортагъа чыгъады да: «Айтышхан-да, хар кесине базыннган жаш бирер кюлкюлю хапар айтсын!» – деп билдиргенди.

Ол заманда алты къарындаш да: «Тур да, ол анабыз айтыгучу хапар-чыкъны эсинге тюшюр да, бир кёр!» – деп «къарындашдары» Дауумну базындыргъандыла. Тынгылагъанла, къарагъанла да аны Тору ханны жашы болгъанын а билмейдиле. Хан баласы хапарын башлагъанды:

– Бир тюлкю, айлана кетип, ач болгъанды да, къая тюбюнде олтуруп тургъанлай, мугурайып жатхан бёденени кёргенди.

Къысыла, бугъа келгенди да, кёз бакъдырып, тюлкю бёденени ту-туп алгъанды да, ашаргъа хазырланнганды. Алайда, тилленип: «Ашама мени, тюлкю, ашама!» – дегенди бёдене.

– Нек? – деп соргъанды тюлкю, ашаргъа ашыгъып болса да.

– Ашама. Алай, ашамай болмай эсенг, бюгюннгю кюнню атын эсин-ге тюшюр. Мен аны билирге керекме, – деп тилерден болгъанды бёдене.

– Гъыйыт, – дегенди тюлкю.

– Къалай айтдынг эсе да, ангыламадым. Бираз уллуракъ айтчы.

– Гъыйыт! – дегенди тюлкую, ачыуланып, кеси да бёденени къатыракъ къысып башлагъанды.

– Ашыкъма, тюлкую. Жетиширсе мени ашаргъа. Гъыйытмыды, къыйытмыды? Анга ушагъан кюн къыйсыды? – деп, жалынаракъ сёлешгенди бёдене.

– Къуругъун! Бараз! – деп, уллу къычыргъанды тюлкую. Ол кезиуде: «Дыр!» – дегенди да, бёдене учуп кетгенди.

– Ай, Аман, баразлай болгъун! Анга къарачы, сууукъдан къата тургъан аман бёденеге да алдатып, мен тюлкую атны жюрютмем, – деп, тюлкую кесин къаядан атханды, – деп, Дауум хапарын бошагъанлай, жыйылгъанла харх болгъандыла.

Жашны айта, кюлдюре да билгени Тору ханны кёлуне бек хычыуун тийгенди. Ол алайда эгенни чакъырып: «Энди нартланы юслеринден ким не биле эсе да, айтдыр!» – деп тилегенди.

Андан сора эген, айтышчылагъа айланып: «Жашла, жарашдырып, бек оюмлу хапарла айтхансыз. Ханни тилегин толтура, нартланы юслеринден билгенигизни кёргюзтюрге керексиз. Аллай хапарланы ёсюп келген жигитлерибиз эшитмеселе, билимсизлей къалып кетерле!» – дегенди.

Къарындашла нартланы хапарын айтыргъа да Дауумгъа къойгъандыла.

– Жигит, хапарынгы аты къалайды? Къарындашларынга да айтмагъа къойсанг а, къуру сен къууандырып турмагъанлай, – деп лакъырдалагъанды эген. Аллында туууп ёсген Дауумну таныялмагъанды ол.

– Нарт батыр Сюнгюлчю Ажаккугъа къалай къонакъ болгъанын айтырыкъма.

– Айт, жанымы къыйыры! Ананга жашагъын. Бек ариу айтаса. Сенлай эсли жашла эллерибизде кёп болсунла, – деп, эген алгъышлагъанда, Тору хан къууаннганын билдирсе да, хапарчы аны жашы болгъанын киши сезалмагъанды.

– Дунияны башында Ажаккудан ариу къыз жаратылмагъанча, аны къылыгъы, адамлыгъы да халкъгъа алай кёрюннгенди. Аны чырайлыгъына къараргъа узакъ жерледен, саугъала алып, келип тургъандыла. Келген а кетеми биледи, кечелери, кюнлери да алада болуп, эрикдирген окуна этгендиле.

«Атам, эркин эт мени дунияны башы къайда, туюбу къайда болгъанын билип къайтыргъа», – деп, атасыны ыразылыгъын сурап, ахшы атны жолгъа хазырлап, эрча кийинип, айлана барып, Ажакку биреуленнге жолукъгъанды да, саламлашып бошагъандан сора:

*Кюн ахшы болсун,
Элден элге барыучу,
Хурулада къалыучу,
Мурсада суу табыучу,
Текеден ген алыучу,*

*Кёпню азгъа салыучу,
Берип, къурулай къалыучу,
Барса, къайтып келиучю,
Бёрюден къаты чабыучу,
Сёзюн шатык айтыучу,
Гъойдум суудан татыучу,
Аздан кёпню табыучу,
Адамлыкъгъа базыучу,*

– деп, кюлюмсюреп айтханды да, сакълагъанды ол биреуленни да не айтырыгъын. Ол да къарыулу жюрегини дыгалас этип тебиуюн сезгенди:

*Да не айтайым мен санга?
Къадалып къалгъанса манга.
Будай оргъан мен туююл,
Гюлте къысхан сен угъай,
Халларымы санадынг, –
Мени къалай таныдынг?*

– деп, Ажаккугъа къарагъанды.

Кёзлерини къаралыгъы, къашларыны къалынлыгъы, эринлерини ариулугъу, бёркчюгюню кырналлыгъы, халчыгъыны кюлкюлюгю, кесини уа батырлыгъы нартны уллу тамашагъа къалдыргъанды.

*Таныйма мен сени, батыр,
Сюнгюлчюдю сени атынг,
Кимден букъдурсанг да,
Манга ачыкъды сыфатынг, –*

дегенди Ажакку. Сора дагъыда былай къошханды:

*Атама жангыз туугъанма,
Тогъуз батырны къуугъанма,
Жетип, аланы буугъанма,
Сенсе энди онунчусу, –*

деп, къыз, Сюнгюлчюден артхаракъ туруп: «Атышмы, тутушму?!» – деп, муратын къысха салгъанды.

Андан сора экиси да, садакъларын хазырлап, атышып башлагъандыла.

– Къалай, къайры атабыз? – дегенди нарт.

– Огъунгу хазырлап тур да, мени огъуму ызындан жибер. Мени огъума сени огъунг жетип тийсе, сен хорладынг. Экинчи уа сен атарса да, мен а сени огъунга тийдирирге кюреширме. Хому?

– Болсун алай! – дегенди да, Сюнгюлчю атышыргъа хазыр болгъанды.

Ол биринчи окъну Ажаккугъа атмагъа кьойгъанды да, огъун ызындан атханды. Сюнгюлчюню огъу Ажаккуну огъуна бекленип, экиси да бирден жерге тюшгендиле. Андан сора, кёп хапарны кьоюп, Ажакку, темир бёркюн алгъанды да, узун чачын тегюлмеге кьойгъанды.

– Ажаккуду мени атым. Ыразы эсенг, кел, бизни юйге барайыкъ, – деп, кьыз атына мингенди да, жол бла кетип башлагъанды.

Аз кесек заманны хайран болуп, башы сагъышдан толса да, нарт кьызны ызындан тебирегенди...

Алайдагъыла, ёрге туруп: «Ананг суйгенлей жаша, жигит! Сыйлы хапар айтханса», – дедиле. Дауум а, атасыны кьатына барып: «Сени мени юсюмде муратынгы билеме. Айсютлюню юйюне элтип, анда ёсмеге кьойгъанынгы кьалай ахшы этген эдинг!» – деп, атасын кьучакълагъанды.

– Жашым, байлыкъда угъай, адамлыкъдады магъана. Алты кьарындашынгы, Айсютлю анангы кьаты сакъла! Мал, мюлк да жюрю-талгъанныкъыдыла. Ол керти сёзню унутма. Алты кьарындашынгы да бери келтирип, манга кёргюзтгенинги ахшы этдинг! Быллай адамла кьатынгда болсала, бизни халкъ башхалагъа аякъ тюп болмаз! Ажаккуну тамырындан жаратылгъан Азаухан деген уста кьатын бичип тикген бёрю тонланы жети кьарындашха да саугъа этеме. Айсютлюге уа бу минчакъланы беригиз. Минчакъла токъсан тюрлю ауруудан сакълайдыла. Ала болгъан жерге жарлылыкъ келмейди, – дегенди хан.

Экинчи жыл хан Голлугъа халкъны жыйгъанды да, анда, биягъы жети жашны кёрюп, кьууаннганды. Аланы араларында жашы кесин жарашдырып, чынтты таулуча тургъанына кёлленип, башы кёкге жетгенча болгъанды. Жигитлени сайлагъанда, жетисине да бирер чертлеуюк кьамичи бергендиле. Ол а аланы оноу этерге бишип болгъанларыны белгиси эди.

Голлу бошалгъандан сора: «Жарлылыкъ да, байлыкъ да кезиудю, жаным. Жырны айтдыргъан а эжиуюдю!» – деп Тору хан, алгъыш эте келип, асыры кьууаннгандан, аууп, ёлюп кьалгъанды. Абызырамай, жашы, ортагъа чыгъып: «Менме ханны жашы. Дауум ханды мени атым. Элибизни бийлигин атам айтханлай сакъларбыз!» – деп, алты нёгерин да тегерегине жыйып, атасыны ызын тутуп башлагъанды...

* * *

– Андан сора мени жырыма тынгыларгъа хазырланадыла, эжиучюлени ортагъа саладыла. Наурузну оноуна кёре, бек алгъа «Батырлагъа» тынгылайдыла, андан сора «Къасбот» бла «Къанаматны» жырларын айтдырадыла. Ызы бла «Элияны» эшитгендиле. «Элияны» макъамын, эжиуюн, тепсеуюн да халкъ биледи, – дегенни айтханды Къараш.

Къараш, жырны макъамын да айтып, Орусбийлары жыргъа уллу магъана бергенлерин уллу ёхтемлик бла черте эди. «Къыраллыкъ ючюн

бир кесек айтышсакъ да, Наурузну манга къошханы жокъ эди», – деди Къараш.

«Ол ингирден сора арадан бир юч кюн озуп, тюш заманда Орусбийлада ушкок таууш эшитилди. Ол Наурузну ушкогуну тауушу эди. Барып къарагъанларында, Науруз ёлюп, тузур ундурукъ къызыл къаннга боялып тура эди», – деп, ол ачыулу ишни юсюнден да айтхан эди Къараш.

«Ай тюрленип тура эди. Бий ёллюгю белгили эди», – деген эди Ботталаны Исхакъ ол заманда.

«Акъланы», «къызылланы» да Науруз ахшы таный эди. Агъына, къызылына да артыкъ алданмай, эл тамата ишин жюрюте эди. Алай, «къызылланы» экинчи къайтып келликлери бла байламлы старшинаны юсюнден Бахсан боюнунда кёп тюрлю хапарла жюрюгендиле. Аланы кётюралмай, акъыллы, эсли киши, халкъны аманын, ахшысын да таныгъан инсан, аманлыкъны, ахшылыкъны да кесича ангылагъанды. Ахыр кюнюнде тауланы къонгуроу таууш этдирген жырланы эшитип, суйген адамларыны алларында бир кёрюнюп кетерча, ахыр жолуна ётерге таукелленгенди. Исмайыл кибик атаны къолунда ёсген жаш экили дуняны хорлугъун кётюраллыкъ туююл эди.

Жырчы Къарашны суйген тенги Исмайылны жашы Науруз ажымлы жоюлгъанды. Ол ахшы адамны да жашау жолун теренирек тинтип къараргъа тийишлиди.

Хасанияда адамлагъа юйле ишлерге онг бермей тургъан заманларында: «Кёрюрсюз, бу къыралгъа бир аман кюн келмесе. Халкъны былай къысыу ахшылыкъгъа элтмез!» – деген эди Къараш.

ТИРМЕНЧИ КЪАРТ

1

Кудзан тирмен аллында сюелип турады. Жашаууну хайт деген жылларын ол мында ишлей ётдюргенди. Тирмени да энди, къарт иесине ушап, бусагъат оюлупму къалады дерге жетип, тозурагъанды. Элден тирменнге дери жол эки къычырымдан кёп туююлдо. Ол жолну Кудзан алгъын къыйналмай арытыучу эди. Тирменни бирлеге аманат этип, кёзню къысып ачхынчы элге жетип къайтса, тирменнге келгенле сейир окъуна этиучю эдиле. Арыгъан-талгъан деген зат а эсинде да нек болсун. Алай жашай турсанг, жылла адамны борбайын къыркъадыла. Алгъын къысха кёрюнюучю жол энди кюнден-кюннге, ыйыкъдан-ыйыкъгъа узакъдан-узакъ кёрюнеди. Ма бюгюн да ол, чум таягъына таяна, къаллай бир къыйналып жетди! Хау, тозурагъанды Кудзанны тирмени, къартайгъанды.

Бусагъатда уа, бар ауурлугъун чум таягъына салып, озгъан заманланы эсгере, къарамын тирменине къадап сюеледи. Ах, анасы, къаллай заманла болуучу эдиле! Бу тарафлада бери келмеген хазна адам къалгъан болмаз. Ким нартюх, ким будай, ким ашлыкъ келтирип. Ойнагъанмы этесе, не кюн, не кече тохтамай, бир, эки деп, беш тирмен таш айлануучу эди!

Бусагъатда ол затла бары да Кудзаннга узакъ тюшден башха туююлдоле. Энди уа тирмен ташла да тынгылайдыла. Аланы айландырыучу суу окъуна башха ыз бла барады. Кимге керекди бюгюн сени оюла тургъан тирменинг?! Тюкенледе ун топпа-толу, къаллайын сюйсенг да ал.

Кудзан тирменни хыбыж эшигине жанлады да, ачар умут этди. Ол ачылмагъанда, инбашын тиреп тюртдо. Босагъадан атлар-атламаз, Кудзанны бурунуна мугут ийис урду. Тирмен ташланы юслерин букъу басханды, бир эл болур. Къабыргъалада, мюйюшледе да боз аула, аланы да букъу басып. Онг жанына къарасанг, гитче отоучукъ. Мында уа ненча кечеси кетгенди Кудзанны!

Ол чум таягъы бла тюртдо да, хыбыж эшик, къадарындан тарыкъгъанча, тюрлю таууш этип, ичине ачылды. Кудзан, энишге ийилип, отоучукъгъа кирди да, гырхы къоллары бла агъач тапчанны букъусун сыйпап, юсюне олтурду. Олтурду да, мияласы болмагъан терезеден тышына къарады. Алайдан тирменнге келген жолла бары да кёрюнюп турадыла. Алгъын узакъдан окъуна танып къоюучу эди Кудзан ким къайдан тирменлик бла келе тургъанын. Хурыкаучула чархларына жау сюртмеучю эдиле да, арбалары дауурдан къыра келиучю эдиле. Ангузджинден келиучюле уа арбаларына ёгюзле угъай, гаммешле жеге эдиле. Дагъыда алай-алай...

Олтурады Кудзан, акъылы озгъан заманлагъа элте. Ол заманлада уа сыйы-намысы бек жюриой эди аны. Кече, кюн келсе да, къайсы юйде да бек сыйлы къонакъ эди.

Кёп затланы эсгере, бир тюрлю тюнгюлюулю ышарды да: «Бар эдиле заманла, озгъандыла ансы...» – деди кеси аллына.

Башы бла ётген затладан кими унутулгъанды, кими эсде жарты-къурту турады, алай бир иш а, эсине тюшгени сайын жюрегин ачыта, бетин уялта, жюрегин хычыуун жылыта, эсинден бир да кетмейди.

Ол уруш бошалгъан жылдан сора биринчи жаз башында болгъан эди. Адамла, гыржын тапмай, ач бола эдиле. Башха амаллары къалмаса, къыйналгъан адамла тирменнге Кудзаннга келиучю эдиле. Алай келген-лени бирин да къурулай иймей, ырбын-мюйюш къармап, бир-эки уууч болса да, унчукъ берип ашырыучу эди. Хау, аллай къыйын жыл эди...

Бир кере уа, кечегиде кеч, Кудзан бир уууч унун угъай, жанын да къызгъанмай берип къояр адамы къакъгъан эди аны тирмен эшигин.

– Кимсе? – деп сорду Кудзан.

– Менме... – Кудзан тиширыу ауазны таныды да, жюреги тохтап къалгъанча болду. – Бир кесек мирзеучюк келтиргенме, тартып берсенг эди...

Кудзан эшикни ачды да, тиширыу ичгери кирди. Ол Сафариат эди. Сау ауузда да болмаз эди андан ариу жан. Эри Бадзе урушда ёлюп, «къара къагъыты» келгенден сора, кёпле тилеп, Сафариат да кишиге бой салмай, сабийлерин ёсдюрюрге кюрешип кечингенди. Муратына жеталмагъанладан къайсы эсе да Сафариатха сёз да чыгъаргъан эди, тау ауузгъа топ атылгъанлай этип. Анга ийнаныргъа-къалыргъа Кудзан кеси да иги билмей эди. Болсада айтылыннган зат Сафариатдан умут этдирип, жюрегине таукеллик берди. Ма бусагъатда да ол эшик юсюнде, аны ариу бетине къарап: «Алай туююл эсе, былай кеч нек келдинг да сора тирменнге?» – деди кёлюнде. Сафариат, арсар бола кетип, къартны кёлюндегин эшитип къойгъанча:

– Былай кеч келлик туююл эдим, алай бу мирзеучюкню мажаргъынчы, кеч болуп къалгъанды... Кесимикилеге баргъан эдим. Ала уа, кесинг билесе, жууукъда жашамайдыла, – деп, гетен хуржунчукъда мирзеуню кёргозтдю. – Тазады. Аллах бла тилейме, бир онгунг бар эсе, унга алышып бер, сабийлерим сакълап турадыла... – деди. Кудзан мирзеуден чымпысы бла алып, чыракъ жарыккъа тутуп къарады да:

– Тартсакъ игиди. Быллай жукълу мирзеу эрттеден да кирмегенди тирмениме, – деди, мирзеуню аламатлыгъы жокъ эсе да, Сафариат бир кесек мычыса суююп.

– Кудзан, – деди тюнгюлген ауаз бла Сафариат, – юйге окъуна къайтмагъанма, сакълар онгум жокъду, алыш да бер, сабийле ачдыла...

Кудзан, тынгылауну ийип, жууап сакълап тургъан Сафариатха умутун билдирлигин-къаллыгъын, билдирирге таукел болса уа, къалай айтырыгъын оюмлай, ун машокланы башларын къыса, мычыды. Аланы къысып бошап:

– Ахшы. Мен сен айтханны этейим, сен да мен айтханны этерге айтсанг...

– Не айтсанг да! – деди ашыгышылы Сафариат, алай терк айтмаса, тирменчи сокъуранып къаллыкъча.

Кудзан, жётгерип, бир кесек арсар бола кетип:

– Сафариат, – деп, кючден башлады, – чачынгы, акъ боюнунгу кёрюрге сюеме... Жангыз да бирчик...

Сафариатны къулакълары сангырау болгъанча болду. Тамагъы къургъакъсып, къоллары къалтырай, ун машокну юсюне оюлду да, менгиреу болгъан адамча, Кудзанга алай къарады. Кудзан а, уру юсюнде тутулгъан кибик, кюн кёзюне тийген адамча, жукъ кёрмей сюеледи. Жаланда ол эслеген – Сафариат алыкъа кетмегенди. Алай эсе уа...

Кесин къолгъа алып, дагъыда:

– Ма алай, жанчыгъым... Сени ненг къорарыкъды, чачынгы бла боюнунгу манга бир кёргюзтгенлигинге? Кёшулгъан а кёп зат этерге боллукъду, кёп къайгъынгдан къутултурма мен сени, сабийлеринги да... – деп, Кудзан дыбылдаргъа къалды.

Сафариат а кымылдаялмай олтурады. Болалса эди, ол бусагъатда ёлтюрюп къояргъа угъай дерик туююл эди Кудзанны. Бир бек сындырырча сёз айтырыкъ эди да, аллай сёзню уа табалмай эди. Былайдан къачып къутулургъа керек эди да, жеринден тебалмай эди. Сора, ач сабийлери эсине тюшюп: «Къурулай а мен алагъа къалай барайым? Ала ачдыла. Ала гыржын сакълап турадыла», – деген ачы да, къайгъылы да сагъыш Сафариатха эс жыйдырды... Не сейир-не аламат, андан сора да къаллай эсе да бир сабырлыкъ берди. Тирмен ташланы тауушларын энди эшите, тартылгъан унну «шорхачыгъын» энди эслей башлады.

– Кудзан, – деди Сафариат, ауазын кючден чыгъара, – сени бетинг къайдады?

Амалсызлыгъындан башха Сафариатны ауазында не огъурсузлукъ, не къажалулукъ эслемеди Кудзан. Тиширыуну ол халы таукеллик берип:

– Сафариат, кёз жарыгъым, – деди Кудзан, ёню къалтырай, – мени айтханыма сейир этме. Кесинг билесе, юй бийчем тёшек болгъанлы ненча жыл. Санга айтханымы уа мен хар тиширыугъа да айтхан сунма. Башхала манга керек да туююлдюле, сен манга ийнан. Сен а... Мен сенден кёп да таматама. Кел десем, келлик туююлсе, базынып, тилеялгъан да этерик туююлме. Жюрегим а санга эрттеден тартдырады. Мен тилеген – жаланда...

– Угъай, Кудзан, угъай! Мирзеуюмю уннга алышалмай эсенг, тамблагъа окъуна тартыргъа кюреш. Мен бара-барайым, сабийле сакълап турадыла, – деп, эшик таба атлагъанлай, Кудзан аны аллын тыйды.

– Хау, мен бетсизме, алай, Аллах бла тилейме, бир айт, ненг къорарыкъды мен сени боюнунгу бир кёргенликге?.. – деди. «Быллай бир жалыныргъа нек къалдым? Хау, ариуду, жюрегим кюсеген тиширыуду. Алай мен да алай бош киши туююлме – Кудзанма, тирменчи Кудзан! Намысы, къолайы да болгъан Кудзан! Къалай ангыламайды ол кесине,

сабийлерине да мени хатам жетмезин?! Быллай багъалы болгъан...» – деди кеси акъылында Кудзан, ачыуу бурунуна чаба башласа да, Сафариатны бетине суююп къарай. Сафариат, Кудзанны ичги ушагъын эшитип къойгъанча, башындан жаулугъун хыны алды да, къара чачын бошлады. Чачы уа, толкъун саркъа, табанларына жетип тохтады. Сора, огъары жаныны баш туюмелеринден экисин ачып:

– Ма санга акъ боюном, ма санга къара чачым! Бер, не берлик эсенг да, ахырысы, – деди.

Кудзан асыры ыразы болгъандан, тунчугъупму къалама дерча болду. Сора ууакъ къалтырауукъ хорлагъан бармакълары бла Сафариатны чачына тийди. Аны ууучуна жыйып, бурунуна элтди да, жаш тиширыуну ийисинден, башха болмай, тюз ахшы чагъырданча, кеф болду, башы тегерек айланды. Сора, бир адам эшитип къоймасын дегенча, Сафариатны къулагъына:

– Не суйсенг да, къаллай бир суйсенг да! – деп шыбырдады. Сафариат а, жаулугъун башына къыса:

– Экибиз кетюрюп элталыр чакълы ун! – деди, амалсызлыгъы, къаты тугул болуп, тамагъына тыгъыла.

– Бусагъат, бусагъат, – деп, Кудзан алыкъа тынчаймагъан къоллары бла машок жарым ун къуйду.

– Элталырмыса? – деп сорду. Селешсем, жилип къалырма деп къоркъгъандан, Сафариат, тынгылагъанлай, хау деген магъанада башын силкди. Экинчи машокну, келишгенлерича, Кудзан кеси элтирге керек эди да, аны толтуруп къуйду. Башын къысып бошап, нафысын чекдюралмай, тиширыу таба суху атлады.

– Сафариат...

Сафариат, аны халындан элгенип, артха туракълады.

– Сары тангдан бери юйге кирмегенме. Сабийле къалай эселе да хапарым жокъду...

– Артда уа?.. – Сафариатны берлик жууабындан къоркъа, жалыныулу, алай а ёнюнде «угъайны» унарыкъ туююлме деген ёкюллюк бла сорду Кудзан.

– Сен манга ийнанмаймыса? – деп, соруууна соруу бла жууаплады Сафариат да.

– Келишгенибизча, – деп, солууун алды Кудзан. Сора, жарты машокну Сафариатха кетюртюп, кеси да толу машокну аркъасына атып, экиси да жолгъа чыкъдыла.

Жарты болгъанлыкъгъа, машок Сафариатны иги жюгюндюргенди, алай, уннга къууаннгандан, тирменден юйге жетгинчи, тасхасын бермей барды. «Кеси жюгюнгю ауурлугъу басмаз», – деп андан айта болурла.

Тирменнге къайтхандан сора Кудзан, татлы умутлагъа бёлене, Сафариатны сакълардан болду. Заман а, бусагъатха дери бир да болмагъанча, жеринден тепмейди. Бир кесекден Кудзанны сакълауу тёзюмсюзлюкге айланды. Орамгъа чыгъып, жолгъа да бир къарады, алай, асыры къарангыдан, кёзню кёзге урсанг, жукъ кёрмезча эди.

Къайтып келип, жарма тартхан тирмен ташланы къатында сюелди да, ташланы бурулгъанларына, жарманы «шорхачыгъына» да къарай, бир кесек мычыды. Бир заманда аланы дауурларында тырман эшитилгенча болду: «Ай-ай-ай, Кудзан, ай-ай-ай, Кудзан! Неди бу этгенинг, Кудзан? Айып тюйюлмюдю, Кудзан?..» Бирси тирмен ташла да, тырманны къатлай, Кудзанны мыйысын сасытадыла. Андан кёп тёзалмай, Кудзан, алайдан башын алып кетди да, тапчанында бурула кетип, къалкъып къалды.

Эрттен бла уянса – Сафариат да жокъ, зат да жокъ. Тапчанында олтуруп, жингириклерин тобукъларына тиреп, бармакъларын кюмюш бетли чачына бошлап, бир тюрлю кюлюмсюрей, башын эки жанына чайкъады. Кесини керексиз терилгенинеми, огъесе Сафариатны уста терилте билгенинеми кюлюмсюреди – ким билсин, алай сау кюнню узунуна къаны бузулгъанлай турду.

Арта, бир кесек тынчайгъандан сора, «Амалсыз тиширыуну жанына къалай тийдим? Бир башсыз тиширыуну, ёксюзле анасын, къалай амалсыз этдим?!» – деп, кеси кесин «сопакълардан» болду. Битеу халкъаны билгенча, бир ауукъ заманны, кёзге урунмазгъа кюрешип, таша жюрюдю.

Этген терслиги тынчлыкъ бермей, аны жууар амал излей, бир кере, кече бла барып, Сафариатны юйюню босагъасында машок бла ун къоюп кетди. Бир кесек замандан дагъыда алай этди. Андан сора да бир талай кере.

Кюз артында, мирзеу да жыйылып, жашау да тынчыракъ болгъандан сора, Сафариат тирменнге келди. Кудзан, аны кёргенлей, абызырап, кёзюне къараялмай, кечгинлик тилерден болду:

– Сафариат, бир амалынг бар эсе, кечир мени, къарт текени... Жашауум ёчюлсюн, санга бир тюрлю бир...

Кудзан сёзюн да бошагъынчы, Сафариат, алгъа атлап, аны тюз атасынча къучакълады.

– Сен мени сабийлерими ач ёлюмден сакълагъанса. Сен бизни ёлюмден къутхаргъанса! – деди да жилиргъа хазыр ауаз бла, къартны къучагъындан бошлап, кёз жашдан толу кёзлери бла аны бетине къарады.

– Охо, кёз жарыгъым, охо... – деп, Кудзан Сафариатны жапсарыргъа кюрешди. Сора, къол сырты бла аны жаягъындан жилимугъун сыйпай:

– Кеч мени, жаным, кеч... – деди.

2

Тапчандан къобуп, Кудзан тирмен ташлагъа жанлады. Къарамы бла тирменни ичин аулап, ауур кючсюне, тышына чыгъып, эшикни къайтарды.

– Озду, кетди бизни заманыбыз. Энди сен да, мен да кишиге керек тюйюлбюз, – деди Кудзан.

Алгын эл ичи бла барса, Кудзанга тюбегенле, бир бирине ал бермей, аны юйлерине чакъырыучу эдиле. Алай Кудзан хар чакъыргъанны юйюне барып да къалмаучу эди. Быллай затла эсине тюше, Кудзан юйю таба атлайды.

Бир кесек жол къоратып, солургъа тал терекни ауанасында кырдыкга олтурду. Бу терекни къачан эсе да ол кеси орнатхан эди. Энди бу да къарт болгъанды. Ненча жыл болгъан болур, экен, мынга? Да бир эки жыйырма жылдан кѐб а боллукъ туююлдо, аллай бирден кѐп турмаучуду тал терек.

Былайдан къарасанг, эски тирмен къол аяздача кѐрюнеди. Эски дегенде да, бусагъат аууп кетеди дерча, хар заты алай тозурагъанды. Жаланда эмен чигинжилери турадыла таплай. «Не десенг да, эмен - эменди, – деди Кудзан кеси акъылында, – ярабий, тирмен ишленгенли уа ненча жыл бола болур? Мени аллымда Гарсо ишлегенди, – деди Кудзан, балан бармагын бюгюп, – аны аллында – Лексо, андан да алгъа уа – Ника. Хар бири бирер затын жангыртыучу эдиле. Кими полун, кими эшигин, кими тирмен ташларын. Бу эмен чигинжилени уа бир кере да алышмагъандыла, алай болгъанлыкъгъа уа, турадыла сюелгенлей. Не десенг да, къаты агъачды эмен».

Тал терекни тюбюнде олтуруп, кѐп сагъыш да этди, кѐп зат да эсгерди Кудзан. Къарт болгъанлы кѐлю да аз болгъанды. Не зат да жанына терк тийип къалады. Ма тюнене къоншусу Арус, къонакъла бла олтуруп, ашай-иче, оюн-кюлкю, стакан таууш. Аны да чакъырлыкъларына аз да ишеги болмай, юсюн-башын да тап этип, тизгинин жыйып, сакълап турду. Андан хатадан къалайыкъ, киши эсгерген да этмеди. «Иги заманымда этерик болгъаенг алай... – деди Кудзан тюнгюлгенинден сора, гырхы къолу бла кѐз жашын сыйпай. – Да, хо да. «Ёлмесенг да, къартамы болмазса?»»

Кудзан, олтургъаным болады дегенча, ауур кѐтюрюлюп, таягъына таяна, жол кѐл алды. Тирменине энгта да бир къарап, эл таба айланды. Асыры къызыудан, къыйналып атлайды. Алай жюрегинде тынгысызлыкъ, тохтаргъа къоймай, аны алгъа сюреди. Ток бла ишлеген пешчикни токдан чыгъаргъан болурмем деген соруу, билмей тургъанлай эсине тюшюп, тынчлыгын къурутду.

Элге кире-келгенлей, Кудзан хауада жыйы изледи. «Аллахха шукур, тютюн ийис жокъду. Чыгъаргъан болурем токдан», – деди, жюреги жерине келе. Энди, тынч-тынч атлай, Кудзан кеси жашагъан орамгъа жетди. Орамда Арусну юй бийчеси Хетион суу алып келе тургъанлай тюбеди. «Бу да къарт болуп турады, – деди ичинден, аны кѐргенде. – Арус бла Хетион менден иги да жаш эдиле», – деп жарсыды. Ол эки да атлагынчы, Хетион инбашындан суу къылычларын ата тургъанын эследе.

– Оу, кюнюм къуругъан! Юйюбюз кюе турады да! Сабий... Сабий жукълап къалгъан эди бешикде! – деп, хахай эте, чапды ол.

Кудзан атламына кьошду. Арусланы арбазгъа кирди. Гулоч таягъын, энди ол анга бир заманда да керек болмазлыкъча, бияры сызып, кюе тургъан агъач босагъа юсюне минди да, инбашы бла тюртюп, эшикни ачды. Тютюнден топпа-толу отоуда Кудзан, кёзлерин ачалмай, жётел да тамагъын бууа, кьоллары бла кьармап, бешикни изледи. Тапмагъандан сора, табаны бла уруп, башха отоуну эшигин чартлатды. Отоудан сабий жилигъан таууш эшитилди. Бешикден тешип, сабийни кьоюнуна алды да, эшик таба атлады, алай отдан чыгъар онг тапмады. Къалай-алай болса да, Кудзан алыкъа от тили жетмеген терезе аууздан кесин тышына атды. Сабийни шайтанлы болургъа жетишип тургъан Хетионнга берип:

– Бош кюрешмегиз, кьарыу эталлыкъ тьююлсюз. Андан эсе, бир-эки зат болса да, тышына атаргъа кюрешейик, – деп ёртенни челекле бла суу ташып ёчюлтюрге кюреше тургъан кишилеге, артха айланып, юйге ташайды. Кьолуна илиннген зат болуп, бирин да къалдырмай, тышына-тышына быргъады. Кёлеги юсюне жабышып, тер сууу мангылайындан кёзлерине тама, тютюн бла бир тилли болгъанча, жукъ кёрюрге кьоймайдыла. Алай, кёрюп окъуна турса да, солууу тыйылыргъа жетип, башы ауур болуп, кьарыуу таркьайгъанды. Энди, хапчук-харекетни да кьоюп, жаланда теркирек эшикге, солууу айланыр жерге, чыгъаргъа изледи. Терезе къатына жетер-жетмез, онгсуз болуп, терезе ауузуна къапланды. Ким эсе да, кьолтукъларындан тутуп, тышына чыгъаргъаны эсиндеди, андан сора не болгъанындан хапары уа болмады.

Эси жерине келгенде, Кудзан больницада болгъанын ангылады. Башы, асыры ауругъандан, чачылыргъа жетип, санлары, келиде тьююлгенча, эзиллип, жётелден а солууун айландырыр кьарыуу жокъ.

Тюнене болгъан ишден бери эл ауузунда болгъанындан да хапары жокъду. Жангы жете келген жашла: «Кёреми эдигиз Кудзанны бизден тирик кьармашханын?!» – деп сейирсине эдиле. Барысындан да бег а Арус кюреше эди:

– Я Аллах, сен анга саулукъ, узакъ ёмюр да бер! Ол болмаса, эшигибиз жабылып къала эди да. Хы, юй кюйдю эсе да, энгта да ишленир. Бек башы – адам ачымагъанды! Ол сабийге бир жукъ болуп къалса, не этерик эдик? Кудзан, не десенг да, Кудзанды! Керти адам, эл ийнагъы!

Арусну бу сёзлерин эшитген болса, не айтырыкъ болур эди Кудзан? Эшта-эшта, кьулагъына да аллыкъ тьююл эди. Нек десенг, заманында элге, Арусха да этген хайырыны къатында тюнене этгени милдеу да тьююл эди. Жаланда: «Кьурусун бу кьартлыкъ! Ол болмаса, отха алай не суйсенг да эт деб а кьоймаз эдим, жаным ичимде къадарда», – деп, кючсюнюрге болур эди.

Кюн тюш болур эди, баям, Кудзан, ким эсе да мангылайына тийгенин сезип, кёзлерин кючден ачды да, Арусну ышара тургъан бетин кёрдю. Байланган кьолун эшик таба узатып: «Бар, бар, бар, сен тьююлсе кьайгъым», – дегенни ангылатып, ёпкелеген сабийча, къабыргъагъа бурулуп, кёзлерин кьысды.

РАЗИАТНЫ РОЛЮ

Директорну кабинетини кьатында жыйылгъан актёрла жангы пьесада кьайсына кьаллай роль жетеригин адыргы этип сакълайдыла.

Разият, жаш актриса, аланы барысындан да бегирек адыргы этгенча кёрюнеди. Ол, нек эсе да, анга иги роль жетер деп ийнанмай, бир бош зат тюшсе, спектакльде ойнаргъа ахыры бла да унарыкъ туююлма деген акъылдады. Алай кеси кесине: «Да мен угъай деп кьалай айтырыкъма? Театр низам а? Мен комсомолчума, алай эсе уа...» – деп, не гитче, не маъанасыз рольчукъ тюшсе да, угъай дерге эркинлиги болмагъанын эсгерип, бютюн бек жарсыды, тёзюмю кьуруп, кьарамын директорну кабинетини эшигине кьадады. «Аллах-Аллах, не кёп кенгешдиле была. Теркирек айтсала эдиле, не айтырыкъ эселе да».

Арыгъан бети бла режиссёр кабинетден чыкъды. Хар ким да бирча ыразы болмазлыкъларын дурус биле, ол кёл басар сёзлени акъылында тийишдире тургъаны ким да эслерча эди. Актёрла уа, кымылдаргъа кьоркъгъанча, шум-шумалакъ болгъандыла. Режиссёр алгъа актёрну тукьум атын, ызы бла анга жетген рольну айтады. Разият бирсиледен бир жанлыракъ тура эди да, кеси тукьумун эшитгенлей: «Къайсы болур, къайсы болур?» – деп, алгъаракъ атлап, тёзюмсюз, режиссёргъа аралды. Ол а:

– Санга Гошед деген кьарт кьатынны ролю жетгенди, – деди да, ыразымыса дегенча, Разиятха соруулу кьарады. Ол кезиуде кьызыны бети кьызды, ингиликлери эки уууртуна кьызыл гюлню чапыракъчыкълары жабышханча болдула, жюреги терк-терк урду.

Жангы ролюну юсюнден асыры сагъыш этгенден, театрдан юйге жетгинчи, жолда тюбеген адамланы эслемей келди. Жукъларгъа жатхандан сора да, ол сахнада сыфатын ойнарыкъ кьарт, кьарыусуз кьатынны бетин кёз аллына келтиралмай, ярабий, халы уа кьаллай болур деп, тёшегинде тынчаймай, кёп кьыйналды. Болсада бир кесекден жашау жюгю аркъасын бюкген, кьартдан бети жыйырылгъан, алай а кьыйынлыкълагъа чыдай билген, кьыйын кьадаргъа бой салып кьояргъа суймеген аллай тиширыуну сыфаты кёз аллына шарт келди. Аллай сыфатны кёралгъанына кьууанса да: «Ол жаланда сыфатыды, мен а анга жан салыргъа, аны кьабына кирирге керекме, сахнада ойнар ючюн», – деди Разият, жукъусу энди хорлап башлай. Бир кьолун, хар заманда этиучюсоча, жастыкъ тюбюне сугъуп, жаягъын да жастыгъыны «жаягъына» кьысып, жукъугъа батды. Тюшюнде уа, кеси ол кьарт кьатын болгъанча болуп, четен бла бир мешхуну ташлы жаяу жолчукъ бла тик ёрге бахчачыгъына элтирге кюрешгенча кёрдю. Асыры арыгъандан, суусалам болса да, тохтамагъанлай, кьая тырхыклагъа илине, кёзкёрмезни кьыйыры бла ёргеден ёрге барады. Алайлай ол, четени кьаяда жютю ташха илинип, энишге ташайды... Разият кьычырыкъ этип уянды. Къан

тамырларында къаны уюп къалгъанча, тебалмай бир кесек турду да, эсин жыйып, ол жаланда тюш болгъанына Аллахха шукур этди.

Кюнлени барыуунда Разият ролюну юсю бла ишлеуон къоймайды. Иш этип, орамлада, базарда элден келген къарт къатынлагъа тюрслеп къарайды. Алай аланы халларында алгъыннгы къыйын заманны ызын эслеялмай, сейир этеди. Бусагъатда жашау аллай бир къыйын болмагъаны ючюнмю, кереклерин тынчыракъ тапханлары ючюнмюдю ол алай, ким биледи. «Суусабы къанмагъанда», узакъ тау элlege барып окъуна кёреди. Не медет, ол берген да болмады. Премьерагъа дери уа алай кёп заман къалмагъанды.

Бир кюн, билдирген да этмей, узакъ тау элден Разиятны анасы келип къалды. Сени къалай окъугъанынгы, неге юйреннгенинги бир кёрейим деп келеме, къызым, деп.

Разият а, неге юйреннгенин кёргюзтеме деп, инбашына да бир затны атып, гуппур туруп, юйню къабыргъаларындан тутуп атларгъа кюрешеди.

Ой, Аллахым, мени унутупму къойгъанса, мындан кёп созмай, жанымы алсанг а. Ох-ох-ох, ох-ох-ох, – дейди Разият. Анасы, къызыны «оюнуна» къарап: «Бизни жашаубузну хыликкя эте турады, неге ушагъан ишди бу?» – деп сагъыш этди да, къызына:

– Сени мындан башха затха юйретмеген эселе, заманынгы бошха кетгеннге сана да къой, – деди къызына.

Разият тынгылап къойду. Артда анасын премьерлагъа чакъыргъанында, ол:

– Мен не болсалагъа къарай айланыргъа бошамайма, – деп, унамаздан болду. Артда, Разиятны тенг къызлары къаты болгъанда, суймесе да, бой салды. Театргъа келгенден сора, жууукъ олтурургъа унамай, артхаракъда олтурду. Халкъ кёп жыйылгъанда, суйсунмеген халы жуушап, тегерекге кёз жетдирди: «Бу къадар халкъ бизни хайырсызгъа къараргъамы келгенди? Ол юйде этгенлеринми этерик болур мында да? Аллах сакъласын, алай а къалай этер? Туура аллайла этмез, табыракъ зат кёргюзтюр, таланган...» – деп ойлады.

Ма къызыл къатапа жабыу ачылды да, сахнада бийик таула кёрюндюле, тюз кеси жашагъан жерде таулагъа ушаш. Жар къыйырына жууукъ бир тар жерчикде къарт киши бла жаш къызчыкъ бахчачыкъларында кюреше турадыла. Тюбюнден ёрге тик жолчукъ бла уа, къая тырхыклагъа илине, къолунда да ауур четени бла бир гырхы къарт къатынчыкъ ёрлеп бара тургъанлай, абынып жыгъылды.

Оу, мен жарлы, къачан бошаллыкъды бу къыйынлыкъ? Ёмюрден ахыргъа бир бел тюзетир заман келлик болурму манга? – деп, къарт къатын, этеклерин къагъа, къобаргъа кюрешеди.

Бу сахнада бола тургъан затла, башха болмай, аны жашауун суратлагъанча кёрюнюп, Разиятны анасыны кёз жашлары чыкъдыла. Аланы хатасындан къызын кёралмай къаллыкъ сунуп, кёзлерин терк-терк сыйпайды. Сахнадан а биягъы къарт къатынны ауазы эшитилди:

– Къурусун бу къартлыкъ, санларынг айтханынгы этселе уа...

Бу кезиучюкде Разиятны анасы къызыны ауазын таныды. Тёгюлюп баргъан кёз жашларын бу жол сыйпап да кюрешмей, жабыу жабылгъанлай, къызына туберге изледи. Иги ойналгъан болмам деп, кеси кесине гурушха эте тургъан Разиятны кёргенлей:

– Къызым, теш бусагъат бу юсюндегилени! Теш да, бу жолдан сора кийме, – деди.

– Не-е-к? – деп сейирсинди Разият.

– Санга керек зат туююлдо да, андан.

– Да оюн алыкъа бошалмагъанды, мен а рольну ойнап бошаргъа керекме.

– Мен ойнагъан болады ол рольну. Жашауум саулайда ол рольну ойнай ётгенди, тамамды! Сен а, ойнамай болмайма дей эсенг, башха рольла ойна, муну уа унут!

Разият, анасыны чамланнганындан сахнада къарт Гошедни сыфатын къураялгъанын ангылап, къууанды. Анасыны боюнундан къучакълап:

– Аначыгъым, сен мени гурушхалыгъымы къалай чачып къойдунг, энди ангыладым хар нени да.

– Аллах-Аллах, сиз, шёндюгюле, бир къужурласыз. Ол замандан сени не хапарынг болуп ойнадынг, аны къабына да кирип, бир къарт къатынны жашаун, ы?

– Да, анам, сени жашауунгу билсем болмаймыды манга? – деди Разият, анасыны бетине сюйюнюп къарай.

Умар БОГАЗОВ

УЗУН КЮН

Узакъ таула, боз туманладан сырылгъан жууургъанларын юслеринден ата, уянадыла, танг жарыгъы, толкъунлап, ауузгъа жайыла башлагъан кезиудю...

Фаризат кёзлерин ачды да, танг жарыгъына, бу жолгъа дери бир заманда да этмегенича, умутлу ышарды. Бир кесекчикни тынгылагъанлай турду, татлы керилип, дагъыда ышарды, ызы бла, секирип къобуп, кийинип башлады. Асыры термилиулю сакълагъандан, бу сейирлик тангнга жетерме деп да ийнанмай эди Фаризат. Аллахха шукур, ол атарына алай ашыкъгъан танг да ма энди атды.

Алгъаракъдан окъуна чагъыр хазырлап, къоншуларына гогуш да кесдирип, ол къонакъланы алай сакълай эди. Алай ала келгинчи алыкъа заман барды – гогушну биширирге, хычинле этерге да жетиширикди. Сагъат сегиз болса уа, Бесландан машинала келликдиле, аланы биргеринине уа – ол.

– Ахтемир, Ахтемир, – деди да Фаризат, аш юйге ташайды. Печьде от этип, гогушну бишерге салды. Чагъыр къошуннга кёзю жетди да,

къаллай болгъан болур деп, андан азчыкъ уртлап кёрдю. «Жарагъан зат болгъанды!» – деп, ыразы болду. Сора Ахтемир аны къалай ичериги кёзюне кёрюнноп, махтарыгъы да къулагъына эшитилди. Онбешжыллыкъ къызчыкъча учунуп, къошунну элтип барып, гумуда сууукъ жерге салды.

Чыгъа келген кюн хар чыкъ бюрчюкню кесине ушаш бирер гитче кюнчюк этди, юйлени, арбазланы, саулайда тегерекни жарытды.

Фаризат асыры гузаба этип кюрешгенден, этген тылысына туз атаргъа унутуп, биринчи хычинин жайгъанлай, эсине тюшдю да, тылыгъа артдан туз атып, жангыдан ийледи. Алай, нек эсе да, бир кесек ырыслап, халы тюрленди. Аны юсюне уа биринчи хычини къаллай эсе да бир тапсыз болду, къоллары да къалтырап, суюгенича къымылдамайдыла. «Аллах-Аллах, мен быллай бир нек абызырадым?» Фаризат шинтикге олтурду да, кёзлери къабыргъада сагъатха жетдиле. Сегизни жарымы болуп тура эди. Сагъатны сабыр-сабыр ишлеген тауушуна тынгылай, Фаризат тынчайды, къолларыны къалтырагъанлары да кетди. Хычинлени ариу, тап биширип, табакъгъа салды. Эт да бишгенди. Энди тизгинин-башын жыйса, къонакъланы сакъларгъа боллукъду, жете да болурла.

Шифоньерден кеси бек суюноучю мор бетли жыйрыгъын чыгъарды да, къакъгъан да бир этип, юсюне кийди. Кийди да, кюзгюде кесине къарады. Тюймесине, бел баууна тийип, тап этди. Жыйрыкъ алапат тап жарашханына ыразы болуп, кюзгю аллында бир кесек мычыды. Къоншула: «Фаризат, бирле сени былай кёрюп, суююп къойсала, андан да игиси уа – къачырып кетселе, туурса», – деп, лакъырда этиучюлери эсине тюшюп, Фаризат кеси аллына ышарды да, кюзгюге жууугъуракъ келип, бетине тюрслеп къарады. Бу кюзгюдеги тиширыу Фаризатха ол танымагъан бир башха омакъ тиширыуча кёрюндю. Къара шинли азгъынбет, къарылгъач къанатыча, эки къара къашны тюбюнде ариу кёзле... Ала бир мудах, бир а ышара тургъанча кёрюндюле.

Чачын тарап, желкесинде тапчыкъ жыйды да, жаулукъ къысып, кюзгюге энтта да бир къарап, орамгъа чыкъды. «Ахтемирни танышлары, жолда тюбеп, тыйсала, кёп сакъларгъа тюшерикди, андан эсе кесим алгъаракъ тюбейим».

Жан-жаныуар болмагъан орамда Фаризат къарамы бла Ахтемирни келтирлик мешинаны жокълады. Не медет, кёрмеди. Иги эслеп къарагъан адам орам туура аллай къуру болмагъанын кёрлюк да болур эди, алай кеси кёрюрге ашыкъгъан затын эслеменгенде, Фаризатха орам андан да къуру кёрюндю.

Ахтемирни терк келмеген ачыуун энди чыгъа келген кюнден ала: «Бу да, бир затха илинип къалмагъан эсе, берлакъ чыгъаргъа ашыкъмайды», – деп, Фаризат анга ичинден тырман этди. Болсада бир кесекден кюнню иги да къыздыра башлагъанын сизди да, жол жанында ёсген бийик тереклени салкъынына ташайып, биягъы жолгъа къарардан

болду. Эшта-эшта, ташлы орамда тыхырдап келе тургъан бош арбадан сора жукъ кёрюнмейди. «Кёрмейсе мени, онбешжыллыкъ кызычыкча, къаллайла эте турама? Техникумну бошай тургъан кызым барды мени! Аллах-Аллах, заман нечик терк барады. Биринчи классха тюнене ашыргъан кибик алайды, бюгюн а, ма, жетген кызы...» – деди Фаризат, бир тюрлю кюлюмсюреп, кеси кесине айып этгенча. Орам букъусун кётюрюп келе тургъан мешинаны тауушу аны сагъышларын чач-тук этди. Терк атлап, Фаризат терек салкъынындан жол жанына чыкъды, алай мешина, тохтамай, орам бла ёрге озду. Аны ызындан къарап: «Алгъаракъ келип, мени излеб а айлана болурму, тапмай?» – деди да, юйюне ашыкъды. Алай юйге киши да келмегенин жарты ачылып тургъан къабакъ эшикге къарагъанлай окъуна билди. Аны алай ашыкъгъандан кеси къоюп кетген эди... Ахтемир а эшикни тынгылы этмей чыкъмаучуду. Терен ахтынып, Фаризат аш юйге кирди. Суууй башлагъан хычинлени духовкагъа салды, этге да кёз жетдирди да, кесин не бла булжутургъа билмей, босагъа юсюнде гитче шинтикчикге олтурду. Тюз эрттенликде этгенича, эки къолу бла бетин сылады. Сора Ахтемирни биринчи кёрген кюнню эсине тюшдю.

Жаз башыны ал кюнлери эди, сыртлада къар эрип бошагъан кезиу. Элге кёп мешина, тракторла, сахарчылача кийинген кёп адам келдиле. Кюнню узунуна ала не затла эселе да, бир затланы орнатып кюрешдиле. Къайсын къалай салсала тап боллугъун бири бирине соруп, оноулашып. Ингир ала уа, келген къонакъладан да бирин алып, Эл советни председатели Фаризатны юйюне келди.

– Ингиринг ахшы болсун, Фаризат. Элге геологла келгендиле, аланы юй сайын орнатыргъа тюшгенди. Бу геологоразведканы таматасыды, къыйналсанг да, бир отоуунгу эркинлигин анга бер. Не айтаса?

– Къонакъ Аллахны къонагъыды, жууукъ болугъуз.

– Аллах ыразы болсун, Фаризат.

Ол ингирден башлап, Ахтемир Фаризатны юйюнде жашап башлады. Былай къарагъанда, ол сабыр, жумушакъ адамгъа ушай эди. Ингирде ишден бошагъандан сора Ахтемирге ишчи нёгерлери да келиучю эдиле. Сёлешген халларындан ала Ахтемирге хурмет этгенлери, ариу кёргенлери билинип тура эди. Жумушларындан бошаса, ташаракъ олтуруп, Фаризат аланы ушакъларына тынгыларгъа бек суюноучю эди.

Кюнле оза баргъанлары къадар, Ахтемирни ишчи нёгерлери Фаризатха бекден-бек юйрене, эгечлеринча, ариу кёре эдиле. Фаризатны уа эси, жаны да Ахтемирде эди. Кетерикле кетип, юйде кеслери къалсала, Ахтемир, ушакъ эте, Фаризатны жашауундан хапар сора эди, кесини жашауундан, юйюрюнден да хапар айта эди. Аны юйдегиси, жашы, кызы сахарда жашай эдиле. Хазна къалмай, хар ыйыкъдан ол аланы кёрюп къайтыучю эди.

Фаризат неден да бек Ахтемирни ишинден хапар билирге суюе эди. Ол а, бети жарып, кёзлери бир сейир жылтырап, кёп ахшы умутладан толгъан ауаз бла хапар айтыр эди:

– Аллах умутубузну берсе, адам ангы сыйындыралмаз чакълы бир байлыкъ барды мында! Билемисе, Фаризат, алай болса, сизни бу гитче элчигигиз кѣп бармай уллу шахар боллукъду – кенг орамлары, аэродрому бла, темир жолу, быргъыларындан тютюн чыгъа тургъан заводлары бла! Ангылаймыса, Фаризат, къаллай жашау боллукъду мында!..

Ахтемир былай хапар айтхан заманда Фаризат анга суйюнюп къараучу эди, акъылында кеси да, аныча, кѣп турмай келлик жарыкъ жашаугъа учуна. Жаланда Ахтемир келгенли ангылагъанды Фаризат дуняда, юйюнгден-арбазынгдан тышында, кѣп сейир зат болгъанын, уллу умутла бла жашагъан кѣп адам болгъанын да. Аны ючюн ыразы эди ол Ахтемирге.

Арада эки-юч ай ѳтгенден сора Фаризатны тынчлыгъы къуруду. Сакъламай, сунмай тургъанлай, ол ѳмюрге сынамагъан бир татлы сезим аны хорлап, кеси ыразылыгъы бла къутулургъа излемеген тузакъгъа салды. Да не сакълай эди тасхалы суймеклигинден Фаризат? Бир зат да угъай. Жаланда кеси даулаша эди аны бла. Акъылы, ангы бла ангыласа да жетип тургъан кызы болгъан жыйырма бла онбешжыллыкъ тиширыу юйюрю-юйдегиси болгъан адамгъа барыргъа эркинлиги болмагъанын, не бек кюрешсе да, жюрегине алдыралмай эди. Ахтемирге уа, Аллах сакъласын, айтырыкъ туююлдю. Алайлай Аллах анга аны кѣре турурча этген насыбын сескендирсе... Угъай-угъай, андан эсе бир кюнчук да жашамай кетсин.

Жукълаялмагъан кечелеринде ненча баргъанды ол Ахтемирни отоууну аллына... Сууукъсурап, ненча кере къайтханды сууукъ тѳшегине... Ахтемир кел десе, угъай дерге къарыуу жетмезлигин да биле эди Фаризат. Алай Ахтемир аны эшигин бир кере да къакъмагъанды...

Бир ыйыкъ мындан алгъа Ахтемир ишден арып къайтды. Арыса да, кѳлю жарыкъ эди. Ушхууур ашаргъа олтургъанларында:

Энди кѣп къалмай бошарыкъбыз. Тамбла, Аллах айтса, таматагъа отчѳт бла барлыкъма. Мен къайтыргъа жашла хар затны жыйып, хазыр этип турлукъдула. Мен а, баш кюн къайтып, аланы алып кетерикме, – деди Фаризатха. Ол а, ток аякъ бармагъындан кирип, тѳппеси бла чыкъгъанча болду, къулакълары шууулдап, Ахтемирни андан ары не айтханын эшитмей, бармакълары бла кюреширге къалды. Эследими аны Ахтемир, эслемедими, Аллах билсин...

Жылдан узун кѳрюннген ыйыкъ озду, Ахтемир а жокъ. «Нек келе болмаз? Бюгюннге къайтыргъа айтхан эди».

Терен ахтынып, тынч-тынч атлай, Фаризат юйю таба атланды.

Шум тутхан отоула аны инбашларындан басханча болуп, шинтик юсюне ауур оюлду. Ол халында азмы турду, кѣпмю, бир заманда кѳзю эрини къабыргъада тагъылып тургъан суратына жетди. Ол андан анга тырман этип къарагъанча кѳрюндю да: «Этме тырман, Муради, – деп шыбырдады Фаризат, – сен кетгенли бизни черекни кѣп сууу саркъгъан-

ды, андан да кѣб а кыйынлыкъ кѣргенме, Залинаны аягы юсюне салгынчы. Былай сур да кѣрама, эсингде эсе, мен санга аман болмагъанма. Уруш да бошалгынчы, сен элге ауур жаралы болуп кѣйтхан эдинг. Сюйюпмю, жаным аурупму, билмейме, алай мен санга бардым. Артда Залина тууду. Андан сора кѣп да бармай, жараларынг ашланып, кѣп кыйналдынг. Жарсыугъа, биз санга бир зат бла да болушалмадыкъ, Муради. Ахтемирни сюйгенимде уа мени аз да терслигим жокъду. Аны ючюн мени, мени кибик кѣплени башсыз этгенле тутсунла жууап. Жылла учуп барадыла, Муради, ала бла бирге уа – жашлыкъ да...»

Болуп озгъан затла эсине тюше, Фаризат кѣп олтурду. Кѣайын атасы, анасы да ёлюп, уллу юйде гитче кызычыгы бла кеси кѣалгъанында, Фаризатха кѣпле сѣлешгендиле. Алай, кѣайры ашыгъама, жашау алдады дей, заманны оздура турду. Ма бюгюн а жыйырма бла онбеш жыл, жюрюшлерин тохтатмай, кѣайры эсе да кетдиле.

Ауур кѣтюрюлюп, Фаризат арбазгъа чыкъды. Анда уа кюн жайылып, чыпчыкъла жырлай, къудурет сейирлик! Тауугъу-гогушу, кызы-баппушу да, кеси тиллеринде гузаба эте, Фаризатны тегерегинден алдыла.

– Ай, харипле, мен сизни унутупму кѣойгъанма бюгюн? Магъыз, ашагъыз, – деп, алагъа аш къуюп, биягы юйге кирди. Духовканы ачып, анда асыры кѣп тургъандан кыйырлары кѣатхан хычинлени чыгъарды да, энди керек болмазлыкъ затланыча, бир жанына салды. Тамагына бир кѣаты зат тыгъылып, жилярыгы келди. «Ким биледи, бери кѣайта турмай, тюзюнлей нѣгерлери болгъан жерге кетип кѣалгъан эсе уа?! Барып, бир кѣарайым», – деди да, башында жаулугъун да тап этип, эшикге чыкъды.

Геологла ишлеген жерге дери, тик ёрге тар жолчукъ бла барсанг, бир алты кычырым болур эди. Жолну кысхасын сайлай туругъа Фаризат асыры бек ашыгъа эди. Башында сагъышлары кѣара-кѣатыш болуп, не айтырыгын, не сорлугъун да иги билмей барады, теркирек жетип, бир зат билге эди ансы – Ахтемирни келгенин бла кѣалгъанын, андан кѣалгъаны иш тѣююдю. Кыыстау баргъандан жюреги терк-терк ура, солууун кючден ала эсе да, жеринден тепмегенча кѣрюнюп, Фаризат кеси кесине тырман этеди. Бир заманда къулагъына «Фаризат» деген ауаз чалынып, дыркъ тохтады да, ауаз чыкыгъан жанына суху кѣарады. Угъай, анга сѣлешген Ахтемир тѣююл эди. Мешинаны кѣатындагы да ол тѣююдю. Келмегенди сора...

Олсагъат артха айланып, келген жолу бла элге атылды. Тар жолчукъ, орам, кѣабакъ эшик, босагъа, отоу... Ундурукъгъа бауур тѣбен тѣюшюп, тѣгюлюп жиляды. Бу жолча эркинлик бермегенди ол кѣз жашларына бир заманда да.

Жаланда ингир алагъа халын жилямукъла жумушатхан Фаризат шошуракъ болду. «Кѣалай узун кюн эди бюгюн, – деди ол, кеси бла сѣ-

леше, – келмеди да къалды. Да келсе уа, не зат тюрленирик эди? Бир зат да угъай. Жаланда бир къарап кѳргеним тамам эди демесем. Аны юйю, юйюрю. Ол аланы сюеди, мен а анга кимме? Жаланда фатар иеси, бир башсыз тиширыу. Мени суймеклигимден аны хапары жокъду, болгъан да этерик туйюлдю, кѳрюрге сие эдим ансы...»

Къабакъ эшик къагъылды да, Фаризат, къалай жетгенин билмей, алайгъа жетди. Къабакъ аллында мешина, аны къатында уа Фаризат танымагъан бир адам сюелип тура эди.

– Ингир ахшы болсун, – деди ол адам.

Фаризат, жууап этерге ашыкъмай: «Кимди бу, кеси да не этеди?» – деп сагъыш этди, халын билдирмезге кюреше.

– Айып этме кеч келгеним ючюн. Ахтемир бу къагъытны санга тапдыр деген эди да, жумушларымдан ычхынып, келалмай тургъанма.

– Сау бол, – деди Фаризат сабыр. Жюреги, жууабыча сабыр болмай, кѳкюрегинден чартлапмы кетеди дерча алай урады. «Унутмагъанды, унутмагъанды!»

«Мен ариу кѳрген, уллу хурмет да этген Фаризат. Келип, санга тюбеялмагъаныма бек жарсыдым. Тамбла биягъы излеу ишле бла башха жерге кетерге тюшгенди. Не этериксе, жашау дегенинг алайды. Сизни юйде тургъан къысха кезиучюкню ичинде санга юйренип къалгъанма. Ыразылыгъымы билдирир ючюн, айта билген болсам, ариу сѳзюмю аямаз эдим. Сени бла шагъырей болгъанлы, жашаугъа башха кѳзден къарайма. Къалай алааматды дуняда сенича сейирлик адамла болгъаны! Аллах айтса, энтта да тюбеширбиз деп умут этеме. Хайда, сау кѳрюшейик. Ахтемир».

Къагъытны кѳкюрегине къысып:

– Ахтемир... – деп шыбырдады Фаризат. – Кѳз жарыгъым, толмаз насыбым... Мен сени жанымдан эсе бек суйгенимден хапарынг да болмай, манга жангы тюбешиу тежейсе... Угъай. Угъай. Керек болмаз энди бизге тюберге. Андан эсе сангырау болуп тургъан жюрегимде туугъан да этгинчи ѳксюз болгъан суймеклигим, гитче илипинчик болуп, толу насыбынгы уллу тенгизине къошулсун да, анда жутулуп къалсын...

Малкъар тилге БОТТАЛАНЫ Рита кѳчюргенди.

ДЕРС

Ахмат школда ишлегенли юч жылдан атлагъанды. Ол математикадан окъутады. Битеу къыралда хар ким да орта билим алыргъа керек болгъан оноу чыкъгъан кезиудю.

Эрттеден бери ишлеп келген устазла алгъынча, ол оноу чыкъгъынчы, ишлегенлерича ишлейдиле. Билмегенлени, окъургъа суймегенлени экинчи классха ётдюргеменлей къоя эдиле, экиле салып.

Жарахмат улу Ануар а, школну директору, ол устазла бла къазаны артыкъ алаамат къыйнамай эди.

Ала къалай ангыламайдыла, не къарыуунгу, не кючюнгю да аямагъанлай, къадалып сабийлеге билим берип, орта школну бошатып, Уллу Ленинни салгъан ызы бла баргъан Партия бла Правительствосуну буйругъуна угъай, тилегине окъуна, былай ат башындан къалай къараргъа боллукъду, угъай, Жарахмат улу быллай затланы ангыламайды, ангыларыгъы да келмейди.

Тейри, былай а боллукъ туююлдю дегенча, директор педсоветни жыяды. Соруу бирди. Окъуучула барысы да бир классдан бир классха нек ётмезге керекдиле. Недеди аны сылтауу?

Жарахмат улу Ануар, хар замандача, узакъдан, теренден алып башлайды сёзюн.

– Багъалы жолдашла, бир ниетлиле, къаллай бир къыйынлыкъланы юслери бла ётюп келгенбиз биз бусагъатдагъы бу жарыкъ жашауубузгъа.

Киши айталлыкъмыды, не ючюн къан тёкгенибизни Инсан урушда, Уллу Ата журт урушда уа аямагъанлай не жаныбызны, не къаныбызны нек къутхаргъанбыз биз Туугъан жерибизни?

Азатлыкъ ючюн, тенглик ючюн, ма бюгюннгю жарыкъ дунябыз ючюн. Эм башы уа сабийлерибизни насыплары ючюн, ала бир бирлерине сукъланмаз ючюн. Бу затланы унутханла бардыла, бек уллу жарсыугъа.

Школубузну кёрюмдюлери бек осалдыла. Сёз ючюн, Самат улу Сакинат, сени беш окъуучунг классда къаладыла,бу неге ушагъан ишди?

Сен а Сейит улу Аслижан, нек тынгылайса, сенде да тёртеулен къалады экинчи жылгъа. Къайсы биригизни айтайым, Солтанбек улу Саматда ючеулен, Хадис улу Нажабатда да ючеулен...

Билмейме, ангыламайма, ангылатыгъыз!

Самат улу Сакинат, ёрге туруп:

– Жарахмат улу Ануар эм алгъа мени сагъындынг да андан тургъанма. Не айтайым, окъумайдыла, дерслеге келмейдиле, акъны къарадан

айырмайдыла, сора мен не этейим?! Мындан алда Таукес улуну атасына тюбеп: «Жашыгъыз окъумайды, дерслерин этмейди, адам айтханнга не эс бурмайды, не сыйынмайды. Сёзюгюз ётерик эсе, сёлешип бир кёрсегиз а», – дегенимде, ол а: «Сизни ишигиз окъутхан, окъуталмай эсегиз а, ол сизни ишигиз, кьош кьыйырында бир жерми кьуругъанды анга, табылыр», – деп кьойгъанды.

Жарахмат улу Ануар:

– Бек тюз айтханды, окъутургъа керекди, дерследен сора, кьалып, кюреширге керекди сабийле бла. Кьаллай бир ишлей эсегиз да, анга тюшюналмай барасыз. Даут улу Ахмат, барыгъыз да билесиз, ишлеп башлагъанлы кёп болмайды. Алай аны кёрюмдюлери барыгъыздан да игидиле. Алыкъа ол окъутханланы бири да экинчи жылгъа кьалмагъандыла. Четвертьледе окъуна бир киши эки алмайды. Даут улу Ахмат, айтчы былагъа, ийман халинг бла недеди сенде быллай жетишимле, – деп сёз берди.

– Жетишим болуб а, хоу бирда, Жарахмат улу Ануар.

– Угъай, угъай, уялма! Айт былагъа кьалай ишлегенинги, бир зат ангылар эселе уа!

– Энди сабийле иги сабийледиле, тьююлмей, суююлмей бири да ёсмейди. Билгенлеге тёрт да, беш да салама, билмегенлери болса уа, юч салама да, барма кьояма.

Ол бетлери кетип, амалсыз болуп тургъан эрттегили устазла жарыйдыла.

Жарахмат улу Ануар а:

– Ай, сени антынг кьурусун! Педсовет бошалды, барыгъыз ишигизге, – деп Даут улу Ахматха терс да кьарайды.

Андан сора директор жаш устазны не педсоветге, не ары, не бери чакъырып кьыйналмаучу эди. Битеу артыкъ дерслени муну боюнуна атып эрттенден ингирге дери ишлете эди. Математиканы берген физиканы да, астрономияны да берликди, сора, Даут улуну спорт бла да кюрешген хапарын эшитгенлей, физкультурадан дерслени да кьошхан эди. Андан бери Даут улу Ахматха: «Школда ишлеген кьалайды?» – деп сорсала: «Бек алаамат, оллахий, бу сабийле болмасала эди», – деучюдю.

Бир талай жыл озады. Школда тюрлениуле кёп, устазланы жангылары да бар, алгъадан ишлегенле да аз тьююл. Артыгъыракъда бек тюрленнген а – устазгъа кёз кьарам эди.

Кимни эсине келлик эди, бир кьауум жыл алгъа устаз окъуучуну ургъаны ючюн, аны район сюдлеге тартып айланырыкъдыла деп. Устаз а устазды жаланда, кьаллай бир билими болса да кьаллай бир суюсе да, кьаллай бир суюмесе да сабийни, ол артда ким боллугъун неда ким болмазлыгъын билир амалы жокъду. Ол анга керек да тьююлдю, ол кертиси бла да устаз эсе, сабийлени суюе эсе. Сабий сабийлигин эте береди, устаз устазлыгъын этгинчи. Окъуучугъа билим артыкъ уллу

керекди деп артыкъ билмейме. Окъуучу дерсге, бютюнда бек школга, сейирсинирге келеди, юйден асыры эрикгенден окъуна келе болур, бир Аллахды билген.

Сабийликни къадарын биз барыбыз да сынап, ётюп кетгенликге, ары къайтыргъа, неда сабийликни жангыдан сынаргъа, неда ёлюп, андан сора жангыдан жашаугъа къайтыргъа кюсегеннге алыкъа тюбемей,кёрмей барабыз. Ол иги окъуна болур. Не болса да, устазла «къан бла келген, жан бла чыгъады» деген бла артыкъ жарашып эс-лемейбиз. Сабийни тюймей эсе да, бир кере уа къулакъ жанына бир жетдирмеген устаз а болмаз. Бирлери иш этип, бирлери уа иш этмей тюедиле сабийлени, болумгъа кёре. Къулакъ жанына салып, мангылай таууш этдирип къакъгъанланы да кёргенди школ.

Самат улу Солтан бек эрттеден бери ишлеп келеди устаз болуп, школда ол окъутханланы угъай, ол окъутханланы окъутханлары ишлейдиле. Даут улу Ахмат да кесини устазлары бла бирге ишлейди. Самат улу Солтан орус тил бла орус литературадан окъута эди. Бусагъатха дери. Бусагъатда уа, андан бери жыл жарым болады сюде аны ишин къарагъанлы, ол ишлемейди, къоймайдыла ишлерге, сабийни тюйген этгенсе деп.

«Билим къала эшер, билим къая тешер, балачыкъларым», – деучю Самат улу Солтан кимни жолун кесгенди? Нек этдиле мынга былай? Бу соруула сейир сорууладыла. Алай анда туюлдю иш.

Энди бу сюдню къурап, жарашдырып айланган, бары да биледиле, Солтан кеси окъутхан сохталарындан бири эди. Солтан аны да жууап къайтаргъаны ючюн тюйген эди сабий заманында. Бюгюн а аны дерт этгенлигиди, баям. Ол туюлген сабийни атасын, анасын да къозутуп, тарыгъыу къагъытла жаздырып сюдге бердирген да ол эди.

Сюдню элтген къадиий да биле эди болушун, аны ючюн болур эди ыйыкъдан ыйыкъгъа, айдан айгъа ишни болжалгъа салып тургъаны. Жылдан сора жарашхан эдиле барысы да. Сюд да, бу мени болсун деп, бир оноу чыгъармагъан эди, ма алай бла чачылгъан эдиле бары да.

Неден да сейири уа, бу сюд бара туруп школда бола тургъан затладыла. Низам тозурагъанды, устазны даражасы чынгыл тюбюне дери ташайгъанды. Сабийле да не суйселе, аны этедиле.

Бир кюн дерсле энди башланган сагъатда, Таулан улу Аслижан устазлагъа, бети да агъарып, къайтып келеди. Шинтикге олтурады. Жюрек дарман ичеди. Бир аз кесине келгенлей: «Къой, бир дуниям экими келликди, болалмайма мындан ары, кетеме, от тёбеси болсунла школ да, школну къурагъанла да», – дейди.

Аны бла къалады. Экинчи кюн школну башчысы Самат улу Солтан Ахматны кесине чакъырады да айтады: «Даут улу Ахмат, иги жашса, нени да къой да, Таулан улу Аслижанны дерслерин ал да, тогъузунчу классха бир бар, жарлы тиширыуну жүрегин тутдургъандыла, начасла».

Энди ма ол туюнлоген жашчыкъ да бу классдан болуп турмаймыды! Аты да Хаким, атасы да бир болмагъан коммунист, къайда не кёреме да, не тил этеме деп айланган бир Аллах ургъан.

Къонгуроу зынгырдайды, дерсле башланадыла. Даут улу Ахмат да тогъузунчу класс болгъан отоугъа киреди. Келсенг а, аллайгъа кел! Жансыз затлагъа да жан битген класс... Сохта къангала, проспектдеча, ары бла бери жюриюдюле, къаламла бири андан, бири мындан учадыла. Устаз угъай, адам келгенди деп бир кишини эсине окъуна келмейди.

Ол да бошду. Юч сохта, ала да алай тургъанлай, аз кечигип киредиле, аланы ичинде - Хаким да. Устаз олтуругъуз демейди алагъа, бу сейирге, бу тамашагъа къарап турады. Ол жарлы устаз тиширыуну жюреги нек тутханын энди ангылайды Даут улу Ахмат.

Сабий «озса», жилиятмасанг, башынга минер деп анстан айта болмазла. Алай, кёресе, озгъанны жилиятама деди да, башы сюдлюк-жоллукъ болду Самат улу Солтанны. Бу сюд баргъан къадар сабийле бютюн озгъур халли болуп барадыла.

Не тын, не тохта дегенни ангаламайдыла! Бири бирине эришип хыли этедиле. Къайсы оспар хыли этсе да аны даражасы анга кёре-уллу, анга кёре-бийик. Айтханыча, Солтан окъутмагъан уллу элде алай кёп адам болмаз. Аланы араларында аны сюдге бердирген сохтасы да, анга жарсыгъанла да, кёл кенгдиргенле да, ат башындан къарагъанла да жетише эдиле. Энди бу уа кёп тёлюню окъутханды, аланы кёплери илмуда, жамауат иште, къурулушда, эл мюлкде тынгылы жетишимлеге жетгендиле. Самат улу къайтарып-къайтарып айтхан бир таурух болуучу эди.

Бурун заманлада бир Уста жашап болгъанды. Аны сохталары аз болмагъандыла. Алай сохталадан бири уа учуп бара тургъан гебенекни тутуп, дерс бара тургъанлай, къол аязында къысады. Къаты къысса ол гебенек ёледи, алай къаты къысмаса уа – сауду, жашарыкъды. Сора, алай сорады Устагъа ол сохта, ол жашчыкъ: «Сен билмеген дуняда бир зат да болмаз, алай, ёчешеме, бу мени къолумдагъы гебенекчик саумуду, огъесе ёлгенмиди айталсанг».

Уста уа:

– Не да сени къолунгдады, бала! – дейди...

Хау, не да кимни да кесини къолундады – бюгюнню кюню, келир кюню, къадары, мадары да.

Ата журтну келир кюню, сора, была эселе... Ахматны Ата журтха жаны бир бек ауруду. Бу сагъышла бара тургъунчу, ол кечигип, мюйюште сюелгенледен экиси тутушуп башлайдыла. Былагъа багъа бичген а – Хаким.

Кеслерин гёжеф кюйюзде суна эдиле ала. Нени да къоюп, класс да былагъа къарап башлайды. «Хайда, Мурат!» – дей бирлери, «Хайда, Рашид!» – бирсилери.

Даут улу Ахмат а, келе-келип, ол эки гёжефлени мангылай тауушларынын мындан ары бардыра, кьулакь жанларына кёлю бла жабышдырады. Хаким а, муну кёрюп, мюйюшге кьаты кьысылады. Класс отоуда чибин учхан эшитиле, алай шош болады.

Ол экисине да Даут улу: «Барыгъыз, жеригизге олтуругъуз!» – деп хыны сёлешеди. Ала экиси да, башларын энишге ийип, жерлерине барып олтурадыла.

Энди дерсни башларгъа да боллукьду дегенлей, класс бир ауаздан, эрттеден бери жарау этип тургъанча:

«Хакимге уа нек тиймедигиз?» – деп сорады.

«Ол а барып тил этерикди!» – дейди Даут улу, мындан алда не этгенин, не кьалгъанын артыкь уллу ангыламай...

Мюйюшден олсагъат бир тунакы ауаз чыгъады:

– Этерик тюйюлме!

Даут улу мюйюш таба сабыр атлайды:

– Не затла, не затла дейсе, Хаким? – деп сорады.

– Этерик тюйюлме!

– Не зат этерик тюйюлсе?

– Тил этерик тюйюлме.

– Сора тил этерик тюйюлмюсе, жашчыкь?

– Хау.

Даут улу, иги жуукь да келип:

– Ма, сора! – деп Хакимни жаягъына, таууш этдирип, урады.

– Бар энди олтур жеринге! – дейди сора.

Хаким жаягъына кьол тийгенденми, огъесе классны аллында уялгъанданмы (устаз анга арсар болгъанынамы), кьызарып, бетинде сабий нюрю бла, ёхтем атлай, жерине олтурду. Дерс да башланды.

Андан бери бу классдан, низамлары ючюн тарыгъып, бир устаз да кьайтмай эди.

Кёп заман озмады, ахчагъа-бохчагъа, ырысхыгъа, мюлкге жан атдыла адамла. Уллу кьырал, деменгили кьырал да оюлду. Тюп болду.

Адамла адамлагъа адамлыкь эталмасала, кьайда да, неде да боллугъу алайды. Заманында ол кьол тийген жашчыкьла энди киши ортагъа жетгендиле, Даут улугъа келип-кетип турадыла, шуёхлукь жюрютедиле. Ол ыразыды алагъа.

Бюгюнлюкде энди жыллары келген устаз уста биледи:

Кьол тийирилмей, жюн ийирилмегенин...

СЮЙМЕКЛИКНИ ЖЫРЧЫСЫ

Къабарты-Малкъарны халкъ поэти, жазыучу, драматург Адам Шогенцуков жүз жыл мындан алгъа Бахсанда туугъанды. Бир заманда алайгъа Кучмазокъ къабакъ, артда Бахсан къала дегендиле. Эл школну бошап, Ленин окъуу городокда окъуп, ызы бла Къабарты-Малкъар педтехникумгъа кирип, Адам 1936 жылда андан устаз болуп чыкъгъанды. 1940 жылгъа уа бийик билим да алгъанды. Ол 1939 жылда окъуна СССР-ни Жазыучуларыны союзуна алыннганды.

Уллу Ата журт уруш башланганда, ары кетип, аны ахырына дери фронтда болгъанды. Къазауат жоллары поэтни Кавказдан Чехословакиягъа, Венгриягъа дери элтгендиле.

Урушда этген жигитликлери ючюн Адам иги кесек орден, майдал бла да саугъаланнганды. Аладан энчи айтырча – Ата журт урушну биринчи даражалы ордени бла да.

Урушдан къайтхандан сора Адам Шогенцуков илму-излем институтда тамата илму къуллукъчу болуп фольклор жаны бла ишлегенди, пединститутда дерсле бергенди. 1954 жылда аны Къабарты-Малкъарны культура министрине къуллугъуна салгъандыла. Анда ишлей турганлай, Адам Горький атлы адабият институтда курсланы да бошагъанды. Ызы бла бир къауум заманны «Ошхамахо» журналгъа баш редакторлукъ этгенди. Солургъа кетгинчи уа, жыйырма жыл тенгли бир заманны Къабарты-Малкъарны Жазыучуларыны союзуну таматасыны къуллугъун толтургъанды. Ол кезиуде жамауат жашаугъа да тири къатышханды, бир ненча кере депутатха айырылгъанды. Аны иги кесек назму («От сердца к сердцу» (1962), «Предгрозье» (1966), «Доброта земли» (1974), «Земная радость» (1977), «След в сердце» (1980), «Дороги» (1981), «Поющее зерно» (1986), «Всю ночь шёл дождь» (1991), проза китаплары да («Весна Софийт» (1955), «Назову твоим именем» (1970), «Светлое окно» (1984) повестьлери, «Встреча», «Погожая осень», «Ложь без ног», «Обида Куны» деген хапарлары чыкъгъандыла.

Назмучулукъ жанын айтханда, Адам Шогенцуков урушну бла мамырлыкъны, адамны бла табийгъатны, суймекликни, урунууну юслеринден жазгъанды. Стилъ жанын алып къарасанг, башха аз адам санлы халкъладача, тамам ол заманда башланган эди къабарты поэзияда да акъ сёзню, поэма, лирика, эпика, инсан поэзия деп, жанрлагъа бёлюу. Аланы къайсында да ишлеп, Адам Огурлуевич сонет форманы да биринчи юлгюлерин жазгъанды. Бу тюрлю назмула лирика сезимни жү-

рютгенлерин эрттеги италиялы, француз, ингилиз сонетледе – аланы биринчи туугъан жерлеринде – кёрюп турабыз. Болсада ёсюню, айныуну ахыры жокъду. Адам Шогенцуковну сонетлерини темасы къайда кенгди: суймеклик, уруш, табийгъат, урунуу...

Къара жаулукъ – кечеледен къара,
Болуп тюшдю да инбашларына,
Жапды битеу. Тюберме алагъа,
Деп сакъламаз – ёлген жашларына.

Ма бюгюн да уллу дуняда
Къоркъуу келип, тынчлыкъ бермез анга.
Кишмир жаулукъ бла бирге ала –
Къайгъы, тансыкъ сагъыш бирге бола.

Сууукъ, кызыу болса да, букъдуруп
Турады къолларын, ары сугъуп.
Жалан жилямугъун аралада
Сыйпайды акъырын, таралгъанда.

Эримеген ачыуларын эте,
Сюеди ол мамырлыкъны жерде.

Бу сюжет ызлы сонет кесини айтырыкъ сёзюн былайда бошап къоймагъанын ангылайса. Аны тизгинлерини арасында тиширыуну жангызлыкъ айланган юйде жукъу къачхан кечелери, къалкъыса уа, уянмай къалсам эди деп айтдыргъан ариу тюшлери, жашларыны андан – ол дуниядан, ананы бу дуниядан термилтген эсгериуле жашайдыла.

Жумушакъ, жууаш адам болуучу эди Адам Шогенцуков. Поэзиясы да анга ушайды. Бирде уа, аны ич дуниясын ача, назму кенглигинде эсингде жашап турлукъ суратла къурайды.

Заманны изледине кёре, кыралда, къабарты элледен болгъан жангылыкъланы махтап да жазгъанды поэт. Ол кезиуде кёпле жаза эдиле алай: революция келтирген жангылыкъланы, Бахсан ГЭС-ни, уллу къурулушланы, колхоз жашауну юслеринден. Ол назмуланы заманлары кетгенди дейдиле, болсада алада, бек аз айтханда, бизни тарыхыбыз сакъланады. Аны бла бирге – жүрек кётюрюмлюгюбюз да. Ма ол себепден аллай чыгъармаланы учуз этерге жарамайды.

Озгъан ёмюрде адамланы жашаулары къалай эсе да артыкъ магъаналы эди. Ахчасыз-бохчасыз, омакъ юйсюз, бийик къуллукъсуз болуп тургъанлай да, ала насыплыла, кенг жүреклиле, таукелле эдиле. Биз бюгюн, харкюнлюк керегибизни излетген къайгъыла басып, жашауну, жууукълукъну-тенгликни алача сюялмайбыз, багъалай билмейбиз.

Поэтни назмуларын, поэмаларын окъуй, ол сагъышны башымдан кетералмайма. Сукъланганмы эте болурма ол адамла жашагъан заманнга, аланы бийик иш, къууанч да кёллюлюклерине, шуёхлукъну татлылыгъын сыйлай билгенлерине, тамблагъы кюнлерине къоркъмагъанларына?

Айтама мен алгъыш тилегими:
Жаша, сени бла – батырлыкъ, жашлыкъ!
Ариу ниетли, сакъ жүрегингде
Жылыу шаудан – багъа жетмез байлыкъ!

Неда:

Алгъыш этеме, шуёхум, санга:
Бу от жагъанг къызыу болуп турсун!
Ма былайгъа, бери жыйылганнга
Аны жарыкълыгъы саугъа болсун!

Поэт табийгъат суратлауну устасы эди. Аны «Горная заря», «Баксан», «Доброта земли», «Дух весны», «Солнце не уходит с небосвода», «Звёздный букет», «Весенний разлив» эм башха назмулары керти жырладыла.

Бахсан сууу туура къууанчында
Бийикледен келеди сюзюлюп,
Кюнден толу къарлы ауушунда
Къайын терек турады сюелип...

Неда:

Жаз жылыу суууп, кетип барады,
Къарагъанча кюн да тумандан,
Бийикден къанат таууш чыгъады,
Турнала кетедиле мындан...

Таулагъа аталгъан бир да кёп эсде къалырча назмусу барды поэтни: «Лермонтов», «Сквозь толщу облаков...», «Восхождение», «Годы мои – горы», «Вершины», «Застыли горы...», «Нависшая скала» эм башхала. Назмучу таулары бек суйгенди, билген да этгенди. Къабарты тюзледе туугъанлыкъгъа, ол таугъа чыгъаргъа бек суйгенди. Жаш заманында спортну башха тюрлюлери бла бирге (гимнастика, жагъалашыу, атлада чабышыу, волейбол, шахматла...) альпинизм бла да кюрешгенди. Таулары асыры суйгенден, аланы кёп тюрлю суратларын да этгенди.

Къабарты адабиятха назмучу болуп кирген эсе да, Адам Шогенцуков къара сёз бла жазгъан повестълери бла атын айдыргъаны сёзсюздю. Жаш заманыбызда аны «Назову твоим именем» деген повестин бирден бирге ётдюре, алай окъугъаныбыз эсимдеди. Мусабийни бла Залинаны ариу сыймекликлери алай юзюлгенине, аланы насыпсыз къадарларына жарсымагъан болмаз эди. Аны «Весна Софият» деген повестъни да орус тилге кёчюрюлгенлери жазыучуну къыралыбызны не жеринде да танытханды. Анга келген къагъытланы саны жокъ эди.

Жазыучуланы союзуну башчысы болгъан къадарда Адам къолуна къалам алгъаннга сансыз болмагъанды. Жаш жазыучуланы да таймай кеси бийигине кётюрюрге кюрешгенди. Анда Къайсын бла Адам ишлеген кезиуде Союзну хауасы окъуна башха эди. Юйюрлери бла жазыучуланы солуу юйлеринде отпускларын ётдюргенле бюгюн да эсгередиле ол иги заманны. Узакъ жууукъ жерле бла байламлыгъ а?! Ол кеси жазыучу нёгерлери бла Тюркде, Венгрияда, Австрияда, Ливанда, Финляндияда, Сирияда, Германияда, Болгарияда, Польшада да болгъанды. Аны назмуларын Наум Гребнев, Инна Кашежева, Римма Казакова, Борис Дубровин, Семён Липкин, Михаил Киреев эм башхала да кёчюргендиле орус тилге. Къалайда жашасала да, жазыучула бир бирге къарындаш болгъанларын унутмагъан жылла эдиле ала.

Студентлеге стипендия къурап, кёчюрмеле берип, аны бла онг тапдырыргъа кюреше эдиле Союзну таматалары. Бир къауум жаш адам жетип, Союзну къауумлагъа бёле башлагъанда, сёзсюз, кёплени жюреклерине жара тюшген эди. Уллу жазыучулагъа жандауурлукъ, хурмет этиу болмай, адеп-къылыкъ тозурап, аланы фахмуларын малтаргъа, махтауларын сыйырыргъа кюрешгенле аны ючюн бийик болмадыла. Тышында, игилерибизни эсгере, алагъа жарыкъ бола эселе да, танып тургъанла уа ол кюнлени унутмайдыла. Ол къыйын кезиуде Адам Огурлуевич, сагъыш этмей, сёзюн айтмаучу жууаш адам, къалай жарсыгъаны эсимдеди.

Алай ол заманда да аны бетинден жылыу ургъан нюрю, жууашлыгъы, жумушакъ ышарыуу кетмегендиле. Ол ич таукеллигин тас этмегенди, хар не да тап болуруна ийнаннганды. Аны жанында сабыр шошлукъгъа тынгыларгъа, андан юйренирге кёпле киргендиле аны отоууна.

Ма аллай сейирлик кезиуде – урушланы, кюрешлени, къууанчланы заманында жашагъанды, жазгъанды кёзлери кюле тургъан, мангылай жарыгъы узакъдан танылгъан, тегерегин ырахатлы эте билген, керти да халкъ поэти Адам Огурлуевич Шогенцуков.

* * *

Урузала жанып, къамайдыла кёзле,
Акъбийчеле – жаухар ташла этип, тёге,
Сакълап турама мен, алгъын кибик, сени,
Жазда чагъып кёрлюк сунама кесими.

Кюнню таякълары бирден тийип санга,
Гирляндада такъгъанды, эшип, чачларынга,
Черек суучукъ кибик – шошчукъ баргъан мартда,
Солуууму элтип, барама аллынга.

Жазны тейри къылыч кибик болууунда
Ариу жаша, аны атдым аягъынга,
Къарны агъы сени тюшмезча эшменге,
Кирмезча тюнюнге, букъмазча тюшюнге.

* * *

Жолда баргъан келликди бир кюнде.
Тауну жолу жетер, элтир кёкге.

Келип турдум санга – къорамады жолум,
Ёрге барып турдум тауну, тикни, къолну.

Санга кюннге баргъан кибик бардым.
Угъай дединг, кече бетин алдынг.

Кечеча, сюелдим ол сен келлик жолда,
Алай... келди жарыкъ, анда сен тас бола.

Сени бийик кёгюнг планет аралада
Сюйдю жарыкъ жулдуз болуп, жылтыраргъа.

Алай а аллымда тууа эди эртген –
Жулдуз ызларымы кёрмез кибик этген.

Кюн, ай болама деп не кюрешдим санга!
Сен, жан да аурутуп, былай айтдынг манга:

– Шо бош алай бир суй! Адамча суй мени!
Не ай, не кюн болуп, къыйнамай кесинги.

КЕРТИ ЖОЛ

Жалан бир жыл бола эди, баям,
Къоркъа-къоркъа, мен этгенде атлам

Бек биринчи кере босагъадан,
Чыкъгъан эдим, алай бла къабакъдан.

Тюйюл эди узакъ мени жолум,
Адам да жокъ, тутар кибик къолум.

Кесим жангыз сайлай эдим аны.
Андан бери алайды баргъаным.

Манга жетен – тынчлыкъ жолу туююл:
Отда, жалынлада бара, кюйдюм,

Темир таууш жүрек талагъанда,
Чыкыгъан эдик тюзлюк къорууларгъа.

Барыр жолну тюзюн сайлагъанны
Жарсыу, бушуу да бюкмезле жанын.

МАЙСКИЙ ШАХАРДАН КЪЫЗГЪА

Къадар анга берип чагъар къарыу,
Къалай жонду муну былай ариу?!

Кёргенлеге къууанч кюн берирге –
Къарыу да жокъ къарам кетерирге.

Ингилигин – эрттен кюнден ала,
Жарыкъ къарам теренликге ата,

Артда ажашдыра чууакълада,
Жюреклени отдача жандыра.

Ол къыз терек бахчалада жыйгъан
Битеу кегет – байрам берген, илхам.

Къууанч къоша барады кёзюнге,
Бушуу, жарсыу да кирмей сёзюнге.

Угъай, сёзле да бошдула анга –
Ушарча ол къызны сыфатына –

Алай ариу аны кёзю-къашы –
Дарман болгъан суймекликни башы!

МУСУКАЛАНЫ Сакинат кёчюргенди.

БРЕСТ КЪАЛА

Къазауатда хар зат къалыр эсде.
Къарыуума кёре, борчну элтдим.
Сюйсем да, сермешалмадым Брестде:
Кавказ бла Дон ючюн уруш этдим.

Окъгъа-топха бой бермеди къала –
Солдатча, чыдады къабыргъасы,
Жигитликге юлгюча да къала –
Аны уа ёмюрлюкдю багъасы.

Будай, кырдык тилни суйген къала –
Эркинликни сыйлы къалаууру.
Кийди ауушханла ючюн къара –
Бугда сууну да шошду даууру.

Тынчлыкъ къайда да жокъду,
хайт десенг,
Къайда – боран, къайда уа –
жел урур.
Ёхтем болуп, Бугда уа сау-эсен,
Сейир таурухча, Брест къала турур.

ДОДУЛАНЫ Аскер кёчюргенди.

ИНГУШНУ БИРИНЧИ ХАЛКЪ ПОЭТИ

Ингушну биринчи халкъ поэти Джамалдин Яндиев 1916 жылда октябрийни 15-де Терк районну Балта элинде туугъанды. Анга төрт жыл болгъанда, анасы ёледи. Атасы уа 1950 жылда Къазахстанда сюргюнде ауушады. 1929 жылда Владикавказда Индустриальный техникумгъа киреди, 1936 жылда аны жетишимли бошап, «Тепломеханик» деген усталыкъгъа диплом алады. Ол жыл окъуна «Ленинский путь» газетде литсотрудник болуп ишлеп башлайды. 1938 жылдан башлап 1944 жылгъа дери Чечен-Ингуш Республиканы Жазычуларыны союзуну правленини председатели болуп турады. 1956–1958 жыллада Москвада бийик адабият курслада Къулийланы Къайсын бла бирге окъуйду. 1959 жылдан 1967 жылгъа дери ЧИАССР-ни телевидениясында редактор болуп, андан сора, ёлюп кетгинчи, Чечен-Ингушну Жазычуларыны союзунда адабиятдан консультант болгъанлай турады.

Ма былайды Джамалдин Яндиевни жашау жолуну кысыха хапары. Ол туугъанлы быйыл 100 жыл болгъанды. Бизни халкъыбызны, адабиятыбызны уллу шуёху, керти къарындашы. Аны бир къауум назмусу бла сизни шагъырей этерге сюебиз.

ТЕРСЛИГИМ

Огъурлуну, огъурсузну да кёрдюм,
Сюймекликни, жаныуну да сынадым.
Жанымда ана жылыуум юйреди,
Къая мени кертисине санады.

Хыйсап этсем – хар затны тергегенча,
Хар затны да эсге алгъанча болдум,
Жарыкълыгъым бир да тюрленмегенча,
Таймагъанча кишилигим да жолдан.

Чагъырчыкъ уршлап, Чеченнге да бардым,
Кёп затны ангыларгъа жетишдим.
Анамы кёз жашындан узакъ къалдым,
Аны багъаламай, кюерге тюшдю.

Кюн батарыкъ жолу таба айланды,
Мутхуз бола анамы акъ жаулугъу,
Аны жангыз кёз жашыны аллында
Терслигими ёмюрде да жулалмам.

АДАМНЫ ТИЛИ

Жая эсенг ётюрюкню, ачыуну –
Бек жийиргенчлисе, адамны тили.
Жюрегинг да аманлыкъгъа ачылып
Эсе уа, къанлы душманыса элни.
Къуруп кетсин аман адамны тили!

Огъурлулукъ, тюзлюк, жарыкълыкъ эсе
Айтханлары – байды адамны тили.
Айтылгъаны жүрек халаллыкъ эсе, –
Бой салгъаннга сана, Къазманны тиги.
Адамгъа дуня жарыгъыды тили.

ГУРТУЛАНЫ Салих кёчюргенди.

ЖИЛЯМУКЪ

Ауур тамычы тюшгенча булутдан,
Лейсан жауун бишип тургъан чакъда,
Тюшдю биринчиси
жилямукъдан
Ол кюйдюрген кёзлеринден
агъа.

Жетип тыяма деп,
чапдым анга,
Къолларымы тилек этип
жая.
Алай а къолларым бла жүрегим
Кюйюп, жилямугъунг
тюшдю
къара сабанлагъа.

1939

КЪАЯ КЪЫЗЫ ТАУЛАДА

Сабийликден билеме мен,	окъгъа, –
Бёрю улугъанда	Таула этедиле жууап.
тарда	Сабийликден билеме мен
Неда кийик	Къая къызы
ёкюргенде,	турмаз
Уучу узалгъанда	сакълап.

Ол Лермонтов жазгъан назму
Билеме,
алгъанын жууап
Къаяладан,
ала, базып.
Аны бийиклигин къууа,
Жаным этип турду
Умут.
Жерде бу бош къууанчладан,
Сабыр назмулагъа
буруп.
Къууанч эте эди жаным,
Манга кезиу
жетгенинде!

Мени ол шош назмуларым
Къаялада
эшитилгенде,
Таула жууап
этгенине,
Тюз Лермонтовха
этгенлей,
Дарьял аны
билдиргенлей.
Къууанч эте эди жаным,
Танып турсам да
эрттеден
Къая къызын –
сабийликден.

1957

ШУЁХУМУ ЮСЮНДЕН

Жашады,
ууакъ затха эсин
Бёлмейин.
Ёлеме деп, кеси
Жиляу этмейин,
этмейин хахай,
Ма алай кетди ол,
ангылай
Жангыз бир болгъанын
бу жашау.
Ол аны ичген эди
саулай.
Дуния уа жылтырай,
жана,
Ол таза жанын
элтип бара...
Не къаты эди
алдагъаннга,
Мюлк ючюн кюреш

бардыргъаннга
Эм башха алача
душманнга.
Тынч кечди жалан
жангылгъанны.
Жумушу уа кёп эди
аны:
Ол этди
жашау ючюн уруш,
Бардырды ызы бла
къурулуш...
Бу ёмюр къанлыды деп,
анда
Жокъ терслик, алай а,
айтханда,
Ол билди –
жангыз эди жашау,
Ол аны ичип кетди
саулай.

АНАМА

Эсимдеди кюнню тау артха батханы,
Эрттенде ол садакъ окъларын атханы.
От жагъа эсимдеди мылы отоуда...
Жюрегингми кюйгенди аны отунда?

Мен узакъма.
Мен жаш да туююлме, къайда –
Жашауум а кетгенди,
тюз къанатлылай.
Ызыма айланып къарасам а,
анда
Желден терк учхан ат
тохтар бир заманда.
Чакъбырса,
алгъынча айта атымы,
Мен къарарма артха.
Эшитирикме аны.

1959

КЪЫШ

Къышхы кюнлери эллени!
Шошлукъ!
Нечик акъды жатхан жерлеринг!
Тилсиз терекле жаланнгач сюелип,
Ала кийгенни къач кетгенди элтип.

Сёзсюз тауларым да къарай узакъгъа,
Назы терекле да – тизгин къучакъда,
Къызла сюелгенча тойда, ма алай,
Бота жаулукъгъа чулгъанып тургъанлай.

Балта жилтиремей сууну башында,
Кеси аллына кёпюрле салына.
Акъ къуйрукълу аязла, боранла
Улуй айланадыла ол арада.

1939

СЫН ТАШ

Таулада бир къара къаяны башында
Сюеледи бир сын таш. Аны ташына
Жел тиеди сыйдам эте, кюн – кюйдюре,
Алай ол а арымайды сюелирге.
Заманнга, ол чабып баргъаннга да – къажау,
Ол жангыз. Тёгерег а – не төш, неда тау.
Кимди ол – бу сыннга тийишли болалгъан?

Урушчуму эди, не мамыр жашагъан?
 Ол батырмы эди, не поэт, назмучу,
 Жокъ аны юсюнден таурухла айтыучу.
 О, кимни мудахлыкъ аулагъан къоллары
 Жондула бу ташны ёмюрлюк жолларын?
 Белгисизди, алай а ёмюр баргъанда,
 Биреуню ол сыйыды башха адамгъа.
 Былайда уа чыгъады кюмюш шауданы.
 Эсингде туталсанг не игиди аны –
 Ол хазыр дуня суусабын кесерге,
 Былайда жатхан – ол ушады поэтге.

1943

АТЛЫ

Къулийланы Къайсыннга

Хорланмазлыкъ жигит,
 Битип къалгъан атха
 Узакъ жолгъа чыгъып,
 Кюндюз, кече бара.
 Жыры да – лячинлей
 Биргесине уча,
 Тарла ичлеринде
 Туякъ таууш чыгъа...
 Боран жетип, жигит
 Элиядан ауду.
 Таугъа шошлукъ кирип,
 Жыр эшитмейин къалды.

Тынгылауда – таула,
 Бютюн акъбаш бола,
 Сюелдиле алай –
 Тынгылап тургъанлай,
 Ёхтем атлы атсыз
 Болгъан кюн амалсыз...
 Алай а ол – жолда!
 Къайтып атлы бола!
 Жыры да – бийикде
 Эрттен бла бирликде,
 Къучакъ керип анга.

1950

МУСУКАЛАНЫ Сакинат кёчюргенди.

«Кийик шималда бир нарат сюеледи...»

Генрих Гейне 1797 жыл 13 декабрьде Дюссельдорфда саудюгерчилик бла кюрешген юйюрге туугъанды. Сабий заманында анасы Бетти анга къара танытады. Ол акъыллы, билимли да тиширью эди. Ференкле къысталып, Дюссельдорф Пруссиягъа къошулгъандан сора Генрих экономика училищеге киреди. Андан сора, алгъан билимин хайырланыргъа юйренсин деп, атасы аны Франкфурт-на-Майнеге иеди. Аны алай этмеклиги, кесича саудагъа – сатыу-алыу ишге – юйренсин демеклиги эди. Алай Генрихни саудалыкъгъа жюреги тартмай, ызына къайтады.

1816 жыл аны Гамбургга иедиле. Ата къарындашы Соломон миллионер эди да, ол аны банкына ишлерге салады, болсада Генрих, ол ишни да жаратмай, юйюне келеди. Бир кесекден а, ата-анасындан ыразылыкъ алып, ол Бонн шахарда университетге киреди. Алгъа Генрих юристлик факультетде окъуйду, алай Август Шлегельни литератураны тарыхы бла поэзияны юсюнден бир лекциясына тынгылагъанлай окъуна, жюреги бла поэзиягъа бериледи.

1820 жыл Гейне Гёттинген университетге ётюр, Гегельни лекцияларына тынгылайды. Алай бир студент жашны оспар сёзюн кётюралмай, аны демлешиге чакъырады да, кесин университетден къыстатады. Ол кезиуде Гейне жазыучула бла танышады, адабиятха кёл салады, беш жылдан а доктор диплом алады.

Генрих Гейне Парижде 1831 жыл 14 майда келеди да, андан ары жашауу Францияны тёр шахарында ётеди. Июль революция жанлы болгъаны ючюн мыртазакъла Гейнени ызындан тюрюп, Германиядан ол андан кетген эди. Жаланда 13 жылдан сора къайталады Гейне туугъан жерине. Бир ауукъгъа. Гейне Парижде жашай, кеп айтхылыкъ адам бла танышады, шуёхлукъ да жюрютеди. Аланы араладында Оноре де Бальзак, Жорж Санд, Ганс Кристиан Андерсен, Рихард Вагнер, Карл Маркс болгъандыла.

Гейнени биринчи назмулары «Гамбургский страж» деген журналда 1817 жыл басмаланадыла. Ол ийнар назмула биринчи сюймеклигини юсюнден эдиле, ата къарындашыны къызы Амалиягъа жууапсыз сюймелигини юсюнден. Аны ал кезиуде жазгъан ийнар назмулары 1827 жылда «Жырла китабы» деген ат бла басмадан чыгъадыла да, аны аты битеу Германиягъа белгили болады. Артда уа – сау дуниягъа да. Ол китап поэт саулукъда 13 кере чыкъгъанды. Аны талай назмусуна айтхылыкъ композиторла Р. Шуман, Ф. Шуберт, И. Брамс, П. Чайковский, Г. Штраус, Э. Григ музыка жазып, атын андан да сыйлы этедиле. Жаш Гейнени лирика жигити алгъа таукел къарагъан, не тюрлю кыйынлыкъны да хорларыкъ, тюзлюкге, тазалыкъгъа, керти сезимге кёзбаусуз талпыгъан уланды. Аны жюрек жарсыуларын уллу суратлау кюч бла береди поэт.

«Жырла китабыны» ал кесеклери насыпсыз сүймекликни күйлери бла чекленип кълмайдыла. Жууапсыз сүймекликни такъырыбы ¹ (темасы) «Жырла китабында» лирика жигитни дуняда жангызлыгъын кѣргюзтген бир мадарды. Бу тюрлю рух ² (настроение) жангыз нарратны романтика сыфатын («На севере диком стоит одиноко...») бютюнда кючлю этедиле. «Жырла китабыны» ал кесеклери тѣрели немис романтика жорукъда жазылгъан эселе, аны ызындан келген чыгъармаларында уа Гейнени фахму энчилиги бир ишексиз баям болады. Немис халкъ жырла аны назму чыгъармаларына уллу болушлукъ этгендиле, аланы юлгюлеринде ол сезимни таза жюрекден сурапларча усталыкъгъа жетишгенди.

1848 жылны жазында Гейне, ауруп, тѣшекге тюшеди. Май айда жашауундан тюнгюлюп, ол кесин халкъдан айырады. Айтхылыкъ поэт ългенди деген хапарны Европагъа жайылгъаны ол себепден болур эди, эшта. 1846 жыл окъуна дауач ³ (паралич) аны онгун алып башлагъан эди, болсада Гейне къл бошлап кълмайды. Бушуудан толугъа сегиз жылдан сора да ол, ауруугъа хорлатмай, жазгъанлай турады.

1851 жыл аны «Романсеро» деген ахыр жыйымдыгъы чыгъады.

Генрих Гейне 1856 жылда 17 февральда Парижде Монмартр къабырлада асыралгъанды.

Аны бир бѣлек назмусун ана тилибизге кѣчюргенме эмда сизни ала бла шагъырей этеме.

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин,

КълМР-ни Кълрал саугъасыны лауреаты.

* * *

Мен умут эте чыгъама,
Жаным, кюн сайын тангнга.
Кълйналама ингирде уа,
Тюбеялмайын санга.

Майны алаамат кезиуюдю,
Булбул чюйюлдей жырымы,
Мен бюгюн анга айталгъанма,
Ачханма жюрек сырымы.

Тансыкълыкъ кълсып, кече да
Жокъ жукъум, оюм нюрсюз.
Умутларымда, армауча,
Айланама мен кюндюз.

* * *
Хар кѣз жашымдан тууарыкъды
Тюрлю, тюрсюнлю да чечек.
Хар кючсюннген солууум а
Булбул жыр боллукъду кече.

* * *

Майны алаамат кезиуюдю,
Чыммакъ чагъып эриклик.
Мени жюрегим кирпилдейди,
Туууп биринчи сүймеклик.

Сюе эсенг, балачыкъ, айт да,
Берирме, гюл кълмай, санга,
Тюбер булбулну жырчыгъы да
Сени бла, жаным, тангнга.

¹ Такъырыб – тема.

² Рух – настроение.

³ Дауач – паралич.

* * *

Кёкде, азчыкъ да тепмей,
Туралла жулдузла.
Бир биринден кёз алмай
Къарайдыла ала.

Шыбырдашалла сора
Бир алаамат тилде.
Аны бир тил алим да
Айырмайды жерде.

Жулдуз тилин билгенме,
Ариуду ол керти.
Грамматикады энди
Сюйгеними бети.

* * *

Жиляй эдим мен тюшюмде –
Тура эдинг, жаным, ёлюп.
Алай сескенип уяндым да,
Мен кёп сарнадым тёгюлюп.

Жиляй эдим мен тюшюмде -
Алдай эдинг, жаным, мени.
Алай сескенип уяндым да,
Жиляп ашырдым кечени.

Жиляй эдим мен тюшюмде:
Мени эдинг сен биягъы.
Алай уяндым да – жиляйма,
Тохтайма, жиляйма дагъы.

* * *

Жюрегим бир бек мудахды,
Жаз а жашиллеп чагъа.
Жерк аумасындан къарайма, –
Бир бийикди суу жагъа.

Тёбентин черек барады,
Жылтырай-жана кюнде.
Бир жашчыкъ чабакъ тутады,
Мёз кёлек юсчюгюнде.

Черекни ары жаны уа
Тюрсюнлю оюу сурат.

Бахчала, юйле, малла да,
Сабанла да – алаамат.

Къыз жыйын быстыр жууады,
Узая жарыкъ хархы.
Суу тирмен да мурулдайды,
Инжиле чача чархы.

Къалауур жаш айланады
Къаланы аллын сакълап.
Кийими къызыл-алады,
Ол аякъ алады тап.

Ол шкогу бла ойнайды.
Сагъышлы къарайма мен.
Бир марайды, бир къояды, –
Ур, боша жюрегимден!

* * *

Тюпсюздю кече, къарангыды,
Улуйду, тохтамайды жел.
Агъач ичинде айланама,
Жюрек къайгъым болмайды сел.

Ма ол къалауур гытычыкъды,
Чыракъ жарыгъы да ауур.
Мен бу жол ары киралмазма, –
Анда бир уллуду дауур.

Сокъур ыннака олтурады
Гитче терезе аллында.
Адам элгенирча бир зат а
Барды аны халында.

Жер тапмай хыны айланган а
Жашыды къалауурну.
Кимге эсе да къыжырайды,
Кёрюкча солуйду бурну.

Урчукъ ийиреди мёлекча
Бир къыз а, жиляй кёзлери.
Сынсып бутуна къысылады
Агъач сакъчыны эгери.

* * *

О, эт, кьаргъанма да, уппа!
Тиширыуну сёзю кьуппа –
Кьуруду, бош. Экеуленни
Бирге кьошхан уппа – мени!
Андады жаз, андады кюн,
Сёзле уа бош – аяз, тютюн.

Кьаргъан, кьаргъан, кюн таягъы,
Мен ийнанырма биягъы.

* * *

Хау, насыпсызса сен. Мени отум да – кюл.
Инжиудю, жан тенгим, халсыз кьадарыбыз.
Тамам тюзелмей жүреклерибиз, о, бил, –
Инжиудю, жан тенгим, халсыз кьадарыбыз.

Эки кёзюнг кюле, ала эринлеринг
Ышармышла сыза, ол токь ёшюнлеринг
Кёгюрчюнлеча кьалтырайдыла ёхтем.
Алай кюнсюзсе, насыпдан менича кем.

Ышарыуунга кьагъып бушуу чарсы,
Ачы жилямукъла бууадыла бирде.
Ол хор жүрегингде таша, жарыкь жарсыу,
Ёллок туююлдю, не этсенг да, ёмюрде.

* * *

Мен энди ачыуланмайма: кечдим санга,
Мени туююлсе энди, бой салдым анга.
Башхалагъа бу кюн жарыкь – таза налмас,
Сени жүрегингде андан тамчы болмаз.

Угъай деп бош кюрешме. Тюшюнге кирип,
Сейир болдум жүрек тарлыгъынгы кёрюп.
Мухар жилян кьаба эди жүрегингден...
Ачыйса, хау... билеме мен... кёргенме мен...

* * *

Кийик шималда бир нарат сюеледи
Кеси жангызлай кьаяда.
Окьа гебенекча кьырпакъды юсю да,
Кьалкьый, чайкьала аязда.

Узакъ къумладан а, юзюлмей, келеди
Анга кёрюмдю тюшюнде:
Жангыз да, мудах да, айбат да ёседи
Бир пальма мукал⁴ юсюнде.

* * *

Киршиди кече, жулдузсузду.
Ауур терекле кымылдай,
Узакъ атланганма, барама
Терен агъачда жангызлай.

Умутларым а алдálла,
Къуусам да жеталмай атда.
Сюйгениме учуралла,
Эки да ёхтем къанатда.

Юрелле итле да. Къулла уа
Тюбейле чыракъ жандырып.
Ёргю отоугъа ашыгъама,
Насып чагъым къууандырып.

Гокка ийисли отоуда уа,
Салып бойнуна боюнчакъ,
Жаным бир ариу ышарады,
Кюледи, кереди къучакъ.

Жел аяусуз сызгъырады,
Былай сёлешеди эмен:
«Къайрыса, телибаш, къайры,
Сер умутунг бла сен?!»

* * *

Кёлюмде эдинг бу кырс да,
Чарс да жашауда. Сени
Жарыгъынг мууал болду да,
Къарангы жутду мени.

Сабийле къоркъалла дайым
Ингирде ажашсала,
Къоркъууну кери кыстайла,
Къычырып жырлай ала.

Кеч къалып, бир зат да кёрмей
Барыучума мен да жол.
Жырчыгъым бошчукъ эсе да,
Къоркъууну кыстайды ол.

⁴ Мукал – утёс.

* * *

Агъач ичинде айланама,
Кёлюм къозгъала да, жилияй.
Чыпчыкъ терекден чюйюлдейди:
«Неге кыйналаса былай?»

Сорсанг, къарылгъач айтырыкъды
Кёлюм былай нек толгъанын.
Ол дайым кёреди, биледи
Ол кыыз жанчыгъым болгъанын.

* * *

Чабакъчы кыыз, бир ариуса,
Кетме жагъадан узакъ.
Къатыма олтурчу, кел да,
Къолунгу да бир узат.

Ол бурма башчыгъынгы да
Сал жүрегиме, уна:
Ышанаса да, сан этмей,
Сен тенгиз толкъунуна.

Жюрегим тенгиз кибикди –
Шошая да, булгъана.
Тюбюнде, теренинде уа
Бир талай инжи жана.

* * *

Жылла жылланы алышалла,
Халкъла, тайпала да кёрде.
Къурумагъан бир сүймекликди,
Кетмез жүрекден ёмюрге.

Сени кёралсам эди энтта,
Къалгъынчы жаным жукъланып:
– О, жаным, сюеме сени, – деп
Айтыр эдим тобукъланып.

* * *

Жангыз жилиямукъ къалтырайды,
Алас этип, кёрмейме жукъ.

Узакъ узайгъан заманданды,
Огъан жарсыудан – жилимукъ.

Аны ол къадар эгечи уа
Эртте къуругъанды кезде.
Ах, кеп жарсыуум, къууанчым да
Алай чачылгъанды желде.

Ариу къууанчым, бушууум да
Болгъан жулдузла да жилий,
Эрип, жокъ болгъандыла энди,
Кетгендиле танг чарсынлай.

Гъашик⁵ окъуна ажашханды,
Кетгенди жашлыкъ умутлай.
Санга да, о, кез жаш, санга да
Заманды, - къуручу алай.

* * *

Жюрегим, сен нек жилийса?
Келюнги бош этме аз!
Къыш сыйыргъанны, инжилме,
Жаз къайтармайын къоймаз.

Къоркъма, кел табарса энтта.
Къууанырса жашаугъа.
Жюрегим, сайла къайсын да,
Сюй айырмай, ол – саугъа.

* * *

Сен, бала, гюлчюкча ариуса,
Жарыкъса, тазаса, ингил.
Санга суююне олтурама,
Жаным биягъыча женгил.

Бурма чачынги къууанып да
Сылар эдим, ариучукъ, мен,
Жашлай, тазалай да сакъла деп
Тилей, тийишлисе да сен.

* * *

Къар бурдум эте турсун,
Жел да тохтаусуз урсун,
Терезелени къагъа.
Жюрегим желден къоркъмаз.

⁵ Гъашик – суймеклик.

Да анда жашнайды жаз,
Багъалым да – акъ чагъа!

* * *

Эки кезю – эки накъут,
Эки сыйлы накъутду.
Ол кем-кек кек дунияланы
Алгъан насыпды, къутду.

Жюрекчиги уа – далгюзюр⁶.
Оту алай жарыкъды.
Анга ие болгъан къууанч,
Насып да табарыкъды.

Эки эрни – эки да лал⁷,
Шашар кибик ингилди.
Очукъладан уппа юзген
Минг насыпдан игиди.

Ол байлыкъны иечиги
Онжетижыллыкъды.
Мен агъачда тюбеп къалсам,
Къызчыкъ къуру къаллыкъды.

* * *

Сени барды инжинг, налмасынг да,
Бош умутду ол кёбюбюзге.
Аладан сора - кек кезлеринг да...
Не керекди, о, жаным, ёзге?

Ол эки иллезин⁸ да, нюрлю да,
Акъылдан шашдырлыкъ да кезге.
Мен ийнар аскерле жибергенме...
Жан тенгим! Не керекди ёзге?

Ол эки кезюнгиу жилтиними,
Къыркъаууз от салгъанча кюзге,
Кюйдюргенди мени, ёлтюргенди? –
Не керекди, о, жаным, ёзге?

* * *

Насыпха тансыкъ болгъанды
Дюн-дюнья, чагъады энди.

⁶ Далгюзюр – бриллиант.

⁷ Лал – рубин.

⁸ Иллезин – кек кезлю.

Кюн кёкде жарыкъ кюледи,
Насыплы май хош келгенди.

Булбулчукъ жарыкъ жырлайды,
Жырчыгъы татлы азапды.
Хар бургъан тауушчугъу уа
Жюрекге жашил суусапды.

* * *

Жарыкъ кёзлери кечени
Къарайла жазгъы дуниягъа.
Гъашик ачитханды сени,
Гъашик кётюрюр биягъы.

Булбул жёгеде кирпилдей,
Татлы азабын башлады.
Жыры кёлюме жетгенлей
Жаным биягъы жашнады.

* * *

Жюреки терен сыры
Зынгырдайды кыылча.
Бир тёгюлчю жаз жыры,
Дуниягъа жайылчы!

Жаучу гюллеге кёкден.
Сен кьууанчса, жырса.
Байрымгюлчюкге менден
Сен салам айтырса.

* * *

Жазны жарыкъ къарайла
Жашил кёзчюклери.
Мелеушеле⁹ жыяма
Мен эрттенли бери.

Умут эте юземе,
Булбул а жашырын
Сырларымы жаяды,
Ариу тарта жырын.

Кёлюмдегин къалдырмай
Жайып кьойду очукъ.
Санга ингил¹⁰ сырым да
Баям болду, ачыкъ.

⁹ Мелеуше – фиалка.

¹⁰ Ингил – нежный.

* * *

Этегинг азчыкъ жетсе да,
Жайылып къанатларым,
Бзынгдан кьысха тюшелле,
Кёлленнген умутларым.

Бурулсанг а, къадасанг а
Кёзюнгю кёклюклерин,
Амалсыз болады, бала,
Тапмай жюрегим жерин.

* * *

Бир хан жашап болгъанды,
Бир къарт эди, бир тар.
Адам къарап тоймазча
Ханышасы да бар.

Болгъанды бир улан да,
Жыры тахдан багъа.
Жумуш этип тургъанды
Улан ханышагъа.

Бу жыр былай айтады:
Уллу эди гъашик.
Хан аланы тутханды,
Ачыкъ кьалып эшик.

* * *

Мелеуше гюлтен¹¹ иеме,
Агъачха саркъа эрттен.
Туманлы ингирликде уа –
Дайым байрымгюл гюлтен.

Не айтырыгъым келеди
Бу гюлле бла санга?
Сен кюндюз мени алдама,
Ингирде уа кел манга.

* * *

Мудах къагъыт келгенди,
Алай жаным а хош.
Къояса энди. Сора
Бош къаргъанаса, бош.

¹¹ Гюлтен – букет.

Къагъыт узунуракъды,
Окъуп арырча кёз.
Угъай деген, о, бала,
Къоратмайд анча сёз.

* * *

Умут терегим чагъады,
Къуруйду заманында.
Чагъады, къуруйду сора,
Алайды жашау мында.

Аны эртте да билеме.
Алда жаланда – жара.
Бу акъылман жүрегим а
Кюледи, къаны бара.

* * *

Жукъугъа батхан жерни
Уятып къоймазча бош,
Алтынбут жулдузчукъла
Айланалла дайым шош.

Сагъайгъанды жай агъач.
Да чапракъ эсе – къулакъ!
Тёш жукълайды, аумасы
Къолча созулуп узакъ.

Бу таууш а неди?! Ол
Къозгъады жүрегими.
Булбулнуму ауазы
Эди, не – суйгеними?

* * *

Кюз арты. Къырау къагъады,
Ёзеннге туман тартып.
Шыхырдай, чапракъ агъады,
Агъачха сууукъ татып.

Кийимли мудах жёгеди.
Не келгенди кёлюне?
Ол чапракъларын тёгеди,
Жилягъанча кёрюне.

Жюрекде ёлюм, боран да.
Алай, жан тенгим, анда

Сыфатынг жашнап турады,
Ол жегёча деппанда.

* * *

Билдим: мени сюесе,
Муратыма жетдим.
Алай айтханында уа
Къоркъгъан окъун этдим.

Жырлай эдим, мен къушча
Чыгъа эдим бийик.
Жиляй эдим, тенгиз а
Жана, ашхам кибик.

Да жүрегим да – кюнча!
Жарыкъ, уллу, керти,
Сюймекликге, суугъача,
Жана, батып кетди.

* * *

Жаным, ариуну арталда
Ийнандырмайды сёзю.
Жокъду намысны сенича
Дум-къара эки кёзю.

Мен сюеме да! О, къойчу,
Жаным, ётюрюклени.
Тынгыла да, ангыларса
Жюрегинг бла мени.

* * *

Алтын жулдузлада туууп,
Эннгенди ол кёкден.
Къуруда кёзчюгюн жумуп
Уппа этеме мен.

Юйде ойнай, булжуй кетсек,
Кеседи сёзюмю:
«Мени уппа эте, сен нек
Жумаса кёзюмю?»

Кесим да билмейме тюзюн.
Уппа эте дагъы.
Аны эки жулдуз кёзюн
Жумама биягъы.

* * *

Сен кьайда болсанг, андама
Мен да. Бала, терс кьарама.
Сен тюртесе да, бютюнда
Сюйгенден сие барама.

Кьозууунг бир хычыуунду.
Кёзбаугьамы тьююмчексе?
Кьой мени деп ахсынаса.
Сора сюерге керексе!

* * *

Тамбланы сакълайма хаман,
Бюгюнню этип харам.
Этдиргенди, этдиргенди
Бир умут татлы кьарам.

Тилибиз алай жарлыды,
Кьарыусузду ол нечик.
Эрнингден учуп кетеди
Сёз – сейир гёбелекчик.

Кёз кьарам а кьыйырсызды,
Жарыгьы болмаз мутхуз.

Кёлюнгде андан жанады
Аллай бир насып жулдуз.

* * *

Ай болду сюймекликге,
Мен а, уппачыкь да этмей.
Кьургьакьсып эринлерим,
Кюсемеклигим да кетмей.

Бир жууукь эди насып,
Кьаласын кесим ойдумму?
Кюнча эринчиклерин
Мен ычхындырып кьойдумму?

* * *

Сююю жарыкь бере тиеклери ¹²,
Жулдуз чыкьды кече чарсдан бери,
Жангы жашау тежей манга кёкден, –
Алдама сен.

Тартхан кибик тенгиз сууу айгьа,
Жаным санга тартады – субайгьа.
Эки кёзюнгдю жашаусуз этген, –
Алдама сен.

* * *

«Сыйлы бийче, ол кимди?!» – деп сорама.
«Ол кьызмы?» «Хау!». «Танытайым». «Угьай!
Угьай, аныча ариугьа кьалай
Базгьын? Ансыз да, кёр, шаша турама».

Керти ариуладан кьоркьгьан этеме,
Кёре келген эсем да тапланы.
Жангы буйрукь ауазларын эштеме
Умутланы, татлы азапланы.

Кёрсем, тартынмай кьатына барырча,
Ах, жумушармы кьарамы, сёзю?
Ачы кьадарымы жулдузларыча,
Бийлеп кьойгьанды ол эки кёзю.

¹² Тиек – луч.

* * *

Жашлыгъым! Ол узаяды,
Жол кьоя кишилике.
Къол тартынмай узалады
Энди кьыз ёшюнлюке.

Эм алгъа кьозуп башлай да,
Кёп ариу болгъанды шош.
Озгъурлукъ, кёзбау хорлайды,
Уялыу жалгъанды, бош.

Зауукълукъ сынарча энди
Сезимим, кьастым да аз.
Термилиу, кюйюу ёлгенди,
Жаш кёлсюзлюгом да – тас.

* * *

Бу жаз байрамында мен кимме,
Мен нек келгенме? Нёгерге?
Кесимме, биягъы кесимме
Тансыкълыгъым бла бирге.

Да жокъду бир жарыкъ сезим да,
Къууанмайды кёлюм мында.
Умутларым, эки кёзюм да
Узакъ британ жагъасында.

Гюлле жья, тенгиз жарыма.
Нёхюм а не хазна келир.
Мууал болур гюлтен, жаным а
Ангкыт¹³ сууукъладан ёлюр.

* * *

Уллу эди шам суймеклик арада.
Саякъ эди кьыз, гудучу эди жаш.
Тутса гудуну насыбы уруда,
Кюле эди кьыз – субайсан къаракъаш.

Саякъ кьошакълы эди, жаш а – эуюл.
Кече ёлдюле суймеклик узундан.
Тутуп баргъанда уа базар бегеуюл,
Кюле эди кьыз гудуну ызындан.

«Келсенг эди, – деп айтдырды биреуден
Тутмакъ жаш, – санга термилеме да мен,
Инжийме, кюнюм да барады бата»...
Кюле эди кьыз, башчыгъын ойната.

Тангнга гудуну асмакъгъа асдыла,
Итге да санмай, кьабыр кьаздыла.
Чагъыр да иче, кече суу боюнунда,
Кюле эди кьыз, башханы кьоюнунда.

* * *

Сур, ауур кече келеди
Кюн кьакъдырмай юсюне.
Арыгъанбыз, энди неди
Той да, нёх¹⁴ оюн да – не!

¹³ *Ангкыт* – кьыш чилле.

¹⁴ *Нёх* – любовница.

Чал къартлыкъ бизге жууукъду.
Унутханбыз биз жазны.
Жюреклерибиз сууукъду.
Жылынырбыз не хазна...

* * *

Азап чекдир, аяма чыртда.
Эт не келсе да эсинге.
Сюйсенг а кюл, ачы ачыт да,
Алай сакълатма кесинги!

Тынчлыкъ берип, сагъат жукълатма,
Сюйсенг – ууат, суйсенг а – сой!
Алай мени бошха сакълатма,
Андан эсе ёлтюр да къой.

Сени сакълап кюнюм кетеди,
Аман бла чыгъа тангнга.
Шашып къалсам а, обур? Неди,
О, не бу этгенинг манга?

Тёзюмсюзлюк жилин эмгенча,
Эме, кетмез ауруу тапдым.
Аякъ тауушунгу эштгенча,
Туруп эшиклеге чапдым.

Да келмединг. Ичим кюеди,
Сууукъду кесиме тёшек.
Ингил гюлюнг нечик кюледи
Санга, о, къарт, сылхыр эшек.

ЁЧЮЛМЕЙ ТУРЛУКЪЧА ОТ

Къара жыйрыгъын
жайды,
бетин да ачып
чыкъды.
Къышны къыстагъанча жай,
кюнню къыстады
алай,

ойнай
жулдузла бла ай,
биледи
бизни алдай.
Себип аланы
кёкге,
къарай
гюняхлы жерге,

этеди къара ишин.
Жулдуз жарыгъы –
жилтин.

Андан
къабынады от,
ёчюлмей турлукъча от,

жанады жүрекледен.
Береди жылыу
бирде.

Бирде уа,
къайнай, къыйнай,
кёмер кеплени
ойнай.

Мени жүрегим отдан,
жанады жарыкъ
андан.

Сенде уа
женгил жүрек,
Шо нексе сен гёбелек?..

О, тиширыу! Аны жыйрыгъы
бюгюн бир бек къысхады.
Къайдады адет, намыс къайдады?
Аны атламы, къарамы да айтады:
кел, мени бол.

ГАЗАЛАНЫ Амина

Кесине тартады.
Акъялгъа тынгыламайды къол.
Алдатады.
Тиширыу. Аны жыйрыгъы
бюгюн бир бек ачыкъды.
Уртлагъан чагъыры, къадарыча
ачыды.

Ачады.
Жүрекними ачады?
Жыйрыкънымы? Къачады.
Кесинденми къачады?
Эринденми къачады?
Кюледи.
Кюеди.
Жанады.
Сынады.
Батады.

Ёледи. Къайта да ёледи.
Нафысы ёлтюреди, –
кёмеди аны, жарсыусуз кёмеди.
Къарангыды кече.

Тынгысызма, билеме.
Жүрегим айтады.
Къан жугъу ай булутха батады.

Мени суйгеним... мени суйгеним
аны фатарына къайтады.

* * *

Мени жүрегим
кѳагѳытча акѳды.
тамгѳа тюшмеген кѳагѳытча,
сен а –
мени назмум,
мен аны
кѳагѳытха жазама.

Мени жүрегим –
терекде чапыракѳча,
жылы кюннге суйюннген чапыракѳ,
сен а мени терегим...

Кюз артындан
кѳоркѳама...

Мени жүрегим
кюннге ушайды,
ол жылыуун берип
жашайды,
сен а –
мени тиегим,
ѳмюрде да
тѳймаз тиегим.

Мени жүрегим
ичимде турады,
аны тепгени кѳанымы жүрюте.
Сен а –
мени суйгеним...

Мени жүрегим
тохтамай турады,
атынгы кѳанымда жүрюте.
Сенсе
мени суйгеним...

* * *

Жауун жетип, жауса-кѳуйса,
жютю тамычычыкѳла,
Гитче адамчыкѳла кибик,
чабадыла ала.
Чабадыла, чабадыла,
батадыла жерге,
аны ючюн ушайдыла
тамычычыкѳла бизге.

АЙ ЖАРЫКЪ КЕЧЕ

Жулдузлуду
кече,
жулдузлуду
нечик,
хычыуунду
хауа,
хычыуунду
желчик.
Жүрегим да
жарыкѳ,
сезимим да –
таза:
« Аллахха шукур!» –
деп, мен турама,
жаза.

Жулдузлу
тенгизде
чайкѳалады
айым,
Бу жол ай да толу –
ол
тѳюйюлдю
жарым.
Жарытады жарыкѳ
ол
туугѳан жерими,
кечени шошлугѳу
балхамымды
мени.

Жукѳла,
Малкѳарым,
сен,

мен
белляу айтайым
сени
хар гюльонге,
юйюнге,
эллинге.
Жукѳусуз черекни
макѳамын
алайым,

салайым гёбелек
къанаты
 юсюне.

Гёбелег а учар –
журтуму
башындан,
белляуну да жая
ол
 женгил къанатдан.

Болсун,
 Малкъарым,
 хар
кеченг
дайым да шош,
эрттенинг а –
чууакъ.
Алай болмаса – бош
белляула да
 айтхан,
назмула да
жазгъан,
Аллахым сакъласын
мени
 ол ачыудан.

* * *

Тюбербиз биз.
 Андан а – не?
Бир сёз да айтмай
тынгыларбыз.
Сансызлыкъны
 жиписине
бата,
 алыкъа барбыз,
 барбыз.

Ийнан,
ийнан къыйынды бек,
жюрегинги ачхан
алгъынча.
Алай сую эсенг а –
 нек
кюйсюз болгъанса
 ачытхынчы?

Ёхтем
эртте болгъанма мен,
жаланда сен къалгъанса
сезмей.
Алайды хау,
жашау –
 тирмен,
чапмазма
 ызынгдан да,
 тёзмей.

Чапмазма мен,
алай сенде,
мени да кесегим
жашайды.
Айтады ол жюрегиме –
сени да жюрегинг
 къанайды.

Ачы толкъун.
 Кёлюм толду.

Алай
алгъын кибик айтама.
Ётген ётдю,
боллукъ болду,
тилейме мен сенден –
жиляма...

«ДУНИЯДА КЪАЛАДЫЛА ЖЫР БЛА ЭС...»

Къарачай-малкъар адабиятда энчи, ким да эслерча фахмусу болгъан жашладан бири Їзденланы Альбертди. Къайсы назмусун, жырын алсанг да, ол жерине, табийгъатына, эрттегили ариу тилине, миллетини керти адамына аталгъан къасыдады. Хар жазгъаны – жыр.

Ханладан да таматады жыр дейдиле халкъда. Да, хау, анда букъсала туура эталмагъан сагъышларынг, келлик тёлуге айтырынг, ёмюр жолланы букъулары жуталмагъан къанатлы сёз болса ол. Жырчыны, керти сёзлю, жамауатына къуллукъ этген ажайыпны, сыйы да андан бийик болгъанды халкъыбызда.

Хар не да эсинде турмайды адамны, жырда айтылгъан а сакъланады. Анга юлгюле кёпдюле. Алай болмаса, нарт эпосубуз, таулу миллетни тарых жолун ачыкълагъан жигитлик жырларыбыз, суймеклик ийнарларыбыз бюгюн да тауда орайда бла бирге эшитилмез эдиле. Баям, Альберт, фахмусун бла ол ангыламланы бир этип, алагъа тилек алгъышларын да къошуп, ёмюрге къаллыкъ халкъ жырларын алай жазады.

*Жаша, халкъым, сен сынама энди сюрдюн, къазауат!
Сен кёргенден кери этсин Аллах адам улусун!
Жесирликни сезиминден жюрегинги тазалап,
Азатлыкъгъа юйренирге Улуу Аллах буюрсун!*

Бу төрт тизгин къайтып окъугъанынг сайын ата-бабаларыбыз келген жоллада баргъан къазауатланы, сюрдюн ачыуун, ала къойгъан жараланы туура эте барады. Аны бла бирге, кесибиз кесибизге айтыргъа окъуна ийменип, къоркъуп тургъан, жангы эс белги болуп, къаныбызгъа кирип, бизни мында учуз этген, ёлгенлерибизни анда тынчайтмагъан жесирлик сезимни уундан тазаланыр тилек этеди автор. Не сёз, жесирликге бир хорлатсанг, азатлыкъ алгъан, артда анга юйренген да къыйынды. Бек къыйын. Халкъ кюсегеннге жол излегенле уа – поэтле!

*Сукъланма кёзбау миялачыкъгъа,
Тарыхынг – накъут. Сюрт бетин!
Тау намысынги нафыс балчыкъгъа
Тюшюрме, таулу миллетим.
Накъут тарыхлы тау миллетим,
Мутхуз болмазча хур келбетинг,
Кесинги сакъла, Аллах сакълар,
Таулу Къарачай, таулу Малкъар!*

Адамны жарыкъ чагъы, мудах кюню да болады. Бири кёкге кётюрсе, бири энишге тартады. Къууанчы – аз, бушууу кёп болгъан миллетибизни тарых жолунда къазауатлары, алада тюшген жабылмаз жарала тынчайт-магъан жырчы «Тёз» деген назмусун, баям, бек мудах кюнюнде жазгъан болур. Алай болмаса, бу ачыкъ жарсыу, къадар бизге жоралагъан къыйын жазыуну тюзеталлыкъ болмазбыз деген тюгелиу алай ачитмаз эди жазгъанны, окъугъанны да:

*Онглу бабаны ёксюз баласы –
Шам Къарачайым-Малкъарым,
Сени бушууунг башындан басып,
Кюйге ушайды бу жырым.*

*Хей, зорлукъ отда къызаргъан халкъым,
Тёшде темирча туююдюнг!
Бир кишини да къалмазча хакъы,
Белингден эки юзюдюнг.*

*Онгсузларынгы ачлыкъгъа элтип,
Ёлтюргенлеге тездюнг сен,
Сын таиларынгдан атлаууч этип,
Теплегенлеге тездюнг сен...*

Дау туююдю бу. Жарсыуду. Ёмюрледе ёчюлмез ачыу. Хар бир ангы, тини болгъанны да тынчлыкълы къоймаз жазыуу таулуну. Ишчи, мамыр, жандауурлу, жууаш миллетибиз аякъ тюпге атыла тургъаныны юсюнден къычыра, жилий тургъан сагъышлары иймейдиле поэтни жүрегине къуанч. Анга жер табыла да болмаз, жырчы халкъым деген болса. Назмуну ахыры бир вариантда былай бошалады:

*Тёз, тездюмю бла ёнчеленеди
Къарангылыгъы миллетни...*

– деп. Экинчи вариантында уа ол бир кесек башхаракъды:

*Тёз, тездюмю бла ёлчеленеди
Къыйынлыгъы миллетни.*

Эки бирге ушагъан сёз: къарангылыкъ бла къыйынлыкъ. Аланы эки-син бирге сыйындырыргъа суюген а – къайгъысы ёчюлмеген жырчыды. Аны керти сёзю бла бирге таралады, кюеди жанынг.

XX-чы ёмюрню бизге бек къарангы этген къыйынлыкълардан бири сюрдюндю. Зорлукъ кёчгюнчюлюк сагъынылмай, аны ачыкъ этерге суймей, басдырып турдула. Аны юсюнден сёз айтдырмай, зарфха урдурмай

жарым ёмюр чакълы кечиндиле. Алай ала – ол затны этгенле, адам эслерине ие туююл эдиле. Ала кбурагъан тарых да бизники туююл эди. Жалгъан зат а кбайдан жарашсын жашап тургъан, ол сынаудан ётюп, энтта да тюзелалмай келген миллетибизге? Къалай тюрлендирсин ол аны тарыхын, киши жеринде ачлыкъдан, бизге жарашмагъан хаудан, жюрек аурууладан ёлгенлерибизни атлары эсибизде тура?

*Ата журтха элтген жолла кесилип,
Онглуракъла чыкъдыкъ энтта бир жазгъа.
Тюе жыйын барад къумну тизилип...
Ала бара болурламы Кавказгъа?*

Кбайсы кёчгюнчю этмегенди быллай сагъышла, тюе жыйынны, турна сюрююню, аязны окбуна ызларындан къарай? Жиликлери юзюлген тёлю ёсгенди анда артда... Турналагъа айланып, айтады жырчы:

*Сизни къанат тубюгюздед Журтугъуз,
Ушамайды сизге мени жазууум.
Бюгюн къанат тубюндеме Журтуму...
Нек эсгертед кесин озгъан жарсыуум?*

Ким бераллыкъды жууап анга? Аталарыбызны къанларында келип, жюрегибизге тюшген ачыуну, тарыхыбызны анга дери, андан сора деп, экиге бёлген, жашауубузну бюгюн да тынчлыкълы, монглу эталмагъан, журтубузгъа иелигибизни шёндю да кбайтаралмагъан къыйынлыкъны къалай аталгъын юсюнгден? Анга мадар табылырмы? Баям, ол бизден айырылмаз бушуугъа, ол кесин кюн сайын билдире тургъан сау болмазлыкъ жаралагъа дарман излейди поэт. Не жабар аланы?

Анга жууапча, башха назмусунда Ёзденланы Альберт ёлгенлерибиз, кетгенлерибиз битейдиле жерни жараларын дейди.

*Тинин, динин, жерин сакълай ёлген жигит эрлени,
Шейит болуп кетгендиле хур жаннетге жанлары.
Къанлы жсаула, журтха чаба, жара салгъан жерлени
Битейдиле журтну сакълай ёлгенлени санлары.*

Быллай суратлау мадар таба билген жазыучу артыкълкыкъны кечил-мезлик бетин суратлайды. Ол аны суймейди. Аны орунуна жер юсюнде, бютюнда Къарачай-Малкъарда, жарыкълкыкъ, насып, бир бирни ангылау болсунла деп, аны излейди. Алай ол жомакъды, ариу тюшдю. Кертиси уа башхады.

*Мен алай изледим тюзлюкню гюняхсыз,
Халкъымы кбууанчын кесекчик да кердим...*

*Хорланган юзюкню жырчысы да жакъсыз
Болгъанын мен къалай кечигип эсгердим!*

– деп жарсыйды поэт. Хау, таяныр ташы болмагъан жырчы насыпсызды. Алай халкъы суйген, жан дарманыча кѳрген, кеси айталмагъан сѳзюн андан сакълагъан, анга ышанган жырчы уа, жаралы эсе да, насыпсыз эсе да, аны намысы, сыйы бир заманда да эниш болмазла, инш Аллах! Ол халкъ адамыды, аны ючюн таукел болургъа борчлуду.

Поэт «Тюш» деген назмусунда толмай тургъан муратларын ариу тюшюнде кѳрюп, анда Къарачайны бла Малкъарны бирге къошуп, «Минги тауну эки башын бир этип,/ Дунияда эм бийик тау этгенме!» – деп къууанады. Бу назму жырны тѳрт тизгини ол къууанч къаллай къыйынлыкъланы юсю бла келгенин ачыкълайды. «Къурманлыкъгъа Ибилисни «сойгъанда» назмучу, жырны ойрасына бу оюмланы салады:

*Акъсакъ Темир, орус патчах, гюржюлю жалдат,
Къанларыгъыз Ибилисни къаны бла саркъад!
«Ох-ох!» – деген таууш келед Орта Азиядан,
Тюркиядан, Сириядан, Америкадан!*

Ибилис кетсе арабыздан, тѳгюлген минчакълай чачылгъан миллетибизни бир этер къарыу берир деп, баям, Аллахха ышанады поэт. Халкъыбызны ол толмай къалгъан умуту тюшюнде толгъанына иш да къууанады ол. Халын а былай суратлайды:

*Бир жырлайма, бир жиляйма, тѳзалмай,
Хар ахлума къучагъымы кереме.
Бир болгъаны ючюн Малкъар-Къарачай,
Жауларыма мен садакъа береме.*

Башха назмусунда уа поэт къарт атасыны атындан былай айтады:

*Туудукъларым, сизден ахыр тилегим:
Эки кесек болгъан мени жүрегим –
Бирге болсакъ, Къарачайым, Малкъарым,
Къычырырсыз, эшитирча къабырым!*

Минг жылланы ичинде бир тѳлюден бирсине ѳте келген умут толгъан тюш окъуна нечик бийикге кѳтюреди жанынги!

Жауларына садакъа бердирген къууанч къаллай сезимлени туудургъанын жаланда халкъы ючюн не ауур жүкню да элтирге таукел адам сынаргъа боллукъду. Игиликге, тюзлюк хорларына ышанмасанг, адамлыкъ борчунгу ангыламасанг, жаууму юйюнде да болсун гыржын деп, кесингикинден юзюп берирмисе? Ышаныусуз жашаудан, иймансыз болуудан Аллах сакъласын!

Адам сабийден уллу болады. Хар не да ата юйюнгден башланады. Ёзденланы Альбертни быллай назмучу, жырчы, халкъ ёкюлю этип ёсдюргенле аны ата-анасы, къартларыдыла. Ала поэтни назмуларына дайым жан салгъан кючдюле, къарыудула. «Акъыл сёзлю, дугъум кёзлю» журтунда хар не да аланы атлары бла байламлыды: Ата журту, Ана сютю – экиси да бирге уа – Къарачай-Малкъар. Жерини сууу да – ана кёлюча, таза.

Альбертни «Къарт атамы осуяты» деген жыры, насийхатлыкъдан озуп, таулу халкъны юйретиу институтуну юлгюсюдю.

*Баиха халкъны тёбен этип кюрешсенг,
Тукъум сайлап, халкъны эки юлешсенг,
Ана тилни учуз этип сёлешсенг,
Адамлыгъынг жокъду, анга ыйлыкъ сен!*

*Бир онгсузну аякъ тюнге теплесенг,
Ахчалыд деп, шинтиклид деп, сый берсенг,
Жолоучугъа сатып берсенг айранны,
Таулу тюлсе, ким эсенг да, бил аны!*

*Чагъыр ичип: «Таулума!» – деп кычырсанг,
Жутлугъунг бла дуня малгъа сатылсанг,
Намыс, адет кете барыр сенден кенг,
Сагъыш эт да, бу затлагъа ыйлыкъ сен!*

Жашауну ёзюн билген таматаларыбыз къоркъгъан затлагъа кюн сайын тюбей барабыз. Жюреклерибизни – такъыр, къолубузну – къуру, адамлыгъыбызны – аз, уятыбызны жалан этген болумлада бу сёзлени кертиликлеринден уялырчады.

Поэтни «Бир сууукъду» деген назму къауумун, кыш кюн акъ къарда баргъанча, ашыкъмай окъуйма. Аны бла бирге аны кетген тенгини – «сыннган къанатыны» юйюне кирип, ушакъларына тынгылайма.

*...«Сау бол жокълагъанынга...
Чорбат чыпчыкъ болуп, жаным юйюнгю
Жокълаучуду. Кёрючюсе, сен анга
Тёгючюсе, мудах болсанг, кёлюнгю...*

– дейди поэтге нёгери, аны бла байламлыгъын юзерге унамагъан тенгине ыразылыгъын билдире. Аны философия оюмлары назмучуну сагъышлары бла бир жолну келедиле. Баям, жырчы кетген, келген адамдан да юйренирге борчлуду жашауда, бютюнда анга ышанса, аны бла бир акъыллы болса алгъада, артда да.

«Къыйын жашау ахшыд къабыр тынчлыкъдан!» – дейди кетген. Сора, мудах шуёхун таукел этерге суююп:

*Мудах болма, туудурады мудахлыкъ
Кемсизликни – Жабрайылын насыпны.
Кемсизликди жүрекленни тар этген.
Тар жүрекли – келечиси бушууну!
Кенг жүрекди хар нени да бар этген,
Олду ара багъанасы жашауну!
Аманлыкъны кючюн алгъа кёралгъан,
Сёз бла аны жыкъгъан – борчу жырчыны,
Ол кюрешге кесин саулай бералгъан –
Олду халкъны тини, сууу, гыржыны...
Алай, халкъдан кесин сүйген жырчыны
Айтыр сёзю тауусула тебиресе,
Билдирирге излемейин ол аны,
Дауур ачад, жаулары уа – ол, мен, сен...
Ашыгъады замансызлай кетерге,
Атын «АЗАП ЧЕКГЕН ШЫЙЫХ» этерге.
«Шыйых» болма, сен адамча жашап кет,
Сёз тапмасанг, сабийлеге хайнух эт...*

Бардыла аллайла да арабызда – «азап чекген шыйыхла», дауур ачаргъа хазырла, кёкюреклерин кьагъыучула, алай... таржюрекле, ышаннгысызла, узакъда – гинжиле, журтларында – шинжиле. Муну этдиле халкъларына деп да билмезсе, алай аны башындан къараргъа уа бек суюдиле ала.

Терен жашау сынауу болгъан адам кёре эдим поэтни жаннетледе айланнган тенги – хайнух этип, сабийлени къууандыр деп юйретген шуёхун. Огъесе андагъыла бизден кёпмю биледиле? Алай окъуна болур ансы, ол, къайтып, Аллах анга жашау берсе, башха тюрлю ыз къояр эдим мында деген акъылдады. Поэтге уа айтады, билдиреди: «Дунияда къаладыла жыр бла эс...» – деп. Ол а аны: «Жырла, шуёхум, игиликге аталгъан жырларынгы!» – дегенлигиди, баям.

Ол кыш кюн, чексиз мудахлыкъ къуууп, сууукъ тыпырына элтип баргъан татлы тенгича, айтсакъ, биз да тюз алай айтырыкъбыз Ёзденланы Альбертге – халкъын сүйген, артыкъ сыйгъа тийишли жырчы поэтибизге.

Жашаулу да, саулукълу да бол! Жырла, къарындашым!

КЕРТИЛАНЫ Сакинат.

Ёзденланы Альбертге – 60 жыл

Ёзденланы Альберт, Къарачайны, Малкъарны да ийнагъы, насыбы жолун жарытхан, ариу макъамы таулада Къая кызы къарылгъачны ауазы бла эришген адамларыбыздан бириди.

Ол фахмулу чыгъармалары бла жерибизни ариулугъун, хар атламыбызгъа къууат салгъан миллет адетлерибизни, тёрелерибизни магъаналарын, гюллени, тереклени, сабанланы чакъгъанларын, жайлыкъланы, чаллыкъланы жашнагъанларын теренден суратлап, къууандырады бизни. Тауларыбызны акъ тёрпелерини шош сылагъан жырлары бла уа бютюнда. Шам Къарачайны уланы, КъЧР-ны халкъ поэти, КъМР-ны культурасыны сыйлы къуллукъчусу Ёзденланы Альберт Малкъаргъа келип кетсе, артха терк къайтырын тилеп келлик жолун сагъайып сакълагъаныбыз да аны ючюндю. Телевизорда жырлагъанына къарап, радиода ауазына тынгылап къууанмагъан, дуня зауукълугъун алмагъан адамыбыз а жокъду. Аны хар иши терен фахмусу жаш тёлюге жашау дерсдиде.

Ёзден улуну юсюнден, аны фахмусуна бюсюреп, кёр белгили адамла кеси сёрлерин айтхандыла. Аланы арасында уллу кырал къуллукъчула, жазыучула, алимле да бардыла. Ол оюмла тюрлю-тюрлю заманлада айтылгъандыла, жазылгъандыла. Къуллукъларын, жашауларын алышхандыла кёрле.

Андан хыйсап этип, ол адамланы айтханлары къайсы тилде жазылгъан эселе да, алайлай къоюуну дурус кёргенбиз.

Народ Карачая и Балкарии в долгу прежде всего перед карачаевским поэтом Альбертом Узденовым, который на протяжении десятилетий записывал главы и эпизоды «Нартов» у последних сказителей, и в итоге смог составить единый свод эпоса, ставший основой и для предстоящего академического издания, и для возможных переводов на языки мира.

Евгений Евтушенко,
*лауреат Государственной премии СССР,
лауреат Государственной премии РФ.*

...Вам удалось внести в национальную музыкальную культуру принципиально новый оттенок – синтез народной песни и городского романа. ... В нашей стране и за рубежом Вас хорошо знают не только как неподражаемого музыканта и поэта, но и как прекрасного педагога, немало сделавшего для выявления и поддержки юных талантов.

Александр Соколов,
Министр культуры и массовых коммуникаций РФ.

Ваше творчество – поэта, музыканта и исполнителя песен пользуется заслуженной популярностью на Северном Кавказе...

Геннадий Матишов,
*российский океанолог, действительный член РАН,
директор Мурманского морского биологического института,
председатель Южного научного центра РАН.*

Дорогой Альберт Магометович! Ваше творчество замечательно удивительным сочетанием дарований: Вы и любимый поэт родного карачаевского народа, известный читателям всего Северного Кавказа, всей России, и блистательный артист, певец, чей голос, чья музыка звучат на престижных сценах нашего отечества и зарубежья. Ваш выдающийся вклад в культуру – многолетняя работа над великим эпосом «Нарты», запись песен и сказаний, их исследование и систематизация, составление единого свода.

Самоотверженное служение родной словесности всегда сочеталось у Вас с верностью русской литературе, российской культуре. Никогда не прерывалась Ваша дружеская связь с писателями Москвы. Высоко ценим Ваше участие в мероприятиях Сообщества Писательских Союзов, Вашу всегдашнюю отзывчивость, ту поддержку, которую Вы оказываете молодым талантам.

Феликс Кузнецов,
*первый секретарь Исполкома МСПС,
лауреат Государственной премии РСФСР,
член-корреспондент РАН.*

Мои первые шаги в сторону эпоса были робкими и неуверенными, как приближение к тому кургану, который вдруг оказался дремлющим эмегеном и пробудился с грозным шумом... Как-то ориентироваться в ландшафте, время от времени выбираться на спасительную контрольную тропу помогал мне ставший моим другом Альберт Узденов, народный поэт Карачаево-Черкесии, оригинальный мыслитель. Он не только знаток национального эпоса, но и его собиратель и записыватель, хранитель, создатель итогового свода. Вообще-то таким людям их соотечественники ставят памятники – как, например, завершителям финской «Калевалы» и эстонского «Калевипозга». Завершив без сомнения главное дело своей жизни, Альберт не остался безучастным и к судьбе русского перевода. Я часто обращался к карачаевскому другу за советом и поддержкой, множество часов в разные годы мы провели вместе, работая над дословным пересказом всё разрастающегося повествования. И моя благодарность безмерна.

Михаил Синельников,
*поэт, академик РАЕН, лауреат премии
имени Ивана Бунина.*

Дорогой Альберт! Наверное, ты стал поистине народным поэтом ещё лет 20 тому назад. Но, мы с большим опозданием сегодня официально вручаем тебе это удостоверение и эту медаль. Ты прости нас... Тебе всего 43 года. У тебя всё ещё впереди...

Владимир Хубиев,
Глава Карачаево-Черкесской Республики.

С большим любопытством внимательно прочитал пьесу народного поэта КЧР, заслуженного артиста РФ А. Узденова «Мордамбаловы».

На первый взгляд, произведение кажется локальным. Но, задумавшись над проблемами, поставленными в пьесе, приходишь к выводу, что «Мордамбаловы» не имеет узконациональных границ. Подлинно национальное, оно достоверно для каждого цивилизованного представителя любого этноса. Высшая правда искусства, наверное, заключается в этом.

Думаю, что литература, в которой пишутся произведения уровня «Мордамбаловых», имеет большие перспективы и солидный художественный потенциал.

Владимир Семёнов,
Глава КЧР, генерал армии.

Пройденный Вами большой жизненный путь является примером высокой гражданственности, огромного трудолюбия, человеколюбия, большой личной ответственности перед обществом.

Честность, справедливость, порядочность, горячая любовь к родной Карачаево-Черкесии снискали Вам всенародное уважение.

Мустафа Батдыев,
Президент Карачаево-Черкесской Республики.

Альберт, Ваши произведения и впредь будут служить делу мира и созидания на Кавказе!

Ильяс Бечелов,
Председатель Парламента Кабардино-Балкарской Республики.

Твой жизненный и творческий путь неразрывно связан с судьбой карачаево-балкарского народа и является ярким примером служения многонациональной отчизне. Во многих зарубежных странах тебя знают как прекрасного поэта философа и гражданина, настоящего кавказского ашуга и подлинного узденя, преданного сына России. Твоё творчество обогатило сокровищницу российской и мировой литературы.

Михаил Залиханов,
*Депутат Государственной Думы РФ,
Герой Социалистического Труда, Академик РАН.*
Аслан Атабиев,
*Директор Департамента Счётной палаты РФ,
доктор экономических наук, профессор.*

Ты один из лучших поэтов Кавказа, любимец наших народов! Мы тебя любим, гордимся тобой! Ждём тебя в горах Кабардино-Балкарии.

Танзиля Зумакулова,
*Народный поэт Кабардино-Балкарии и Карачаево-Черкесии,
Лауреат Государственной премии России.*

Борис Зумакулов,
*Председатель Избирательной комиссии КБР,
Доктор исторических наук, профессор.*

Глубокое знание национальной жизни изнутри позволяет автору выделить из пёстрого социального потока характерные явления и узнаваемые характеры. Глубина анализа и точность обрисовки ситуации и личностей даёт ему возможность обобщить изображаемое до уровня типов и типичных явлений современного общества. Сталкиваются противоположности, разведенные материально и социально по полюсам общественной жизни. Автор на наш взгляд сознательно сводит в едином действии все эти социальные типы, усиливая, усугубляя, гипорболизируя контрасты.

Мастерство автора, как драматурга проявляется на всех уровнях текста: виртуозное построение диалога, великолепное знание народного языка, умение найти и выявить самую яркую, значимую деталь художественного образа. Всё это позволяет отнести пьесу А. Узденова «Мордамбаловы» к заметным явлениям карачаевской литературы, в частности современной карачаевской драматургии.

Зухра Караева,
*Министр культуры Карачаево-Черкесской Республики,
доктор филологических наук.*

Ваша многогранная одаренность, выдающийся вклад в развитие национальной культуры и науки в сочетании с исключительным обаянием снискали Вам всенародную любовь и уважение.

Суфиян Беппаев,
Генерал-лейтенант,

КЪАРАЧАЙ СЁЗНЮ БАЙРАГЪЫ

Альберт – бюгюннго къарачай сёзню байрагъыды. Жырчы Сымайылдан сора, аныча аты айтылган болмаз. Альберт Ёзден – поэзия минчакъланы бийлигича кёрюннген фахмуду. Къарачай жазычула алгъаракъ жыйылыуда Альбертни эм тийишли кёрюп, бир аууздан къабыл этип, кеслерине башчыгъа айыргъандыла. Къарачай Жазычуланы союзуну таматасы, Къарачайны халкъ жырчысы – назмучусу Ёзден Альберт окъуучуланы жангы онглу чыгъармалары бла къууандырыр деп турабыз.

Хурзукчу жашны «Къара суучугъу» къарачай адабиятда эм иги лирика китап болур деп кёлюме келеди. Ийнанмагъан, излесин, тапсын, окъусун. Къуру биз басмалагъан назмула да шагъатдыла арабызда къаллай закий жашагъанына.

Кёп жаша, Альберт.

Лайпанланы Билял,
*Къарачай-Черкес Республиканы халкъ поэти,
Халкъла арасы Тюрк академияны сыйлы академиги.*

Ёзденланы Альбертни назмуларын, кеси макъам салып жырлагъан жырларын эшитмеген адам бизни эллерибизде, шахарларыбызда хазна табылмаз. Ол жырланы къайсы элде да багъалатып сёлешедиле.

Хубийланы Осман,
*Къарачай-Черкес Республиканы
халкъ жазыучусу.*

Бюгюнлюкде къарачай литературада ишлегенледен халкъда Альбертден бек кесин суюдюралгъан жокъду, деп къояргъа боллукъбуз. Анга, сёзсюз да, жырлары, жырлагъаны да уллу болушадыла. Къалай-алай болса да, Альберт халкъны жюрегине жол тапханды, кесини сёзюн суюдюре билгенди.

Байрамукъланы Фатима,
*Къарачай-Черкес Республиканы
халкъ поэти.*

Урушха дери бурунгу жырчыларыбызны жырлагъанларын да эшите тургъанма. Кеслерини заманларына кёре онглу жырчыла эдиле ала да... Алай болса да, къолубузну Къураннга салып ант этсек, Къарачай Къарачай болгъанлы Альбертден онглу жырчыбыз болмагъаны – ол хакъды. Эки жыл чакъланы мындан алгъа Ёзден улу Америкагъа келгенинде, андагъы халкъыбызны кёлю булутдан чыкыгъан кюнча жашнагъан эди. Халкъны кёлюн алай жарыта билмеклик, ол – бек уллу фахмуну шартыды. Малкъарда акъылман деп бир иги сёз аслам жюрюучюдо, ма ол акъылман дегенлери – Ёзден Альбертди!

Хамит Ботаиш,
Америкалы къарачай жазыучу (АБШ).

Бюгюн да, Альберт, жырларынга тынгылай, сагъышымда сени бла кёп ушакъ этдим. Кюнню бетин аз кёрюучю Петербургга кюн тийгенча болама, сени ауазынгы эшитсем. Тыш жерде да сен манга къарыу, жылыу берип тургъанынг амалтын, санга жюрек ыразылыгъымы къалай билдирирге да билмейме...

Батдыланы Руслан,
*Ленинград областны МЧС-ини таматасыны орунбасары,
полковник.*

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ ЭРКЕ УЛАНЫ

Ёзденланы Альбертге

Халкъыбызны суйген эрке уланы,
Къайнайса сен, алда кёпдю заманынг.
Менден башха – кёп затлагъа къарамынг,
Къаламыма ушаса да къаламынг.
Альберт, ойнат къобузунгу къылларын,
Сен айт бизге Къарачайны жырларын,
Бармакъланы, кёзлени да ойната,
Къобузунгу жырлата, бир жылата.
Жырла, жырла, ашхы жырны чеги жокъ.
Шайырланы жырлай билген кёбю жокъ.
Сен а жаза, жырлай да иги билесе,
Кёпле, кёбле кёрмегенни кёресе.
Кёп билгеннге таякъ кёп да тиеди.
«Сен сакъ бол», – деп, жаным сенден тилейди.
Къарачайны халкъ шайыры сен эсенг,
Къарачайны халкъ шайыры мен эсем,
Къыйын, къыйын аллай атны жюрютген,
Халкъгъа тийишли, ол къууаныр жыр этген,
Ким биледи, жыр тагъыуда таулагъа
Дуния жолда ким ачалды жырлагъа?
Мен билеме, сен устаса жырларгъа,
Алай этме умут мени хорларгъа!
Хорла, хорла, санга алыкъа бар заман,
Мени таба бурулалла къыш, туман.

*Зумакъулланы Танзиля,
РСФСР-ни М. Горький атлы Къырал саугъасыны лауреаты,
КъМР-ни бла КъЧР-ни халкъ поэти.*

ЁЗДЕНЛАНЫ АЛЬБЕРТГЕ

Таулу юйде «Белляу» айтылады,
Жаш тёлю да жырларын азбар этед.
Къарачайгъа суймеклик сёзюн жаяды,
Халкъны махтаулу жашы Альберт.

Таулула сёзню багъасын билелле –
Ол кёп палахдан къутхара келед.
Керти поэтле керти сюелле –
Аланы бириди жырчы Альберт.

Анга Аллах сайлап фахму бергенди –
Жазгъанларында – халкъ адеп, адет, ...
Жангы ёмюрге ёхтем ётдюргенди
Зынгырдауукъ гитарасын Альберт.

Жазгъы къобанча жылла чабалла,
Бу жашауну жагъаларын жууа.
Поэтни сёзлери кирден сакълайла
Таулу жүрекленни, болуп дууа.

Шебзухова Лариса,

*Россей Федерацияны Жазыучуларыны союзуну члени.
(Назмуну къарачай тилге Какушланы Хусей кёчюргенди).*

Ёзденланы Альберт бир заманда да къыйынлыкълардан албугъарт-магъанды, къачмагъанды, башхаланы аумаларында букъмагъанды, къул-лукъ, жална, сыйлы ат, саугъа ючюн жан атмагъанды. Не ууахтыда, не чакъда да – школда, аскерде, бийик окъуу юйде, иште, жашау турмуш-да да халкъыны намысын, даражасын бийикде туталды, кеси жашауун халкъ ючюн къурман-садагъа этерге хаппа-хазырды. Ол кимни арбасы-на минсе да, къайсы къыралда болса да, не уллу байрамгъа къатышса да, тау журтуна, ёхтем миллетине салауат жырлары айтханды. Къарачайны жүреги, жаны да болалгъанды. Сёзюмю ахырында уа Ёзден-ланы Альбертге аталгъан назмум бла сизни шагъырей этерге сюеме:

Сезим элей,
Билим билей,
Журтум, эл дей,
Насып тилей.
Тынчлыкъ билмей,
Адет юзмей,
Анг тин ийлей,
Арып, сёнгмей,
Чырт ийилмей,
Жарыкъ кёллей,
Ойдан энмей,
Ёнюн бёлмей.
Ханлыкъ бийлей –
Жерин төрлей –
Жыргъа ёрлей,
Деменгилей,
Ёзден Альберт,
Таулай, келбет!

Бенпайланы Муталип,

*Къабарты-Малкъар Республиканы Жазыучуларыны
союзуну Правленини председатели,
Халкъла аралы Махмуд Каишгар атлы саугъаны лауреаты.*

АТА ЖУРТУМ – АЛАН ЖУРТУМ

Жыр

Ата журтум – Алан журтум зорлукъ отда кюл болуп,
Кюл аш болду зордан кьалгъан тажал Алан урлукъгъа.
Ата шартынг – Алан шартынг Журтха тама кёл болуп,
Андан ичдинг, андан чакъдынг, бойсунмадынг зорлукъгъа.

Ойрасы:

Жашна, халкъым, Теркден жете Лабагъа!
Гюл кюннгеча, бур бетинги Кябагъа!
Ана тилинг – баба тилинг – шумер тил,
Аллах берген сыйлы тилни этме кюл!

Тинин, динин, жерин сакълай ёлген жигит эрлени,
Шейит болуп кетгендиле хур жаннетге жанлары.
Къанлы жаула журтха чаба, жара салгъан жерлени
Битейдиле, журтну сакълай, ёлгенлени санлары.

Ойрасы.:

Хей, кыйынлы, тажал халкъым, сен сынагъан кыйынлыкъ
Кёпблукъ этер сау дуняны халкъларына, жерине...
Жашна, халкъым, жауларынгы акъыл бла, билим бла жыкъ,
Тири атлай, намыс сакълай, чыкъ насыпны тёрюне!

Ойрасы:

Жаша, халкъым, сен сынама энди сюргюн, къазауат!
Сен кёргенден кери этсин Аллах адам улусун!
Жесирликни сезиминден жүрегинги тазалап,
Азатлыкъгъа юйренирге Уллу Аллах буюрсун!

Ойрасы:

АС-АЛАН МИЛЛЕТ

Жыр

Ма бу дуняда бар эсе жаннет,
Ол – Минги тауну тийреси!
Къарачай-Малкъар – Ас-Алан миллет,
Жаннет тийрени иеси!

Тийренгде кьууанч жукъланмасын!
Миллет сезиминг жукъламасын!
Кесинги сакъла, Аллах сакълар,
Таулу Къарачай, Таулу Малкъар!

Сукъланма кёзбау миялачыкыгъа,
Тарыхынг – накъут, сюрт бетин!
Тау намысынгы нафыс балчыкыгъа
Тюшюрме, таулу миллетим.
Накъут тарыхлы, тау миллетим,
Мутхуз болмазча хур келбетинг,
Кесинги сакъла, Аллах сакълар,
Таулу Къарачай, Таулу Малкъар!

Къайтар урланган «Алан» атынгы,
Жюрек къарамдан этме кенг!
Сен таза къанлы азгъан атынгы,
Семиз эшекге этме тенг!
Онгузча кёрме сен кесинги,
Чырт такъыр этме сен эсинги!
Кесинги сакъла, Аллах сакълар,
Таулу Къарачай, Таулу Малкъар!

Кёкден кёрюннген сени суратынг,
Къуран жазыугъа бек ушай.
Юсюнде сыйлы Аллахны аты
Жазылгъан – Малкъар-Къарачай!
Аллах мухурун салгъан Журтум,
Кёп зорлукъдан да къалгъан Журтум,
Кесинги сакъла, Аллах сакълар,
Таулу Къарачай, Таулу Малкъар!

Я АЛЛАХЫМ, НАСЫП БЕР

Жыр

Къарачайлы бла малкъарлы
Шыйых Журтда жашайбыз.
Эки башлы, бир тамырлы
Минги таугъа ушайбыз.

Бизде бир тил, бир дин барды,
Жаныбыз а, къайдады?
Къарачай жан Малкъардады,
Малкъар – Къарачайдады!

Жерде башха инсанлагъа
Ниетибиз тюйюлдю терс.
Бизге кьаршчы баргъанлагъа
Уллу Аллах берсин дерс!

Берилгенди бизге хакъгъа
Шамбалала болгъан жер.
Минги таугъа ушаш халкъгъа
Я Аллахым, насып бер!

ТЁЗ

Жыр

Онглу бабаны ёксюз баласы –
Шам Къарачайым-Малкъарым,
Сени бушууунг башындан басып,
Кюйге ушайды бу жырым.

Хей, зорлукъ отда кьызаргъан халкъым,
Тёште темирча тюйюлдюнг!
Бир кишини да кьалмазча хакъы,
Белингден эки юзюлдюнг.
Онгузларынгы ачлыкъгъа элтип,
Ёлтюргенлеге тездюнг сен,
Сын ташларынгдан атлаууч этип,
Теплегенлеге тездюнг сен.

Кёчген хапарны билмей, кёп жашынг
Урушдан юйге кьайтдыла,
Хар кьайтхан жашны юздюрюп башын,
«Сатхыч!» – деп, кьыралгъа сатдыла.

Тёзгенсе, халкъым, таза атынга
Къара тамгъаны ургъаннга.
Тёз, халкъым, бюгюн Туугъан журтунга
Ёгеге санап тургъаннга!

Тёз, тажал халкъым, зауукъ сендеди,
Бек тутсанг тёзген адетни!
Тёз, тёзюмю бла ёнчеленеди
Къыйынлыгъы миллетни.

ТЮЕЛЕ

Жыр

Ата журтха элтген жолла кесилип,
Онглуракъла чыкъдыкъ энтта бир жазгъа.
Тюе жыйын барад къумну тизилип,
Ала бара болурламы Кавказгъа?

Башчы тюе кёллендиред жыйынын,
Тири атлайд ант этгенча талмазгъа.
Башчы болса, бир оноугъа сыйынып,
Сюркелип да жетер эдик Кавказгъа.

Кесинг онгсуз болсанг, кимге не айып?!
Кюн таякъ да – къамчид мында онгсузгъа!
Тюеле уа кетгендиле ташайып,
Ала жетген болурламы Кавказгъа?

Жол азыгъы боллукъ эсек да жолда,
Кюрешейик башха журтда къалмазгъа.
Ёлмей жетген, насып кёрген ол анда
Ёлгенледен салам айтыр Кавказгъа!

Бу журтсузлукъ барад бизни тюп этип,
Энтта саулай чыгъарбызмы биз жазгъа?
Ёлгенлени сыртыбызгъа жюк этип,
Атланайыкъ, мадар табып, Кавказгъа!

Ёлгенлени жүреклеге жюк этип,
Атланайыкъ, мадар табып, Кавказгъа!..

ТУРНАЛА

Жыр

Боз булутла, къачхы желге бойсуна,
Барадыла къыбыла таба шималдан.
Чырмалалла Минги тауну боюнуна,
Кёп мычымай къарайдыла башындан.

Булутлагъа тирелмезге кюреше,
Деу садакъны учу кирик тизилип,
Бир бирингден хапар биле, сёлеше,
Къалмасын, – дей, онгсузуракъ юзюлюп,

Сиз учасыз кыбыла таба, турнала,
«Сау кьал» эте, кьанат кьагъа, кычыра...
Бир кезиуде кюй сокъгъанча зурнала,
Жюреклеге такъырлыкъны чакъыра.

Сизни кьанат тьобюгюздед Журтугъуз,
Ушамайды сизге мени жазуум.
Бюгюн кьанат тьобюндеме Журтуму...
Нек эсгертед кесин озгъан жарсыуум?

Ким биледи, энди сизни ненчагъыз
Къайтмай кьалыр жаз бла бирге таулагъа?
Сиз къайтыргъа, таулада да ненчабыз
Кете бара сукъланырла саулагъа?

ТЮШ

Жыр

Минги тауну тешип, танг да атаргъа.
Топурагъын айрысына кьуйгъанма,
Мен жол ишлепб Къарачайдан Малкъаргъа,
Къурманлыкъгъа Ибилисни сойгъанма.
Ойрасы:
Акъсакъ Темир, орус патчах, гюржюлю жалдат,
Къанларыгъыз Ибилисни кьаны бла саркъад!
Ох-ох! – деген таууш келед Орта Азиядан,
Тюркиядан, Сириядан, Америкадан!

Минги тауну эки башын бир этип,
Дунияда эм бийик тау этгенме!
Къанат битип, ары учуп терк жетип,
Байракъ тагъып, тау элиме кетгенме!

Ойрасы:

Бир жырлайма, бир жиляйма, тѣзалмай,
Хар ахлума кьучагъымы кереме.
Бир болгъаны ючюн Малкъар-Къарачай,
Жауларыма мен садакъа береме.

Ойрасы.

ЖАНЫМ КЪУРМАН БОЛСУН МАЛКЪАРГЪА!

Жыр

*Мени онгсуз кюнлеримде
Чакъырылмагъанлай жетген,
Мен ётерик кёчюулеге
Кёкюрегин кёпюр этген.
Ёз кёзлери бла Малкърны
Манга жаннетча кёргюзтген,
Ёз жюреги бла да аны,
Кеси суйгенча суйдюртген,
Башы акъылдан толгъан,
Ниети таза болгъан,
Тутушууда уста эрге,
Керти фахмулу поэтге
Додуланы Аскерге атайма.*

Жюрегинде пелиуанлыкъ жашагъан,
Ариулугъу суймекликге ушагъан,
Тау намысы ушап тауда акъ къраргъа...
Жаным кърман болсун Журтум Малкъраргъа!

Ойрасы:

Мен бетиме салсам кълун анамы,
Беш бармагъын Беш Тау Эли сунама,
Эринлерим сыласала аланы,
Сау Малкърны уппа этген сунама!

Зар кёз тие кёк суууна, ташына...
Ариулугъу душман бола башына,
Таш башында амал тапхан жашаргъа,
Жаным кърман болсун тажал Малкъраргъа!

Ойрасы:

Тешдиртмеген тинин зорлукъ садакъраргъа,
Сюргюнде да тилемеген садакъраргъа,
Дерт тутмагъан Аллах берген кърдаргъа,
Жаным кърман болсун шыйых Малкъраргъа!

Ойрасы:

Жаным саудан ачхан жаннет эшигим,
Ёлсем, ырахат жукълар топуракъ бешигим,
Ата журтум, Ана сютюм, Кърдарым –
Жаным кърман болсун санга, Малкърарым!

Ойрасы.

КЪАРАЧАЙ*Жыр*

Алан халкъны аслан кёллю баласы,
Тау намысны оюлмазлыкъ къаласы,
Хар не тюрлю хазнадан да жеринг бай,
Акъыл сёзлю, дугъум кёзлю – Къарачай!

Тау башлада эримереучю къарынгы,
Субай санлы жашил наратларынгы,
Тоялмайма, кёзлерим бла ийнакълай,
Акъ башлыкълы, жашилчепкен Къарачай!

Алма терек чакъгъан кюнде, эшикде
Жукълап тургъан балачыкъны бешикде
Тылпыуундан тогъугъанча, мен алай
Солуучума тау хауангы, Къарачай!

Таудан саркъып, кёкге чыгъып жауарыкъ,
Ахыр кюнде санларымы жууарыкъ
Сууларынгдан мен ичеме тоялмай,
Ана кёлча таза суулу, Къарачай!

Саным сени топурагъынга къошулур,
Жаным сингип тау хауанга, хош болур,
Ажалым да айырмазча, мен алай
Байланыпма санга, шыйых Къарачай!

Кёзбау сёзге сен бёлдюртме эсинги,
Сакъла, жакъла, Шам Къарачай, кесинги!
Сюргюнде да болмагъанды кёлюнг сай,
Ата журтум, Ана сютюм – Къарачай!

Керек болса, амалчы бол, сен алай,
Терк бюгюл да, женгил тюзел быхчылай,
Кес зорлукъну, сен ашыкъмай бек чыдай,
Хаман жылы болсун юйюнг, Къарачай!

Намыс болсун жүрек хантынг, Къарачай!
«Бирлик» болсун ёмюр антынг, Къарачай!
Бай тилинги, хур дининги сакъла, жай!
Адам санынг минг къат ёссюн, Къарачай!

КЪАРТ АТАМЫ ОСУЯТЫ

Жыр

Чууакъ кёкден кёлек тигип кийсенг да,
Жулдузладан тюйме этип тиксенг да,
Сен ыйлыкъма атанг кийген кийимге,
Къапталында аны халы тюймеге!

Сен ыйлыкъма топуракъ башлы юйлеге,
Сен ыйлыкъма атанг ёсген тийреге,
Сени сыйынг, намысынг да – алада,
Жашасанг да накъут-налмас къалада!

Чий алтындан чурукъланы кийсенг да,
Жанынг саудан эсгертменги кёрсенг да,
Сен ыйлыкъма атанг кийген чабыргъа,
Тау журтунгда эрле къазар къабыргъа!

Башха халкъны тёбен этип кюрешсенг,
Тукъум сайлап, халкъны эки юлешсенг,
Ана тилни учуз этип сёлешсенг,
Адамлыгыынг жокъду, анга ыйлыкъ сен!

Бир онгсузну аякъ тюпге теплесенг,
Ахчалыды деп, шинтиклиди деп сый берсенг,
Жолоучугъа сатып берсенг айранны,
Таулу тюйюлсе, ким эсенг да, бил аны!

Чагъыр ичип, таулума деп къычырсанг,
Жутлугъунг бла дуния малгъа сатылсанг,
Намыс, адет кете барыр сенден кенг,
Сагъыш эт да, бу затлагъа ыйлыкъ сен!

Къарачайны Къадау Ташын ханс басханд...
Бизден узакъ болад Чегем эм Басхан...
Ким къайтарыр Къадау Ташны келбетин?
Ким бир этер эки болгъан миллетин?

Туудукъларым, сизден ахыр тилегим:
Эки кесек болгъан мени жүрегим –
Бирге болсакъ, Къарачайым, Малкъарым,
Къычырырсыз, эшитирча къабырым!

КЪАЙСЫН

Жылы сёзюнг жүреклеге жылыу берди,
Биз кёрмезни жүтю кёзюнг ачыкъ кёрдю,
Халкъыбызны тин чеклерин кенгнге керди,
Ас-Аланны деу шайыры – Къулий Къайсын!

Жансыз затха жан киргизип сёлешдинг сен,
Халкъны жакълар буруу этип кюрешдинг сен,
Буруу тыймаз къанлы жау бла «келишдинг» сен,
Ас-Аланны халкъ ёкюлю – Къулий Къайсын!

Налмас ташны эгегенча эди хатынг,
Файгъамбаргъа жууукъ эди адам шартынг,
Ахлулагъа байракъ эди сени атынг,
Ас-Аланны акъылманы – Къулий Къайсын!

Жерибизге топуракъ болду тажал санынг,
Туудукълада саркъад сени таза къанынг,
Къайгъыргъанча кёкден бизге къарайд жанынг,
Ас-Аланны дайым жаны – Къулий Къайсын!

ТИН АНАБЫЗ – ТАНЗИЛЯБЫЗ

Сютге тюшсе наныкъ суучукъ,
Кёрюнеди бир ариучукъ,
Ма алайды Танзиляны бет къаны!
Кёкенле чыкъгъынчы жазгъа...
Къатларында субай назгъа,
Бек ушайды Танзиляны тёрт саны!

Таулу халкъым – фахму юзюк,
Назмучулукъ – алтын жүзюк,
Танзилябыз ол жүзюкде накъут таш!
Акъылына, билимине,
Халкъгъа таза ниетине,
Сагъышымда уруучума бирде баш!

Кавказ журтда шайыр къызла –
Кёкде жаннган нюр жулдузла,
Танзиля уа танг чолпаннга ушайды!
Фахму, акъыл, билим, сыфат,
Бир жаннга болсала къанат,
Учуп кетмей, жерде къалай жашайды?!

Тин анабыз – Танзилябыз,
Жюз жыл жаша, ийнагъыбыз!
Кюндюз кюн бол сен халкъынга, кече – ай !
Эсибиздед нюр сыфатынг,
Ёлюмсюздю сени атынг,
Эсен болса шыйых Малкъар-Къарачай!

ОТАРЛАНЫ ОМАРГЪА

1.

Жюрек отунг жюреклени жылыта,
Макъамларынг кёлюбюзню жарыта,
Аууз сёзюнг – жол кёргюзтген кыбылама,
Жырларынгы тешалмазла окъ, къама...

Болгъанды да фахмунг башчы жугъутур,
Сени суйген, суймеген да кёп болур?
Сени суйген – адамлыгъы барлыкъдан,
Суймеген а – сие болмаз зарлыкъдан?

Жашау кыйын болур сокъмакъ салгъаннга?
Кёл бересе жашау жолда талгъаннга.
Кесинг арып къалмай, хаман бар алгъа!
Сен ёкюлсе Къарачайгъа, Малкъаргъа!

2.

Чууакъ кече толгъан айгъа жанаша
Жулдуз сюрюу, кёкню эте тамаша,
Жашнайдыла, кезиу жетсе жукълана,
Толгъан ай а турады бирча сакълана.
Жырлаучула, жулдузлача, талай бар,
Толгъан ай а жангыз бирди, ол – Омар!

Кавказ таула ушап тойчу жашлагъа,
Къардан башлыкъ кысхандыла башлагъа,
Беллеринде къамалары – чучхурла,
Айбатлыкъгъа ала юлгю болурла.
Жашил чепкен кийген таула талай бар...
Акъ чепкенли Минги тау а ол – Омар!

Отар улу жырчыланы ханыды,
Тау миллетни ийнагъыды, жаныды...
Ёлюмсюздю ол Кязимлей, Къайсынлай,

Эсен болса Малкъар эмда Къарачай!
Эсибизден Омар кетген палахдан
Сакъла бизни! – деп тилейик Аллахдан.

ЗАЛИЙХАНЛАНЫ МИХАИЛГЕ

Таулу журтда адамлыкъны башыса,
Ас-Аланны тамам сыйлы жашыса!
Академик, «халкъым!» деген депутат,
Санга тамам келишеди «Жигит» ат!

Этген ахшы муратларын толсунла!
Сен суйгенле сен суйгенча болсунла!
Баш насыпдан тола жюз жыл жашагъын,
Аллах суйген файгъамбаргъа ушагъын!

БЕПШАЙЛАНЫ СУФИЯННГА

Санга айтханек: «Бизге Баш бол сен!
Бол юйге ара багъана!»
Ийнараллагъа мал кютдюргенден
Болмай кёре эдим магъана!

Жокъ эсе башы тёрт къабыргъаны,
Керекмид ара багъана?
Къолгъа жумуртха алып асланны
Ургъандан бармыд магъана?

Ачыуландырма асланны! – десенг,
«Башсыз» жанынга жау болад.
Халкъгъа къоркъунчсуз, тап жол излесенг,
Ангысызладан дау болад.

Жахил ахлум – деп, къыйналма анга,
Такъырлыкъ кёлню сел этер.
Ким кёл берликди, ийнарал, санга?!
Ас-Алан халкъгъа, сен кёл бер!

Къамап къалмазча, Аллах кюч берир,
Кюреш халкъынгы жакъларгъа.
Аллах буюрса, халкъынг юйренир,
Акъыл бла кесин сакъларгъа.

ЦИЙКЪАНЛАНЫ МУХАМЕДГЕ

1.

Озгъун билиминг, жарыкъ акъылынг, ...
Къыбылама болад адамлыкъ шартынг, ...
Сени бла тенглик жюрютген угъай,
Бош сюелген да къатынга алай,
Бек уллу сыйды, Мухамед, билсек...
Санга тийишли сый, багъа берсек,
Ол башыбызгъа керти сый болур.
Сен тёлюлеге юлгю болуп тур!

2.

Ёсдюрдюнг да Аллах берген нюр акъылны,
Цийкъан улу, ишексиз да болдунг закий.
Базман этдинг тин байлыкъ бла дуния малны,
Аны ючюн къадарынга болдунг сен бий.
Аллах санга ёнчелемей саулукъ берсин!
Насыбынгы чеклерин да кенгнге керсин!

3.

Айтхан сёзюнг, этген ишинг бир бирин тутхан,
Нюр къарамынг жүрекдени кемсиз жылытхан,
Уллу алим, къырал къуллукъчу, бек намыслы жан,
Закий улан – Цийкъан улу Уллу Малкъардан!
Сенде дайым болсун насып, саулукъ, берекет...
Хар заманда этген ахшы муратынга жет!
Санга тамам нюр жүрекден алгъышла этед,
«Туман кёрсе секирирге» тырмашхан Альберт.

4.

Бюгюн – 58 манга,
Тамбла – 59 санга,
Арабызда болса къанга,
Алгъыш айта, тилек тилей,
Къартха, жашха насып тежей,
Чыгъар эдик жарыкъ тангнга.
Алай айтыр эдим санга:
Алан къанлы – Цийкъан улу,
Сенде билим, акъыл – уллу,
Жер шар сыйынырчад мыйынг!
Халкъ ичинде уллуд сыйынг!
Насып санга узатсын къол!
Сыйлы атанг суйгенча бол!
Юйдегинг бла энтта 59 жыл жаша!
Атынг атлы сыйлы файгъамбаргъа уша!

КУРДАНЛАНЫ ХУСЕЙГЕ

Къарачайны, Малкъарны да закий жашы,
 Бюгюн келип Къарачайгъа-Черкесге,
 Болдунг «Саулукъ сакълау ишни» тамам башы,
 Бютюн ауур жүкню салдынг кюресге...

Сюйген болур, суймеген а, къажау турур,
 Ким сюеди онглу жанны кесинден?!
 Сыртынг ачыкъ къалса, бир зар таша урур,
 Сакълыкъ деген чырт кетмесин эсингден.

Аллах айтса, билек болур Таматабыз,
 Ол жакъ болса, сынамазса сен жарсыу.
 Сёз бла макъам келишгенча болалсагъыз,
 Тау халкъыма саулукъ себер хур жазыу!

Курдан улу, огъур бла кел, къууанч бла кел!
 Сен келгенлей насып келсин халкъынга!
 Жууаплылыкъ бютюн кёпдю, сен къатдыр бел,
 Ёлюмсюзлюк берилрча хакъынга!

ЁЛМЕЗЛАНЫ АБДУЛ-ХАЛИМГЕ

Бузлу бёркюн тешиучю тау, ол таумуду?
 Таугъа чыкъгъан таулу жашха махтаумуду?
 Махтау тюйюл эд ол таулугъа, бош зат эди.
 Алай а не бир ийнарал «махтауд!» – деди.

Махтау эсе, берирле деп уллу саугъа,
 Хачир улу чыкъгъан эди Минги таугъа.
 Саугъа алып, бирлени зар этген эди,
 Махтаууна эс бёлмейин кетген эди.

Махтаууна зарла бурун ургъанелле,
 «Тау къуш» атын «гогуш» атха бургъанелле,
 Бизникид! – деп, халкъгъа баям этгенелле,
 Гудучула баш муратха жетгенелле.

Махтаумуду, таулу жашха чыкъгъан таугъа?
 Сотта улу излемейин махтау, саугъа,
 Ойнай-безий, «къарагъыз!» – дей, заргъа, жаугъа,
 Талай кере чыкъгъан эди Минги таугъа.

Хачир улу, Сотта улу – таулу жашла,
 Бир бирине эт жууукъла, тин къарындашла!

Жол салдыла Минги тауну башларына,
Махтау бермейд таулу халкъ а жашларына.

Бузлу бёркюн тешиучю тау ол таумуду?
Таугъа чыкъгъан таулу жашха махтаумуду?
Уллу махтауд! – дейле таудан хапарсызла –
Зор бла, тил бла юлюш тапхан иймансызла.

Махтау эсе,.. – деп, чыгъалла жашла таугъа,
Залийхан улу да алды махтау, саугъа.
Кёп залимни ичлеринде болду залим,
Ахырында болду дуня билген алим.

Болду эсе уа Михаил уллу алим,
Къаячылыкъ жолну тутду Абдул-Халим,
Ёлмез улу эки жюз бла жыйырма кере,
Минги таугъа чыкъгъан эди къучакъ кере.

Махтау эсе таулу жашха чыкъгъан таугъа,
Андан женгил чыкъгъан жокъду Минги таугъа!
Беш жюз кере къутхаргъанды адамланы,
Тау башындан тюшелмейин къалгъанланы.

Бёлек жигит чыкъгъан эди Жаппуладан,
Иги юлгю алып кёпле ма аладан,
Ёзденладан къыркъ батыр да чыкъгъанелле,
Минги таугъа «тукъум байракъ» такъгъанелле.

Атла бла да чыкъгъанелле Минги таугъа!
Парашют бла тюшюп ары, халкъгъа саугъа
Этген эди, Бала улу – жигитибиз!
Ала болуп, ёлюмсюздю миллетибиз!

Барысына дагъан болгъанд Абдул-Халим,
Сау Кавказда жокъду бюгюн андан залим!
Тау намысы сан кючюнден эсе аслам,
Сёзю – сабыр, кёзю – жютю, кёлю – аслан!

Кавказ таула юйретмелик этип анга,
Учунмакълыкъ къарыу бере жигит жаннга,
Чыгъа барса жетерикча кюннге, айгъа,..
Ёлмез улу атланнганды Гималайгъа.

Бузлу жолну, белгисизни этип сансыз,
Жолну тынчын сайламайын, кеси жангыз,
Эверестни миз башына жол тутханды,
Сан арыуну, жан къоркъууну унутханды.

Сагъышында – Ас-Аланлы ахлулары,
 Жанында уа – халкъыбызны байракълары,
 Тыйгъыч болмайд Эверестни ташы, жары,..
 Башланнганды энди хыны бузу, къары.

Ма барады Ёлмез улу бийикликге,
 Таулу жигит тирилгенди барып кёкге,
 Андан ары чыгъар жер жокъ жер башында,
 Ас-Аланны ас жүреккли деу жашына!

Кавказ журтда сакълайдыла ахлуларынг,
 Аэропортда – Къарачайынг бла Малкъарынг,
 Санайдыла хар минутну бек эслеп,
 Сакълайдыла, сен учакъдан тюшесе деп.

Ма тюшгенсе ёз жеринге, ёз халкъынга,
 Ёлюмсюзлюк жигит атны ал хакъынга!
 Жюз жылланы жаша, кёлюнг турсун байлай,
 Къууанырча Шыйых Малкъар – Шам Къарачай!

ЁЗЕНДЕ КЁЛ

Уучу кибик, мени марап мудах сезим,
 Деппанчыкъда олтурама жангыз кесим.

Жылтырайды кёл ёзенде, кюмюш кибик,
 Чууакъ кёкден жерге тюшген юлюш кибик.
 Кюнню алтын бармакълары таза кёлге
 Къысылалла, дыгъы эте, жылыу тёге.
 Субай таула ышаралла кёлге къарап,
 Жашил къарта чепкенлерин аяз тарап.
 Жырын жырлай желчик келед кёлге жете,
 Кюзгю кёлню сыйдам бетин «умур» эте.
 Толкъунчукъла бир бирлерин жеталмайла,
 Жагъа тыя, кёлден чыгъып кеталмайла,
 Таш, къум жалап ызларына къайтадыла,
 Келгенлеге жангы хапар айтадыла.

Жайгъы кюнню жылыуундан хауа эрип,
 Кёлге саркъа, жагъларын кенгнге керип
 Баргъан кибик, бу кёл манга жомакъ болуп,
 Олтурама бу жомакъгъа къонакъ болуп.
 Тазалыкъдан жылтырайды азгъын эсим.
 Мараялмай, тюнгюлгенди мудах сезим.

БИЧЕНЛИКДЕ

Эрттенликде сууукъ сингнген таулагъа
Кюн нюрюнден жылы чепкен бичеди.
Чыпчыкъ жырла тынчлыкъ бермей хауагъа,
Хауа кызып эрттен чыкъны ичеди.

Билеу жилин къурч чалгъыны ауузундан
Ёлом къара дуру тюпге къачады.
Бёдене да, къутулдум дей ажалдан,
Чёп башланы кълтырата учады.

Сепкилкъанат гёбелекке, хауада
Уча келип, мант башына къонады.
Жюжю базар къозгългъанды забада,
Кюн тюбюнде жашил дуру онгады.

Бал чибин да хайыр тапмай тюшюнден,
Бурунчугъун гокка хансха кёмеди,
Бир кесекге солуу таба ишинден,
Баш кётюре, кюн таякъны эмеди.

Тал терекчик, бир кезиуде шыбырдап,
Аязчыкъны харифлерин окъуйду.
Каска согъад сыбызгъысын алай тап, –
Ол макъамны аяз кюсеп тогъуйду.

Кюннге бетин ачхан гюлча, хар жүрек
Тазалыкъгъа кесин алай ачады.
Жер къууанчха болмагъанча чыртда чек,
Хур табийгъат кългъылыны чачады.

ЖАЙ КЮННЮ СУРАТЛАРЫ

Кёкден тамычы таммай кёлан таулагъа,
Хауа уюп турду, озду бёлек кюн.
От тылпыуун юре келип хауагъа,
Таза кёкню къара жалын этди кюн.

Шошлукъ ачы кычырыкъда жутулуп,
Талай кюнден бери тили тутулуп
Тургъан къая, элияны эниклей,
«Бир кёрейим, сенден артха кълсам!» – дей,
Эришдире, ол да бошлайд тамагъын,
Тургъузалсам, – деп, – элияны талагъын.

Буу мюйюзлю от элия кьутуруп,
Ёшюн уруш эте, желни улутду,
Будан кемсиз ауурланган булутну,
Кёпген къара быдырына терк уруп
Жаргъанында, буз кесекле кьутулуп,
Башчыкъларын жерге таба терк буруп,
Мыллыкларын эниш сюрем атдыла,
Къургъакъ жерге кесчиклерин кюсете,
Жерни кюмюш бетли эте жатдыла.

Брхылары саркъа, жолла тюзете,
Тик жерледен баш энишге чапдыла,
Кёлле бола, орамланы жапдыла.
Ёсюмлеге буз этди да этерин,
Челекденча жауун кьуюп башлады,
Чирчик эте боз кёллени бетлерин.
Элияны кьутурууу ашланды,
Титирете бошлады да тамагъын,
Умур этди кёкню мутхуз табагъын.

Сынып умур-чумур болгъан кьауумну,
Тута кюмюш кьылларындан жауумну,
Сыпдырылып тюшгенлери – тамаша!
Жауун, кёлде орун таба, жараша...
Башха журтда бир бирлерин жокълагъан
Жердешлеча, ичлеринде жукълагъан
Болмай, кёлде кёк кесекле чапдыла,
Барысы да бир бирлерин тапдыла.

Жауа-жауа жауун тамам талгъанды,
Булутла да бирер жары чачыла,
Кюнню бети сабыр-сабыр ачыла,
Кюн да кёкге кеси эркин кьалгъанды.

Кёкдеги кёк кёлдегиге аралып,
Кёлдеги да кёкдегиге таралып,
Къарайдыла бир биринден кёз алмай.

Хагок аяз кенгден къарап, тёзалмай,
Къанатларын кьагъа, ёрге тургъанлай,
Къанат жели кёлге таба ургъанлай,
Кёлню бети кьарталадан терк толду,
Кёлдеги кёк бир кесекге жокъ болду.

Кёкдеги кёк турад бирча сыйдамлай.
Кюн бла аяз кёлчюклени эте сай,

«Кёклени» да жерден эрек этерле,
Туманла бла ала ёрге кетерле,
Буюрулган кюнде жерге жетерле.

ЖЫЛНЫ ЖЮРЮШЮ

1.

Заман тартды эски жылда ахыр кылыны,
Боран тилде ауаз берди сууукъ хауа.
Ал баласы, жан баласы Жангы жылны —
Башил айы чабып жетди кыучакъ жая.
Кыар жауады жерге, кюнюш саугъа кибик,
Хар бурчакъгъа насып сингип жаугъан кибик.
Хей, Жангы жыл, кыучакълайма, алгыш эте,
Сени кёрмей кетгенлеге сагыш эте.

2.

Кыышны кюню тегерекге чачыла,
Аягынгдан аягы бла басады,
Бетинге да ийнелери чанчыла,
Буз кыолу бла кыолларынгдан кыысады.
Кёзлеринге чырмау – кюнюш букъусу,
Тюшюрюрге излейд бузлу тузакъгъа.
Боран согъад, эрикдире кыобузу,
Кыысха жол да ушайд кемсиз узакъгъа.

3.

Суу жабалакъ себелейди, кыаргъа кёче,
Мылы кыар да сыртны, кыолну сабыр акълай,
Кыара кюнюн тас этеди кыара кече,
Юшюген жер арыгъанды, тангны сакълай.
Жаралы кыыш жюрексинип, кыайыр бола,
Ингил жаз да, кыышдан кыоркыуп, сабыр бола,
Ахыр кере жарсыталла онгсуз жанны,
Атдырмайын дунягъа жазгы тангны.

4.

Кыозу тишчик кибик ингил жанкыозчукъ
Ышыкчыкъда кыалган кыарны тебере...
Кыарынчыгы тойган кыара кыозучукъ
Ойнайд азгын анасы бла тебеде.
Жауун жуугъан хауа кемсиз тазады.
Жазны жашил мерекепли кыаламы,
Болган кибик кыолчугъунда баланы,
Кюн бетлеге гяхиник тилде жазады.

5.
Кюн таякъяла, кючлерине кемсиз база,
Деу таулань акъ сыртларын кьонгур эте,
Къарла эрип саркъадыла. Къобан – боза,
Алып баргъан таш-агъачы дауур эте,
Хагок аяз, дауурладан кьоркъуп, юрке,
Ёшюн уруш эте, элге барады терк.
Акъ гюллерин кёк хауагъа сабыр бюрке,
Жашил къарта чепкен киед алма терек.

6 .
Кюн тегеди жерге эринчеклигин,
Теке къалкъыу этед бурма табийгъат,
Жай бегитед жерде жашил чеклерин,
Хар бир жан да гюл ийисге табынад.
Кюн юфгюред от тылпыуун аламгъа,
Исси хауа къайнагъанча кёрюнед.
Суу жагъада терек салкъын адамгъа,
Суусап кибик, кесин алай кюсетед.

7.
Къум бла зыгъыр къатыш жолу ёзенни
Жолоучуну тунчукъдурад букъудан,
Топуракъ башлы, жашил чачлы юйлени
Уятады аяз ауур жукъдан.
Къара булут тау башына къапланад,
Къая жууап беред элия жётелге,
Хар бир жан да суу тамычыгъа жутланад,
Кёп сакълатдын, жайгъы жауун, жет элге!

8.
Жибек атлес жабылгъанчад чууакъ кёк,
Кюн да алтын кирпичлерин кергенди,
Заман тигед табийгъатха тюлкю бёрк,
Жай а ахыр белгисине киргенди.
«Табийгъатха суюсенг махта, суюсенг сёк
Мени», – деп, кюз жайгъа ёхтем къарайды.
Жайгъа ёкюл болгъанлыкъгъа чууакъ кёк,
Айбат кюз а табийгъатны алдайды.

9.
Жарытса да, тас этгенди кюн къарыуун,
Сууукъ аяз ёшюн урад къаялагъа,
Чегет тегед жерге алтын жилимугъун,
Такъыр болуп кетген жашил дуниягъа.
Чегет сары, жауун сары, жел да сары,

Узакъ жолгъа атланганча дуния саудан,
Турналары мутхуз ючгюл жаулукълары,
«Сау кьал» эте, ташаяды кьарамымдан.

10.

Санчыкълары жалан болуп, кемсиз азып,
Тал терекчик шууулдайды аяз тарап.
Буз кьысхачла тёрт жанындан бирде кьысып,
Чокьуракъ суучукъ кьалтырайды кёкге кьарап.
Булутла уа тамгъларын саладыла,
Омакъ кёкню мингжулдузлу кюйюзюне,
Бир-бирлери ёшюнлерин урадыла,
Ёски айны голчу кюмюш мюйюзюне.

11.

Кьулакъ суучукъ кибик болду ёхтем Кьобан.
Санларына сууукъ чапхан жалан сабан
Ауругъанды, ахсыннганы – мутхуз туман.
Кьанатлыла кетгендиле кьыбыла таба,
Чыпчыкьлагъа патчах болуп кьара кьаргъа,
Амалсыздан кьулакъ тёзед кьаргъа жыргъа.
Жауар кьарны келечиси – кьалын кьырау,
Сууукьлагъа тёз дей, этед жерге жарау.

12.

Буз кюбе бла жабылгъанча битеу саны,
Кеси минип тургъан кибик кюмюш атха,
«Тынгылачы, менме жылны жюйюсханы!» –
Деп кьычырад эндреуюк ай табийгъатха.
Заман тартад ёски жылда ахыр кьылны,
Боран тилде ауаз беред сууукъ хауа.
Ал баласы, жан баласы Жангы жылны –
Башил айы жетерикди кьучакъ жая.

БИР СУУУКЪДУ

1. ЧОРБАТ ЧЫПЧЫКЪ

Акъжал боран эсирикден
Ойнакьлайды орамлада,
Сен а, юшой, чорбат чыпчыкь,
Олтураса жангыз кесинг,
Узакъ болмай тереземден,
Наз терекни бутагьында,

Айт, кыйынлы, кимге тансыкь
Бола болур азгын эсинг?

Къайдадыла бюгюнлюкде
Сени жайгъы кеф шуёхларынг?
Арагъыз а энди сизни
Къыш бла жайча башхамыды?
Толмай къалгъан болурламы
Этген ахшы муратларынг?
Огъесе уа, ёхтемликден
Тининг сууукъ ашхаммыды?

Къыямада чыпчыкъланы
Ышыкълары – жылы чорбат...
Къалгъанлагъа ушамагъан
Бир жанмыса алгъындан да?
Ай алай а жангыз къалгъан
Бир кезиуде къоркъунч болад,
Сууукъдан да, тап атадан
Жылыу тапмай къалгъандан да!

Сени кибик жангызлыкъны
Сынагъанла бир кёпдюле,
О, боллукъду кыйналгъанынг,
Тереземден кир сен юйге.
Бизни сакълагъан бар эсе,
Биз барайыкь ойнай-кюле,
Эсибизге кемсиз узакъ,
Кемсиз жууукъ жайгъы кюннге.

2. ТЕНГИМ – СЫННГАН КЪАНАТЫМ

Бу къыш чилле къоймай къутсуз къылыкъны,
Орнатады тинде ийнамсызлыкъны,
Ышыкь излей абирек чыкыгъан тиниме,
Атланганма жоюлмазлыкь тенгиме.

Юйде жокъду тенгим, аны билеме...
Ачхычым бард, ачама да киреме,
Межгитдеча, тазачыкьды ишчиги,
Бир сууукъду, бир сууукъду пешчиги.

Акь къагъытча кёрюнеди къабыргъа,
Сагъышымда сёз жазама шош жыргъа.

Сабыр-сабыр кюзгю бола «кьагъытым»,
Андан къарап тенгим — сыннган къанатым —

Сёлешеди: «Сау бол жокълагъанынга...
Чорбат чыпчыкъ болуп жаным, юйюнгю
Жокълаучуду. Кёрюучюсе, сен анга
Тёгюучюсе, мудах болсанг, кёлюнгю.
Санларымдан хапар сорма, кёресе,
Мен кьынында тот ашагъан кьамадан
Башхам болмай, ма турама тынч-эсен...
Къыйын жашау ашхыд кьабыр тынчлыкъдан!
Къыйын жашау – таза жашау адамлыкъ,
Сен кёрлюксе энтта ненча фасыкьны?!
Мудах болма, туудурады мудахлыкъ
Кемсизликни – Жабрайыл насыпны.
Кемсизликди жүрекдени тар этген.
Тар жүрекли – келечиси бушууну!
Кенг жүрекди хар нени да бар этген,
Олду ара багъанасы жашауну!
Сеничала бу жашаугъа – багъана...
Жауунгу да ышарылып тут кёлун,
Жашаудан да болмаз эди магъана,
Хар адам да билсе кеси болумун.
Аманлыкьны кюнюн алгъа кёралгъан,
Сёз бла аны жыкьгъан – борчу жырчыны,
Ол кюрешге кесин саулай бералгъан –
Олду халкьны тини, сууу, гыржыны ...
Алай, халкьдан кесин суюген жырчыны
Айтыр сёзю тауусула тебиресе,
Билдиррге излемейин ол аны,
Дауур ачад, жаулары уа – ол, мен, сен...
Ашыгъады замансызлай кетерге,
Атын «АЗАП ЧЕКГЕН ШЫЙЫХ» этерге.
«Шыйых» болма, сен адамча жашап кет,
Сёз тапмасанг, сабийлеге хайнух эт...
Кеси кесин жойгъан – олду эм тынч иш,
Ол иш адам баласына – баш бедиш!
Бир болгъаед жашар мадар жангыдан,
Къартлыгъымда манга боллукъ таянчакъ
Балалагъа ишлер эдим оюнчакъ
Манга кьабыр кьалакъ боллукъ кьангадан!
Ёлген бола кёре эдим акъыллы,
Кишиге уа керек болмайд акъылы.
Бир кёп айтдым, мен бермейме санга дерс,
Дунияда кьаладыла жыр бла эс...

Экиси да барды сенде, жигит бол!
 Хей, ашыкъма тутаргъа уа бери жол!
 Арт сѣзюмю жүрегинге терен жаз!» –
 Дей, узакъдан узакъ кете, бола тас,
 «Кюзгю» «къагъыт» бола, къагъыт – къабыргъа,
 Мен къарайма къуруп тургъан тыпыргъа.
 Эшикдеча, къар жауады жүрекде,
 Бир сууукъду, башлагъанма мен бузлай.
 Терезеге тие тургъан терекде
 Чорбат чыпчыкъ олтурады жангызлай!
 Мен шашамы башлагъанма, ай медет?!
 Жашау деген къалай татлы, сууукъ эд...

3. КЪАЙТЫУ

Тау сахарны келе болур жукъусу...
 Бирем-бирем жукъланалла чыракъла,
 Жол жанлада суюелелле бирча узун,
 Акъ кийимли бегеуюлле — бусакъла.

Элгенгенча, боран къояд жукъусун,
 Узун жолум ушамайды узакъгъа,
 Терен солуй къышны кюмюш букъусун,
 Мен барама жангызлыкъгъа къонакъгъа.

Ашыкъмайын келгенликге, киреме
 Фатарчыкъгъа, къайтарама эшигин...
 Къабыргъада къыл къобузну кѣреме,
 Ауаз беред, бард дегенча терслигинг.

Къыл къобузгъа узалалла къолларым,
 Бармакъларым къурч къылланы жилията,
 Кѣз аллыма келе жашау жолларым,
 Акъ тылпыуум фатарчыкъны жылыта...

Кетген насып къайтырыкъгъа ушамайд,
 Сууукъдан да бек къысады жангызлыкъ,
 Гюнях ишни этдирирге унамайд,
 Ышандыра бир белгисиз жарыкълыкъ.

ЭСИБИЗДЕ ЖАШАЙДЫ

Жазыучу тенгинг биргенге ишчи нёгеринг болуп жашагъанында да не кылыгына, не чыгъармачылыкъ ишине артыкъ уллу магъана бергенча кёрюнмейсе. Жангы китабы чыкъса, алгышлайса, анга кыуанаса. Ала халкъда жүрюген жашау жорукъладыла. Келе-келген жолунгу узакълыгына бла жууукълугъуна багъаны адамны ёмюрю бла багъа бичерге тюшсе уа, ары дери эсинге хазна алмагъан оюмла башынга ауур жүк болуп тохтайдыла, ол заманда уа хар хапарынг, хар эсгериуюнг, жүрегингде кеслерине тийишли жерни бийлеп, жангы хапарынгы мурдору болуп тохтайдыла. Бюгюн, мен Аттоланы

Магометни эсгерген сагъатымда, сёзлерим жаппа-жангыдан озгъан заманга атланадыла.

Мен Магомет бла 1962 жылда шагъырей болгъан эдим. Ол жыл Атто улуну туугъан эли Бызынгыгъа анда колхозну отчёт-айырыу жыйылыуна баргъан эдим. «Коммунизмге жол» газетни энчи корреспондентиме. Бызынгыда бизни тукъумдан адамла жашагъанларын билеме, таныгъан а этмейме. Жыйылыу башланыр заманга кёп къалмагъан сагъатда бир жаш адам уяла-уяла келди къатыма. Саламлашды да, къолун узатды манга. Сёзсюз, бизни тукъумну адамы сундум аны. Соргъан а этмедим. Ол да саламлашхандан арысында бир сёз да айтмады. Клубда менден кенгирекде олтурду, кёз кыйыры бла уа манга терк-терк эс бурады. Ол да бир жазуула этерге кюрешгенин да кёреме.

Колхозну председатели Рахайланы Ачах жылны ичинде этилген ишини юсюнден оюмун айтып бошагъандан сора сёлешиуле башландыла. Мен да аланы айтханларын къагъытха кыстау тюшюреме, ол мени бла саламлашхан жаш къайгылы да туююлме. Хар ишни да бошап, жолгъа атланыр заманда ол къатыма келди да, бу жол таукелирек сёлешди:

– Мен Аттоланы Магометме, – деди.

Ол сагъатда, кёп сагъыш этмей, эсима тюшюрдюм аны, «Коммунизмге жол» газетде басмалана-басмалана тургъан назмуларын. Тюзюн айтайым, назмуларын окъуп сукъланнган этиучю эдим. Мени да назмула, хапарла жазаргъа кюрешген заманымды.

– Назмуларынгы суююп окъуйма, – дедим жашха.

Кыууанды, къарамын бир жанына бурду.

Арта Аттоланы Магомет бла газетни редакциясында бирге ишлеп да турдукъ. Ол ишлерге радиогъа кёчдю да, пенсиягъа кетгинчи анда эл-мюлк бериулени редактору болгъанлай турду.

Бир тюрлю кёзбаусуз сёз – аны бла шуёхлугъуму бир заманда да суутмагъанма – адамлыгына, ниетини тазалыгына, жазыу ишине керти

да кѐлю бла берилгенине бюсюрегенилигимиди ангылатханлыгъымды ол сѐзле бла. 1964–1966 жыллада «Коммунизмге жол» газетде басмаланган бир къауум назмусуну аты бюгюн да эсимдедиле: «Тынчлыкъсыз бюрекни ачыта, ачыта», «Жюрегинг ташды дейсе», «Адамны жашауу от кибик ёчюледи», «Тюбешдиле», «Сен унутханса», «Кюн тууушда олтуруп».

Жетмишинчи жыллада да кѐп назму, хапар, очерк жазып басмалагъанды Магомет. «Кюльорге сюемисиз?» деген биринчи проза китабы уа ким да эс бурурча, магъана берирча чам хапарладан къуралгъан жыйымдыкъ эди.

Жазыучу литературада кесине энчи жолну, энчи ызны, оюмну излеген адам эди. Чам хапарларыны хар биринде къуллукъгъа тюшгенлей, жууукъну-тенгни унутхан махтанчакъланы, эсириклени «кереклерин» бергенди: ким болгъанларын, халкъны намысы бла ойнаргъа жарамгъанын ачыкъ айтханды, ангылагъан адамлагъа акъыл берирге кюрешгенди. Харам ырысхы эсиртген базыкъбоюнлагъа чыртда адам сукъланмазгъа кереклисин ачыкъ билдиргенди жазгъан затларыны юсю бла. Магомет акъгъа – акъ, къарагъа – къара деп таукел айтхан жазыучу эди. Аллайгъа уа чыгъармачылыкъ ишден хапарлары болгъанла намыс этгендиле, литературада жетишимли болурларын суюгендиле.

«Ётюрюкню къуйругъу – бир тутум», «Анга угъай, кесиме жарсыйма», «Чомартбийни аурууу», «Уялмагъан буюрулмагъанны ашайды» деген хапарлары – башда биз айтхан оюмланы бирикдирген чыгъармаладыла. «Быланы таныймысыз?» деген китабы да алай.

Атто улуну чыгъармачылыкъ ишине Толгъурланы Зейтун («Жолгъа атланнганны юсюнден сѐз»), Айшаланы Оюс («Нарт бызынгылыды ол»), Габаланы Асият («Аттоланы Магомет»), дагъыда башхала тийишли багъа бичгендиле.

Аттоланы Хасымны жашы Магомет билимин, жазыу иште усталыгъын ёсдюрюуге кѐл салгъанлай жашагъанды. Къабарты-Малкъар къырал университетни филология факультетин, Москвада бийик партия школну бошагъанды. Ол СССР-ни Журналистлерини союзуну, РФ-ны Жазыучуларыны союзуну члени эди, Къабарты-Малкъарны сыйлы журналисти, Къарачай-Черкес Республиканы культурасыны сыйлы къуллукъчусу деген атлагъа тийишли болгъанды.

Жазыучуларыны союзуна аллыннганында, Бызынгыны оноучулары – анда колхозну председатели Аналаны Жамал, аны экинчиси Чочайланы Сагъыд, Магометни кесини жууукълары, Аналаны Татыуну жашы Байдуллах, дагъыда башхала жыйылып алгъышлагъан эдик. Ол кюн Бызынгыда халкъ поэт Мокъланы Магометни алгъышы да кѐплени эслериндеди.

Шуёхубуз, жарыкъ кѐллю, жашау кѐллю Магомет, жашауундан замансыз кетип, барыбызны да мудах этгенди.

ШАУАЛАНЫ Хасан.

КЯЗИМ

Кязим Шыкбыда тууду
Холам-Бызынгы тарда.
Намысы уллу болду
Битеу Шимал Кавказда.

Беш Тау Элге к'айг'ырг'ан,
Фахмулу, эсли Кязим.
Тюбемесин к'айг'ыг'а
Сени ёсдюрген элим!

Назмусун, поэмасын
Кёпдю кёлден билгенле,
Ол эслеринде к'алсын –
Аны кёпдю суйгенле!

Сёзюн айтды бийлеге,
Ол к'орк'мады аладан.
Тенглик излегенлеге
Сёзю – жютю к'амадан!

Адамда адамлык'ны
Кязим ачык' кёргенди.
Терсликни, аманлык'ны
К'урутург'а суйгенди.

Тюзлюкню жолун ача,
Кязимни жазг'анлары,
Халк'г'а алтын хазнача,
Сыйлыды айтханлары.

Бюгюн зикир жазг'анла
Кязимден юйренсинле.
Бетлери жарыг'анла
Андан асыу кёрсюнле!

Хар сёзю – маг'аналы,
Бары халк'г'а керекди.
Хажу болду ак'ыллы,
Тауулаг'а эсепге.

Кязимге жетген киши
Малк'ар халк'да болмады.
Аны айтханы, иши
Халк'ны сансыз к'оймады.

Бий болса да Малк'арг'а,
Андан анга не себеп?
Кязим а турду жарап,
Ак'ыл урлуг'ун себе.

Кязим хажу кёргенди,
Оу Сибир'ни к'ылыг'ын.
Жигитча кётюргенди
Аны да к'ыйынлыг'ын.

Ёлген эсенг да анда,
К'азахстанда к'алмадынг,
К'айтханса Ата журтха,
Бизге айып салмаг'ын.

Кётюргенде к'абырны,
Сен Шык'ыг'а тюшмединг,
Анда эди тамырынг...
Ол да эски тюш эди...

Адамла к'арадыла,
Мудах болуп жүрекден.
Сени асырадыла
Долинскде – ариу жерде.

Саулук' болсун жашлаг'а –
Ол иги ишни к'ылг'ан!
Жангыдан асырарг'а
Хажиге халк' жыйылды.

Кязимни нюр к'абыры
Бек сыйлы жерди бизге.
Былай ёмюрге к'алыр
Ачыг'ан кёллюбюзде.

Ёксюз эдик тау миллет,
Кязим хажу к'айтхынчы.
К'айтып келип, эс этип,
Тюзню-терсни айыртхынчы.

Аны мында болг'аны
Бизге билеклик этер.
Тилеген тобалары
Бары Аллахха жетер.

УСТА ЧАЧ КЪЫРКЪЫУЧУ

Кимни да барды татлы тенглери, шуёхлары. Мени да алай. Аны сейир этерча заты жокъду. Болсада бюгюн мен «Минги-Тау» журналны окъуучуларын бир шуёхлум бла энчи танышдырыргъа сую эдим. Ол Мизов Арсен Адальбиевичди, къабартылыды. Нальчикде «Стиль» парикмахерскийде чач уста болуп ишлейди. Аны ич дунясы тазады, жашаугъа кёз къарамы тюздю. Мен аны таныгъанлы, малкъар жашлагъа малкъар тилде сёлешген болмаса, бир заманда да орусча сёлешип эшитмегенме. Бу тюбешиюбюзде да алай. Бери – «Стильге» – аны юсюнден жазаргъа келгеними айтама. Бу къабартылы жаш болгъанлыкъгъа, орус-лугъа орус, къабартыгъа къабарты, малкъарлыгъа малкъар тилде шатык сёлешеди. Шуёхларыны арасында малкъарлы жашла кёпдюле. Мен аны бла ушакъ этген кезиуню ичинде окъуна ненча жаш адам келген эсе да, аланы асламысы таулу жашла эдиле. Ол, «Стильге» чачларын ишлетирге келгенле, мен къайсы миллетни жашы болгъанымы билмей, малкъарча сёлешип, ойнап, кюлюп турдула. Арсен бир къабарты тилде, бир орус тилде да сёлешип турду.

Энди Арсен Мизовну кесини айтханына да бир тынгылагъыз:

– Сау бол, мени юсюмден «Минги-Тау» журналгъа жазар муратынг ючюн, кесим да журналгъа къараргъа бек суююучюме. Андан сора да, бош заманымда малкъар тилде чыкыгъан китапланы да окъургъа кюрешюучюме. Сууча бардырама десем, ол ётюрюк боллукъду. Сёлешгенде тынч болгъанлыкъгъа, окъугъан къыйыныракъды. Нек десенг да, мен къабартылыма. Аны себепли алайчыгъын ангыларгъа боллукъсуз.

– Сен къайсы элде жашагъанса? Энди малкъар тилде басмаланган чыгъармаланы, сейирлик окъумай эсем да, окъургъа уа кюрешеме дединг. Малкъар тилде былай уста сёлеше билирча ким юйретгенди сени? Огъесе кеси аллынга, иш этип, алаймы юйреннгенсе?

– Мен 1969 жылда Черек районну Къашхатау элинде туугъанма. Таулу сабийлени арасында ёсгенме, аны себепли алача сёлеширге къыйналмамай юйреннгенме.

– Сора Къашхатау элде сени шуёхларын да кёп болурла, Арсен?

– Хау, анда мени шуёхларым аз туююлдюле. Сёз ючюн, ала Нальчикге келе-келе туруучудула. Биз тюбешсек, бир бирни бек тансыкълаучубуз, лахор этиучюбюз.

– Ала къашхатаучу жашламыдыла, огъесе Къабарты-Малкъарны къайсы элинден да келген жашламыдыла?

– Энди бери чачларын къыркъдырыргъа кёпле келедиле. Аланы арасында клиентле асламдыла. Мен кёбюсюнде ала бла ишлейме. Чачларын ишлетирикле алгъадан жаздырап къоядыла. Сора хар ким тизмеде кезиунюне кёре алай келеди. Мен айталлыкъ туююлме ишими юсюнден: бюсюреймидиле, бюсюремеймидиле, мен къолумдан келгенни аямай-ма. Хар бери келген адамны чачын тап къыркъыргъа кюрешеме. Ариу болургъа суюмеген адам барды деп, мен айталлыкъ туююлме.

Бу къабартылы жашны юсюнден айтханда, аны атасын, анасын да сагъынмай къояргъа жарамайды. Аны себепли, бек алгъа аланы юсюнден айтыргъа бизни борчубузду. Аны ючюн бизни терслерик адам болмаз деп, акъылым алайды.

Арсенни атасы Индрейланы Сагъатгерий, анасы Индрейланы Малина кѣп жылланы Къашхатау элде малкъарлыла бла бирге уллу шуѣхлукъда жашап тургъандыла. Экиси да дуняларын алышхандыла, жаннетли болсунла. Ол ахшы адамланы бюгюн-бюгече да къашхатаучула атларын уллу хурмет бла сагъынадыла, сау болсунла. Ала кеслери къабартылыла болсала да, таулула бла тауча сѣлешип тургъандыла. Аланы къоншулары ол ахшы адамланы сагъыннганлай турадыла.

Къашхатаучула таулу, къабартылы деп айырмайдыла. Аланы кѣбюсю эки тилде да тилманчсыз сѣлешаладыла. Ол туююлмюдю жюрек ырахатлыкъ, туугъан эллинг ючюн ѣхтемлик? Ким, къалай айталлыкъды шуѣхлукъ жокъду деп?

– Мен кесими айтсам, къабарты тилнича, малкъар тилни да иги билеме деп, айталлыкъма. Бир-бирде малкъарча окъуна сѣлеше болурма. Нек дегенде, шуѣхларым келип къалсала, ала бла малкъар тилде лахор этип башлайбыз.

Мизов Къашхатауда онунчу классны бошагъандан сора Совет Аскерни тизгинлерине чакъырылады. Кубада къуллукъ этгенди. Айхай да, Арсен ол жылланы бюгюн-бюгече да унутмайды. Куба алаамат ариу жер эди, солдатны эсинде ѣмюрден ахыргъа къалгъанды. Совет Союзну аскерчилери болгъан къадарда, солдатла анда хар жаны бла да юлгюлю болургъа керек эдиле. Низам бек кючлю эди. Анда, Кубада, не аз да учхара жеринги кѣргюзтюрге жарамагъанды. Бир жаны бла алып айтханда, аллай низамгъа сыйынып тургъан солдатха бек къыйын кѣрюне болур эди. Алай, экинчи жанындан а, ол низам адам болургъа юйрете эди.

Айхай да, аны бек тюз ишге санаргъа боллукъду. Нек дегенде, низам болмагъан жерде игилик да болмайды.

– Арсен, чач ишлеучю усталыкъны жюрегинг тартыпмы сайлагъанса, огъесе хо, бош айланмай жубана турайым деп, бу ишге алаймы кирген эдинг армиядан къайтханындан сора?

– Сѣзсюз, жюрегим тартып сайлагъанма. Кертисин айтханда, чач уста болургъа эсиме аскерде къуллукъ эте тургъан заманымда окъуна келген эди. Андан къайтханлай, ол ишге кирип, кѣл салып, усталадан юйренип, кеси аллыма ишлеп башлагъан эдим.

Тышындан къарагъан адамгъа бу бош ишчикча да кѣрюне болур, анга киши да даулашмаз. Сѣзсюз, ол алайды. Кертисин айтханда уа, бу бек къыйын ишледен бириди дерге боллукъду. Хар адамны да кесини энчи оюму барды. Алай, мени акъылыма кѣре, чач уста бек жууаплы, сыйлы да ишди. Ким суюмейди ариу болургъа? Чачы омакъ къыркъылса, ариу жыйылса, сакъалы жюлюнсе, адамгъа чырай къошулады. Алай туююлду деп ким айталлыкъды? Ариулукъну ангылай билирге керекди.

Ариу кырккыылган чач кезге да ариу керюнеди. Ол а чач кырккыу-чуну усталыгына кере болады.

– Шахарда сизнича, шендюгюлю излемлеге келишген, парикмахерскийле кепдюле. Арагъызда конкуренция барады. Клиентле жаны бла кыалайды ишигиз?

– Тюз айтаса, ол жаны бла адамлагъа сайлау кепдю. Кесинг керюп тураса, биз ушакъ эте турган кезиучюгюбюзде окъуна кыаллай бир адам жумушларын этдирип, кете турганларын. Жерибиз тарыракъды ансы, адамла келмей кыалырла деген кыоркыуу жокъду бизде.

Болсада, ишге хайт демеселе, «Стильге» келиучюле башха уста-лагъа кетип кыалыргъа боллукъдула. Аны себепли хар мында ишлеген, кыолундан келгенича усталыгын да аямай, чач кырккыугъа жюреги бла берилрге керекди.

Пшукова Марина «Стиль» парикмахерскийни таматасыды. Арсен Мизовну юсюнден ол бизни бла ушагъында былай айтханды:

– Он жыл мындан алгъа биз «Стиль» деген чач кырккыуучу жер кыурагъанбыз. Ол кезиуге устала бла жалчытылганбыз. Бир заманда бизге бир жаш келеди: - Сизге чач кырккыуучу уста керекмиди? – деп. – Биз аны кыаллай болганын да билмейбиз. Алай... – Да алайыкъ ишге сени да. Кыаллай чач кырккыуучу болганынги бир кергюзт, – дейбиз анга. Кыалай – алай болса да, биз Арсенни ишге алабыз. Ол кыысха заманны ичинде кесин низамлы болганын, суйген ишине битеу жюреги бла берилгенин керемиз. Айхай да, бизге уа аллай уста чач кырккыуучула керек эдиле. Аны ол жаны бла хунерин терк эслейбиз, ишин бек жаратабыз. Заманын бош етдюрюрге суймейди. Аз-аздан аны кесини клиентлери да бола башлайдыла. Адам бир кере чачын кырккыдырса, дагыда ол устагъа кыайгып келмей кыалмайды.

Биз Арсен Мизовну кесибизни коллективибизге алганыбызгъа жангылмаганбыз. Ол энди кесине клиентлени жазып, алай ишлейди. Ким келсе, аны шинтикге олтуртуп, чачын ишлеп башлайды. Бош заманы болса, угъай демейди, кимни чачын да кырккырыкъды. Мен Арсенни иги ишлегенин барын да айталган болмам. Сиз журналистсиз, кеси бла бир селешигиз. Анда ангыларыкъсыз, аны кыаллай чач ишлеучю уста болганын.

Айхай да, эр кишини, тишируну да тизгини жыйылса, чач ариу кырккыылса, кыараган кезге хычыуунду. Чач кырккыуучу аны ахшы ангылайды. Бу жаш болса да, иште алчыды. Кыашхатаучу жашны бетине кыарап, кыайсы миллетники болганын биллик туюлсе. Нек дегенде, ол эки миллетни тилин да ахшы биледи. Ол кыартха кыартча, жашха жашча селеширге устады. Кеси да ариу тиллиди. Аллай устаны юсюнден махтау сезле айтырыкъла кепдюде. Башында «Стильни» таматасы Пшукова Марина белгилегенича, коллективде намысы, сыйы жюрюген усталадан бириди ол.

Холаланы Борисни жашы Ибрагим медицина илмуланы кандидатыды. Арсенни юсюнден ол да оюмун айтады:

– Мен кѐп чач кырккыучу усталагъа тюбей тургъанма. Алай бу къабартылы жашча устагъа тюберге тюшмегенди. Бу кесини ишин ахшы биледи. Мен анга биринчи кере тюбегенимде окбуна, сезген эдим чач кырккыу жаны бла фахмулу болгъанын. Къоллары аппаратны, кыптыны, таракъны бир женгил ойнатадыла. Бир-бир чач кырккыучулагъа алай-былай кырккъ деп, айтыргъа тюшюп да тургъанды. Алай Арсенча устагъа уа сѐз айтыргъа бир кесек кыйыныракъ эди. Нек дегенде, ол кесини ишини устасы эди. Аны жумушу кюзюде ачыкъ кѐрюнюп турады. Бу шуѐхум къабартылы, малкъарлы эсе да, аны ангыларгъа кыйынды. Быллай уллу адамлыгъы болгъан жашларыбыз кѐп болсунла. Арсенни аты мындан арысында иги бла айтылгъанлай турсун.

Коллективде ишлегенлени асламысы уа тиширыуладыла. Ала да усталыкъдан къалдырмайдыла. Къызла «Стильге» келип, чачларын ариу халгъа келтирип, къууанып, ыспас этген сѐзлерин кюн сайын кѐп айтадыла. Чипова Жаннета, Фондарь Ирина, Мызыланы Аминат эм башхаланы атларын уллу хурмет бла сагъыныргъа боллукъду.

– Арсен, коллективни юсюнден да айтыр затынг болур, сѐзсюз.

– Мен да бу коллективни бир адамы эсем, аны юсюнден айтмай къалай къояр эдим. «Стиль» парикмахерскийни таматасы Пшуков Мусады, аны ачхан да кеси этгенди, излеп табып, шуѐх коллектив къурагъанды. Бизге ышанып, адамыча оноу этип ишлетип тургъаны ючюн анга барыбыз да жүрекден ыразыбыз, сау бол дейбиз.

Хау, чачын кырккыдыргъан неда ишлетген, кете туруп:

– Сау бол, ахшы муратынга жет, – деп къаллай бир ариу сѐзле айтадыла Арсеннге.

Биз да ол алгъышлагъа къошулабыз. Мизовну Аллах ахшы муратларына жетдирсин!

АХШЫ ЖЕТЕР МУРАТХА

Хочуланы Капаш дунясын алышханды (жаннетли болсун). Ол сюргюнден къайтхандан сора туугъан эли Шыккы жангыдан къуралмагъаны себепли, юйюрю бла Бызынгыда тохтайды. Орта Азиядан, Къазахстандан кѐчюп келген бызынгылыла бла бирге шыккычы жаш юйюрюне - жашау юй, элге уа гюрбежи ишлейди. Жангыдан къурала тургъан элге уа ол бек керек эди. Хочу улу, аны ангылап, кючюн, ырысысын да аямай, ол ишни къолгъа къаты алады. Капаш уста темирчи болгъанын кысыха заманны ичинде иши бла кѐргюзтеди: элни адамларыны излемлерин, мюлкню темир кереклерин да ишлеп, жалчытып турады. Хочу улу ишлеген бичакъланы, налланы, нал чюйлени, башха темир кереклени жаланда Бызынгыда угъай, башха элдеде да бюгюн-бюгече да кѐрюрге боллукъду.

Белгилисича, Дых таугъа чыгъаргъа альпинистле Арисейден, башха жерледен да кѣп келедиле. Аланы арасында тыш кыраллыла да аз туюлдуле. Ала Бызынгыны тауларына чыгып, артха, юйлерине кетип бара, элде тохтап, кими тюкеннге киреди, кими тѣгерекге-башха кырайды. Бирлери Бызынгыны ныгышында адамла бла сѣлешедиле. Элни кыонакыла сансыз этип кеталмайдыла.

Бир жол бир французлу тюзюнлей гюрбежиге киреди да, Капаш бла саламлашады. Сора тыш кыраллы кыонакы киши:

– Бу эски налны манга берсенг а, – деди.

Капаш, анга сейирсинип кыарап:

– Бу эски нал неге керекди санга? – деп сорады французлудан.

– Франциягъа, юйюме, СССР-дан, бу ариу Кавказдан, жомакъча, Бызынгы элден, таула арасында саугъагъа элтирик эдим, – деп жууаплайды тыш кыраллы кыонакы.

– Алай эсе, эскини не этесе, жангы ишлеп берейим, – деп, Капаш, французлу кыарап тургъанлай, налны ишлеп, кыонакыны кыолуна тутурду.

Французлуну бети айча, кюнча жарып, асыры кыууаннгандан, бир уллу насыпха тюбеген сунар эдинг. Ол шыкычы темир устагъа:

– Хурметли Капаш, сау бол, сау бол, – деп, бир ненча кере айтып, налны кыол жаулугъуна чулгъап, французлу гюрбежиден Капашха кыолун булгъай, чыгып кетди.

Ма алай бла: «Бызынгыда Хочуланы Капаш ишлеген налны французлу Парижге алып кетгенлей», – деп айтырча огъурлу иш болгъанды.

Андан сора да, Капаш колхозну кѣп тюрлю ишлеринде жигер урунуп тургъанды. Хочу улуну мюлкде, элде да кыыйны уллуду. Аны себепли, бызынгылыла, шыкычыла, холамлыла Капашны атын уллу хурмет бла сагъынадыла. Сагъынмай а, ол, кюн, ай тийгенча, жарыкы адам эди: кыартха, сабийге да ариу сѣлеше билген.

«Ахшыны сабийи да ахшы» деп халкъда бошдан айтыла болмаз. Жашы Тамук да халкъ намыс-сый берген, Бызынгыда, Черек районда, республикада да аты иги бла айтылгъан иш ахлусу адамды. Ол жыйырма бла тогъуз жылдан артыкы заманны ичинде Черек районда Социалист Урунууну Жигити Аттоланы Салихни атын жюрютген кырал кыумалы кыой заводну як фермасына башчылыкы этип келеди. Келеди десек да, Тамукну кыыйны бек уллуду бу кыумалы заводда. Аны алайлыгъын эллиле кимден да кеслери ахшы биледиле. Бу мюлкню чачылмай кыалгъаны, бюгюнлюкде да аты иги бла айтылып тургъаны да Хочуланы Капашны жашы Тамукну уллу иш кѣллююгюнден, аны ахшылыгъынданды деп ачыкы айтсакы, элде, мюлкде да жазгъаныбызны терслемезле деп, оюмубуз алайды. Сагъыш этигиз, тюрлениулени кыыйынлыкыларын кѣтюралмай, бу уллу кыралгъа – СССР-ге – атлары иги бла айтылгъан кыаллай бир колхозла, совхозла кыуруп кетдиле. Айхай да, Бызынгыда бу мюлкню сакыланнганы, аты иги бла айтылгъаны да Тамук тамата-

лыкъ этген як ферма бла къаты байламлыды. Якла болмасала, бу мюлк да чачыллыкъ эди.

Хочу улуну иш жетишимлерини юсюнден телевиденияда кёргюзтедиле, радио бериуледе айтадыла, дайым газетледе жазгъанлай турадыла.

Бу адам тутхан ишине бек къатыды – малчыларына ышанмай угъай, бек ышанады алагъа. Алай кеси да, ала бла бирге кече-кюн, жауун, къар, жел, боран деп къарамай, якланы жокълагъанлай, керек болса, кютгенлей айланады. Алай бла биргесине урунган жашлагъа юлгю кёргюзтеди, тюз ниетли ишлерге кёллендиреди.

Якла кийик малладыла, аланы кютген да бек къыйынды. Аны сылтауу бла кёп сюрюучюле алышынадыла. Жыл, эки жыл ишлегенле заводну башха жумушларына кетип къаладыла. Тамук а якланы къылыкларына юйренип къалгъан кибикди. Сёз ючюн, болушлукъ керекде, сюрюучюле жетишмеген заманда аны жашлары да, атлагъа минип, якланы кютюп башлайдыла. Ала да ишлегенде, аталарыча, тиридиле, кеслерин аямайдыла. «Бирликде – тирлик» деп, халкъ андан айтхан болур бу нарт сёзню да деригим келеди.

Тамук чомарт эм къайгъырыулу адамды. Биргесине ишлеген малчылары ыразы этгинчи тынчаймайды. Сёз ючюн, сюрюучю ауруп неда бир жумуш чыгъып кетерге тюшген заманда аны орунуна кеси атха минип, малланы кютеди, алай бла нёгерлерине онг береди. Ферманы башчысыма деп, бир заманда кесин кётюрюп, бир жанына турмайды ишден. Ол Тамукну бек иги шартларындан бириди. Алай аланы къайсы бирин санарыкъса. Жигер урунууу, адамлыгъы бла да юлгю кёргюзтген, шёндюгю заманнга тийишли ишлеген ферма башчыды.

Бир кесек тарых. Тамук 1958 жылда 6-чы августда Бызынгыда туугъанды, орта школну да бу элде тауусханды. Андан сора 1977 жылда кюз артында аны аскерге чакъырадыла. Бызынгылы жаш аскерде къуллугъун Финляндияны чегини къатында башлайды. Анда жай – къызыу, къыш – сууукъ, къар терен болса да, Холам-Бызынгы тауларында чыныкъгъан жашха табийгъатны жагъынларын кётюрген къыйын болмайды. Аскер низамгъа бузукълукъ, хомухлукъ этип, атын аман бла айтдырмагъанды. Ол себепден аны командирлери, солдат нёгерлери да ариу кёргендиле. Жыл къуллукъ этгенлей, Тамукга кичи сержант чын бергендиле, юйюне солургъа ийгендиле. Атасына, анасына уа: «Иги жаш ёсдюргенсиз», – деп, командирлери махтау къагъыт жибергендиле. 1979 жылда аскер къуллугъун бошاپ, юйге атлана туруп, аскер командирлери ротаны тизип, уллу хурмет этип, сау бол деп, Тамукну кёлюн кётюрюп, къууандырып, алай ашыргъандыла.

Тамук школда да иги окъугъанды, аны себепли къайсы окъуу юйге да кирирге къолундан келлик эди, онгу да бар эди. Алай, атасына, анасына болушургъа жюреги тартып, мюлкде ишлеп башлайды. Алгъа колхозну къайсы жумушундан да артха турмайды, хар буюргъан ишни бет жарыкълы тамамлайды.

1983 жылда Тамук яклагъа къарау ишге тохтайды. Ол заманда ол жаны бла уллу сынауу болгъан Рахайланы Жибрил эди. Ол жаш негери-не якланы къалай кютерге, жаллыдан къалай сакъланыргъа кереклисини юсюнден тынгылы айтханды, юйретгенди.

Хочу улу бу кийик малланы бек жаратханды, аланы къылыкъларын бек уста ангылап къойгъанды. Андан болур, баям, жыйырма бла тогъуз жылны ичинде эрикмей, эринмей ишлеп тургъаны. Ол бу ишден кетсе, як ферма чачылып къаллыкъгъа ушайды. Ол тюз кесини юйюнде малларына алай тынгылы къарайды яклагъа. Аны иш келлюлюгюн бызынгылыла кимден да кеслери ахшы биледиле.

Тамук, якланы Бызынгыгъа ким, къайдан келтиргенди деген соруубузгъа жууап бере:

– Белгилисича, Холам-Бызынгы ауузунда яклача кийик малла кечинмегендиле бир заманда да. Аны себепли ала бизни таулада, бизни жерледе жарашырыкъларын, жарашмазлыкъларын билир муратда бу завод алгъын колхоз болуучу эди, аты да «Коммунизмге жол» деп. Аны председатели Россей Федерацияны сыйлы зоотехниги Чочайланы Къайтмырзаны жашы Салих (жаннетли болсун) Нальчикде зоопаркдан юч як алып кетген эди. Аланы бири къартдан ёледи, экиси уа бу жерлеге кеслерин жарашдырадыла. Андан сора Чочайланы Салих элни, мюлкню да оноучуларын, намыслары жюрюген адамларын жыйып, ол жыйылыуда тынгылы селешеди.

– Якла бизни тау жерлени малларыдыла. Ол себепден, Тува АССР-дан якла келтирирге деп, акъылыбыз алайды. Сиз, бери жыйылгъанла, ол жаны бла кесигизни оюмугъузну айтыгъыз, – дейди Чочайланы Салих.

– Кёбюсю анга ыразы боладыла. Угъай дегенле да бар эдиле. Болсада кёпчюлюкню хайырындан 1974 жылда Тува Республикадан 110 як сатып аладыла да, Бызынгыгъа келтиредиле. Была Холам-Бызынгы ауузунда ма алай бла жайылгъандыла, – деп эсгередиде як ферманы таматасы Хочуланы Тамук.

Тувадан келтирилген малла бу тау жерлеге юйреналмайдыла, къыйналадыла. Да сора аладан мюлкге, ишлегенлеге да не хайыр тюшерикди? Неге керекдиле бизни жерлеге келишалмагъан малла дегенле да бар эди эллилени, колхозчуланы да араларында. Ол заманнга къарап айтханда, баям, ала да тюз болур эдиле. Нек дегенде, ким биллик эди якланы бек хайырлы болгъанларын. Бюгюнлюкде къырал къумалы къой заводну тутхучлу этип тургъанла – якладыла. Алай бла адамла да, якла да бири бирине жуууша башлайдыла.

Бызынгылыла была хайырлы болгъанларын терк окъуна ангылайдыла. Мюлкню таматарлары уа аланы санын ёсдюрюрге керекди деп, аллай оноу этедиле.

Якланы жангыдан Туваданмы келтиресиз деп, сорама мен Тамукдан:

– Угъай, Къыргъызстандан келтирирге деп, аллай оноу болады. Бу ишни къурауда Социалист Урунуу Жигити Аттоланы Харунну жашы Салихни уллу къыйыны болгъанын айтмай къояргъа жарамаз. Якланы уа Къыргъызстандан Бызынгыгъа Аттоланы Анатолий, Аттоланы Мажит, Хочуланы Капаш, Аналаны Окъуп келтирген эдиле – 110 як. Бу башында мен атларын сагъынганла элге, мюлкге да уллу къыйын салгъандыла. Ала эл мюлк ючюн деп кече-кюн демей, къолларыннан келгенни аямай ишлегендиле, ахшы адамланы биз, эллиле, бир заманда да унутурукъ туюлбюз. Ала дунияларын алышхандыла, жаннетли болсунла.

Бу маллада ишлерге суюгенле элде тынч табылып къалмагъандыла. «Кийиклеге къалай суюучю боллукъса?» – дегенле да болгъандыла. Кертиси бла да якла кийикледен башха туюлдюле. Алай адам ишни къыйынлыгъындан къоркъмайды.

– Былагъа бек биринчи суюучю болуп (жаннетли болсун) Холамханланы Узейир чыкъгъанды, – дейди Тамук. Керти айтыргъа керекди, биринчи суюучюге къыйналыргъа тюшгенди. Малланы бу жерлеге юйретирге керек эди. Ол жаны бла Узейир кеп иш этгенди. Бу малла бла кеси ишлемеген башхаланы къыйналгъанын ангыларыкъ туюлдю. Якла бла кеп жылланы ишлеп келгенибиз себепли, биз билебиз бу къаллай къыйын жумуш болгъанын.

Элде кеп тюрлю хапарла жюрюгендиле якланы юсюнден. Была отлауланы бузарыкъдыла, кырдыкланы тамырларын къурутурукъдула дегенле болгъандыла. Алагъа терс эдиле деп айтыргъа жарарыкъ туюлдю. Хата этгинчи, къайдан билликсе къаллай мал болгъанын? Тамук айтханнга кере, была жерлени бузмайдыла. Кеслери да тауланы бийиклеринде, кийикле жюрюген жерледе отларгъа суюдиле. Сёз ючюн, Хочу улу, Усхурда Акъ къаяны арт жанына ёмюрге якны аягъы басмагъанды. Ол жайлыкъда Черек районну башха мюлклерини тууарлары кечинип тургъандыла. Анда окъуна отлаулада мал жолла ызланып турадыла. Былайда ангылатып къояйыкъ: Тамук атына минип, якланы кечиндирирча жайлыкъланы, къышлыкъланы кеси сайлап айланмаучуду. Нек дегенде, бир жерден башха жерге кече туруп, жайлыкълагъа хата жетдирмейди.

Бююнлюкде малланы саны иги да кеп боллукъ эди, заводну кеси керегине къоратып турмасала. Андан сора да, аланы республиканы бир-бир мюлклерине да сатадыла. Къарачай-Черкес Республикадан келип да, сатып алып тургъандыла аланы. Пятигорскга эки-юч кере бир жюзден артыкъ мал сатылгъанды. Анда Тамукга айтханларына кере, ала мюйюзлени, терилени да сатхан этедиле. Аланы Ростов жанына жибередиле.

Ана якланы уа сауаргъа боллукъмуду деген соруубузгъа Хочу улу былай жууаплагъанды:

– Кесими билгеними айтайым, айхай да, аланы сауар ючюн, энчи жерлеге жыйып, юйретирге керекди. Ол, сёзсюз, бек къыйын ишледен бириди, деригим келеди. Аны бла биз кюреширбиз деп, ётюрюк айтыргъа суюмейме.

Не десенг да, къайсы сюрюуде да ауругъан малла болуучудула. Аланы юсюнден да Тамук бизге былай дегенди:

– Тынгылы къарагъанда, белгили болады ауругъаны. Аллай малы буруугъа жыйып, анда мал доктор дарман салады. Сюрюуде таначыкълада артыгъыракъда къарыусузчукъла болуучудула. Аллайланы биз, сюрюучюле, юйлерибизге элтип, кесибибизни малларыбыз бла бирге кышлатып, жаз башында артха келтирип, сюрюуге кышуучубуз. Аллай амалланы этерге кылуубуздан келеди.

Андан сора да айтырыгъым, жайлыкъгъа, кышлыкъгъа кечгенде, неда якла къачханда, аналарындан айырылып кыалгъан бузоучукъланы элге келтирип ёсдюргенле да болгъандыла. Кысха айтханда, якланы кыолгъа юйретеме деген адам юйреталлыкды.

– Былайда бир соруу тууады. Ол да кыаллай сорууду десенг, малланы санын кыалай жюрютесиз?

– Биз аланы барын санап, эсебин чыгъармайбыз. Нек дегенде, аланы барын кёз туурада тутхан кыыйынды. Болсада аланы кёзге илиннген тюрлю-тюрлю белгилери бардыла. Башчысы, кыыйырчысы белгилдиле. Аллайланы, айхай да, жокълайбыз. Хар кюнден санамасакъ да, эки-юч кюнден, ыйыкъдан бир кере атла бла тегереклеринден тохтап, бир жерге жыйып, алай санаучубуз. Тизилип баргъанларында да, санаргъа онг болады. Аланы биз санын ажашдырмайбыз. Ишекли болсагъ а, ыстауатха жыйып, тынгылы санап чыгъабыз. Не кыаты кюрешсек да, тау тауду, аны таша жерлери кёпдюле. Бир жыл тас этип, экинчи жыл тапханыбыз да болады. Айхай да, жашла бек кыаты кыарайдыла, сау болсунла.

Оноучу тюз оноу этсе, иш алгъа баргъанын Хочуланы Тамук таматлыкъ этген як фермада ачыкъ кёрюрге боллукъду. Якланы сюрюучюлери бек тынгылы, малланы кыылыкъларын билген, кече-кюн демей ишлеген жигер жашладыла. Ала Аналаны Хасан, Хочуланы Марат, Хочуланы Элдар эм Холаланы Алимдиле, иш хакълары да аман тюйюлдю бюгюнлюкде.

Белгилисича, якла жайда Уллу-Ауузда, Уку деген жайлыкъда кечинедиле. Кышда аланы Кириуютде тутадыла. Ол тийреде тегерекде жерле бир кесек эркиндиле да, яклагъа ары-бери жортургъа тынчыракъ болады.

Быладан тёлю алыу март айда башланады, июньнга дери созулады. Жюз як ийнекден алтмыш-жетмиш бузоу алынады. Жыртхыч жаныуарла тиймеселе, аладан хазна кыоранч болмайды.

Бу хапарыбызда айта келгенибизча, якла бек хайырлы малладыла. Былагъа бир тюрлю аш кыоранч этилмейди. Тууар тузну уа ала бек излейдиле, кышда уа кыаудан бла да кечинедиле. Алагъа кыарагъанлагъа иш хакъ тегенден сора, башха кыоранч болмайды. Аны себепли, якланы этлери мюлкге бек учуз келеди. Жашла кыыйнала эселе да, иш хакъларына ыразыдыла. Ала, Тамук бла бирге ишлей, мындан ары да буюрулгъан жумушну бет жарыкылы тамамларгъа таукелдиле.

– Дагъыда бир айтырыгъым барды. Уллу бугъала бир бирлери бла туюшселе, хорлатханы, абирекге чыгып, сюрюуге къошулмай къалады. Кюз артында кышылыкъгъа къайта туруп, эки-юч атлы да болуп, аллайны сюрюу бла бирге сюралмаучубуз. Ол кеси жангыз жай тургъан жеринде къалып къалады. Алай бла ол бугъа кышда жайлыкъда турады. Биз экинчи жайда жайлыкъгъа кёчюп баргъанда, ол бугъагъа тюбеучюбюз. Не айтырса, семирп, эт алып, жыртхыч жаныуарладан да кесин къоруулап туруучуду. Ол алгъын хорлагъан бугъа бла жангыздан туюшюп башлайды. Туюш бир башланса, бир бирин аудургъунчу тохтамайдыла. Бек сейири уа, бир бирге дерт жетдирирге бек ёчдюле, – деп, Тамук якланы кылыкъларыны юсюнден айтханды, бизге ангылатханды.

Бу маллагъа уручуланы хаталары да жетиучюдю. Экиаякълы «бёрюле» як этге бек татлыкъсынадыла. Алай сюрюучюле да (аланы атларын башында айтханбыз) малланы къоранчсыз сакъларгъа бек сакъдыла.

Кёп жылланы ичинде кече-кюн да тынчаймай, жигер урунуп тургъан Тамукну аты белгиленмей къалмагъанды. Ол Россей Федерацияны Эл мюлк министерствосуну сыйлы грамотасы бла саугъаланнганды. Россей Федерацияны Правительствосуну алгъыннгы председатели Михаил Фрадков Хочуланы Капашны жашы Тамукну ишинде болгъан жетишимлери бла алгъышлап, аны сыйлы грамота бла саугъалагъанды. Аладан сора да, бу кеси ишлеген заводну сыйлы саугълаларына да тийишли болгъанды.

Тамукну анасы Азиза пенсиядады шёндю. Колхозгъа бичен хазырлагъан кезиуде дырын жыйып, къолундан келгенича болушуп тургъанды. Ол Бызынгыда намысы-сыйы жюрюген ахшы адамладан бириди. Азиза жашыны ишинде болдургъан уллу жетишимлерине къууана жашайды. Аллах анга иги саулукъ, узакъ ёмюр да берсин.

Ахырында айтырыгъым, Тамук юй бийчеси Къаракъызланы Жаннет бла бирге төрт сабий ёсдюредиле – юч жашны бла бир кызыны. Таматалары Элдар Къабарты-Малкъар кырал эл мюлк академияда ветеринар врачла хазырлагъан бёлюмюню 4-чю курсуну студентиди. Мурат – 11-чи, Мадина – 10-чу, Мухаммат 8-чи классда жетишимли окъуйдула. Ала, аталарыча, элге, миллетге да жарарча адамла боллукъларына ийнанырчады.

КЪАСАЙЛАНЫ ОСМАН

Ётгюр партизан командирни, Совет Союзну Жигити Къасайланы Муссаны жашы Османы аты кёплеге белгилиди. Осман 1916 жылда 11 октябрьде Къарачай автоном областьда Учкулан районда бийик тау элде, Хурзукда, кеси къыйыны бла жашагъан юдегиде туугъанды. 1931 жылда Хурзукда жетижыллыкъ школну, 1936 жылда Микоян (Карачаевск) шахарда рабфакны бошагъанды. Бир жылны Худесде, Худес суу бла Къобан бир бирлерине къошулгъан жерден узакъ болмай, агъач кесген завод болгъан элчикде ал башланган школда устаз болуп ишлегенди.

Къарачай педагогика фабфакны бошагъан кёплеча, Осман да 1937 жылда кеси ыразылыгъы бла Къызыл Аскерде къуллукъ этерге кетгенди. Алгъа Пенза шахарда кавалерия аскер училищеде окъугъанды, 1938 жылны ноябрь айындан башлап 1939 жылны жайына дери Киев шахарда артиллерия училищеде окъуп, айырмагъа бошагъанды. Ол жыл 121-чи атыучу дивизияны 209-чу танклагъа къаршчы дивизионуну санында Гъарб Белоруссияны Белорус ССР-ге къошулууна болушхан аскерчилени ичинде болгъанды Хар боюнуна салынган аскерчи борчун чийсил къоймай, деменгили биширгенди. Инспектор къараулада аны аскерчилери хар не аскер хазырлыкъда айырма багъа алып тургъандыла.

Къасай улу Осман аскерчилик ишинде 121-чи атыучу дивизияны 383-чю атыучу полкунда артиллериягъа таматагъа салынады.

Ол кезиуде совет ара чекде жауланы кючлю чабыуулары дивизияны онгун аладыла. Кёп командир бла аскерчи жан бередила, бир къауумлары да жесирге тюшедиле. Жауну тылында къалгъан къызыл аскерчиле кечеле бла Къызыл Аскерге къошулур муратда Шаркъ таба барадыла. Къасай улу Османы бёлеги Барановичи бла Бобруйскну къатлары бла бара, август айны ал сюреминде Могилёв областьны Белынич районна жетедиле. Былайда Осман бла нёгерлери фронт алайдан узакъда болгъанын билип, гитлерчиле эмда алагъа сатылгъан адамла бла кюреширге, партизан отряд къуараргъа оноулашадыла. 1941 жылда 10 августда Угольщина элден узакъ болмай, Сипайлов чегетде лейтенант Къасай улу Осман бла Михаил Абрамов жети адамдан 121-чи номерли партизан отряд къурайдыла. Отрядха командир М. Абрамов, комиссар да Къасай улу Осман боладыла. Кёп турмай, бугъунуп айланган совет аскерчиледен, ол тегерекледе жашагъан адамладан, бизни жаныбызгъа

кѣчген немислиле бла власовчуладан къошула, саны ёсюп, 50-ге жетген партизан отряд къуралады.

1942 жылда 26 июльда М.Абрамов ёледи да, 121-чи партизан отрядха Къасай улу Осман командир болады, комиссаргъа политрук Иван Мартынович Иванов салынады. Белоруссияны Компартиясыны Могилѳв жашыртын обкомуну аскер-оператив къауумуну 1943 жыл 27 ноябрьде чыкыгъан буйругъуна кѳре, 121-чи партизан отряд 121-чи партизан полкга бурулады. Анда 3 атыучу батальон, батальонда 3 атыучу рота, хар ротада да 3-шер атыучу взвод, аны тышында да тахсачы взвод, атылтыучу, жумушчу взводла, санчасть къураладыла.

1942 жыл биринчи ноябрьге полкда адам саны ёсюп, 841-ге жетеди. 513 ушкогу, 44 къол пулемѳту, 52 автоматы, 2 миномѳту, 1 пушкасы, 2 да танкагъа къаршчы саууту болады. 1943 жылны аягына 121-чи партизан полкнуну адам саны 1200-ге жетеди.

Отрядны, артдаракълада полкнуну сермешулеру Бельничу району (Угольщина, Хрипелѳво, дагыда башха эллеринде), Могилѳв району эмда Могилѳв шахарда барадыла. Отрядны-полкнуну тасхачы къаууму, Могилѳвда ишлерин эте, атыллыкъ затланы атылта, «тил» алып келиуню да бардырады.

Оккупантлагъа Къасай улу Осман, аны партизанлары уллу жарсыу салгъанлай турадыла. Могилѳвну коменданты генерал-майор Эмансдорф кесини таматасына былай жазгъанды: «Всюду агенты партизан. Особенно много их в Могилѳве... В Хрипелѳво и Угольщине, Песчанке и в других деревнях западнее Могилѳва обосновался 121 краснопартизанский полк, о котором мы ранее доносили. Полком командует некий кавказец Осман – коварный, опытный в военном деле, большевистский комиссар. В сущности, мы контролируем только районные центры, а в сѳлах укрепились партизаны... Против них необходимы крупные силы...»

Гитлерчи командованиягъа ары уллу кюч иерге керек болады. 1944 жыл оккупантла 121-чи полкга къаршчы бешинчи кере каратель чабыуулну бардырадыла. Жауну талай, 2000-ден аслам офицер бла аскерчиден къуралгъан бѳлеклери, пушкалары, пулемѳтлары, 20 танк, талай да самолѳтну болушлукъларына таяна, Къасай улуну партизан базаларын къуршоугъа ала башлайдыла. Фашистлени сауут, адам да кючлери партизанладан онглу болгъаныны себебинден, Османни партизанлары базаларын къоюп, башха жерге кетерге керек боладыла. 1944 жылда 17 февральда партизанла ачыкъ жер бла бара тургъанлай (башха жол болмайды), фашист самолѳтла алагъа чабыуул этедиле, бомбала атып, пулемѳтладан къоргъашин жаудуруп, бир къауум партизанни жаралы этедиле. Партизанла да пулемѳтладан атып кюрешедиле. Осман да аслан кибик къазауат этеди. Ол фашист самолѳтха ата тургъанлай, жауну лѳтчиги аны ауур жаралы этеди. 8 окъ жара тюшген Осман, 18 февральда

12 сагъатда, аны Могилёв районда Хрипелёво элде асырарларын тилеп, осуят этип, жан береди. Османны партизан нёгерлери командирлерин Жалин элни къатында чегетде асырайдыла.

1944 жылда март айда Османны ёлюгюн, уллу сый берип, партизан адетледеча, кесини осуятына кёре, Хрипелёво элге кёчюредиле. Жигит къарачай жашны асыраргъа Могилёв, Бельниччи районладан полкла бла отрядланы аскерчилеринден, башчыларындан сора да, ол тегерекде элледен 5 минг адам барады. Белоруссияны коммунист партиясыны Могилёвда подпольный обкомуну 1944 жыл 27 апрельде чыкъгъан 40-чы номерли Буйругъунда 121-чи партизан полкнуну командири капитан Къасайланы Османны жигитлигин, адамлыгъын эсгергенлей турурча этерге кереклисин чертиледи. Анда айтылгъаннга кёре, Къасай улу Османны партизанлары немис-фашистлеге быллай къоранч салгъандыла: немиследен ёлген бла жаралы болгъан офицерле бла аскерчилени санлары 4 мингден аслам болгъанды, 27 полицей гарнизон чачыу-къучуу этилгенди, 112 автомашина, 13 мотоцикл, 150 велосипед, 3 танк бла бронемашина, 3 темир жол кёпюр, 66 таш жол кёпюр, 1351 метр темир жол рельса, 380 вагон бла аскер техника платформа, 15 паровоз чотдан чыгъарылгъанды; 10 километр таш жол чачылгъанды, 6 самолёт агъызылгъанды... Трофейледен 39 къол пулемёт, 6 танка пулемёт, 1 пушка, 7 миномёт, 40 автомат, 57 625 ушкок патрон, 350 разрезли ушкок, 160 револьвер, 73 граната, 10 бинокль, 5 телефон автомат, 2 жазгъан машинка, 10 автомашина, 25 велосипед, 371 аскер кийим, 7 радиоприёмник дагъыда башха затла сыйырылгъандыла, 49 гитлерчи жесирге алыннганды.

Андан сора да, Къасай улу Османны партизан полкуну 1941 жылдан 1944 жылгъа дери Белоруссияны Могилёв областьны Могилёв, Бельниччи районларыны 44 элин жауладан тазалагъанды. Ол зона 121-чи партизан полкнуну зонасы болуп, алайда совет власть орналады. Къасай улу Османны партизанлары 100-ден аслам аскер операция, диверсия ишлени бардыргъанды. Аны бла да къалмай, Османны партизанлары ол тегерекде партизанланы къолларында тургъан элдеде элчилеге арбалагъа жегилирча атла бергендиле, 1942, 1943 жылланы жаз айларында жерге урлукъ салыргъа болушхандыла. Майор Наумовични тасхачы бёлеги Москвадан келгенден сора партизанла ара сахар бла байламлы болалгъандыла, фронтладан хапар алыр мадарлары болуп, тегерекде элдеде фронтлада болумдан керти хапарла айтып тургъандыла. 1943 жылны аягъында капитан чынны алгъан Къасай улу Осман, элдеде митингле бардыра, кеси да партизанланы, элчилени алларында да сёлешгенлей тургъанды.

Къарачайны ёхтем жашы Къасайланы Муссаны жашы Осман, Белоруссияны Жигити, жаулагъа къаршчы къазауатны бардырыуда къуру совет адамланы жыйып турмагъанды тегерегине. 121-чи партизан полкда

Партизанла жаралы болгар командирлерин алып барадыла.

Совет Союздан кѣп тюрлю миллетни уланы болгъанды: орусла, белорусла, украинлыла, азербайджанлыла, гюржюле, казахла, мордвинле, татарлыла, къысхасын айтханда, фашизмни кѣрюп болмагъанла. Сѣз ючюн, полкъда интернационал бѣлек кѣуралгъанды. Тыш кѣыралладан талай миллетлени адамлары киргендиле: чехле, французла, австриячыла, люксембургчула, немислиле, дагъыда башхала. Бѣлекге командирге лейтенант Балабенко салыннганды. Ол немис тилни иги билгенди. Политрукга чехли Ян Пятчканы салгъандыла.

Ол бѣлек жауну тылына кѣп кере ашырылып, кѣыйын борчланы тындыргъанлай тургъанды. Интернационалистле асламысына тюрлю-тюрлю хыйлалыкъла бла ишлерин тири мажарып тургъандыла. Аскерчиле немис кийимлени кийип, немиследен сыйырылгъан трофей атланы арбалагъа жегип, оккупация тийреледе кеслерини жерлеринде айланнганча эркин жюрюгендиле. Ала бир инспекторлача, бир да кеслерини частьларындан артха къалы кетген немис офицерле аскерчиле кийинип айланнгандыла. Немис, неда полицай гарнизонлада жауланы сауутсуз эте, бет жанларын чача, кѣурулушларын кюйдюре, башха борчларын тындырып тургъандыла.

Алгъаракъда айтылгъан буйрукъда Къасайланы Османны этген жигитликлеринден тизгинлени окъуюкъ: «В честь погибшего, героически действовавшего командира 121-го партизанского полка капитана Касаева О. М.

П р и к а з ы в а ю:

1. 121 партизанскому полку присвоить имя и впредь именовать «121 партизанский полк им. Османа Касаева»

2. По освобождению города Могилёва Могилёвского района войти с ходатайством в Могилёвский облсовет и обком КП о воздвижении монумента в честь памяти погибшего командира Касаева О. М. в деревне Хрипелёво Могилёвского района. В дальнейшем тело т. Касаева перевезти в г. Могилёв и воздвигнуть на его могиле памятник.

...Товарищи партизаны и партизанки, отомстите за смерть своего любимого командира Османа Касаева».

Буйрукъгъа Могилёвда жашыртын ишлеген Белоруссияны КП (б) обкомуну секретары подполковник Шпак, жашыртын ишлеген обкомда аскер-оператив бёлекни командири подполковник Солдатенко эмда штабны таматасы майор Георгиевский къол салгъандыла.

Буйрукъну толтура, жүрек айтханнга бойсуна, 121-чи партизан полкда хар батальонда «Месть за Османа» деген жаулану кыаушатыучу бёлекле кыураладыла. 1944 жыл 24 апрельде Кыасай улу Осман атлы партизан полкдан билдириу чыгъады. Анда кыаушатыучу батальонда взводну командири Г. Самостьевни Жабино элни кыатында 5 немис аскерчини ёлтюргенлери, аланы ичлеринде бир унтер-офицер да болуп, жесирге экеуленни алгъанлары, талай трофей сауутну сыйыргъанлары, 25 апрельде 3-чю батальонну бёлеги взводну командири Алексейченкону башчылыгы бла Красное элни кыатында 7 немислини, ол жыл 22 апрельде «Месть за Османа Касаева» бёлек штаб ротаны командири Копаниецни башчылыгы бла Могилёв-Минск шосседе Лубница элни кыатында кёп немислини ёлтюргендиле, бир автомашина чотдан чыгъарылгъанды, бир немис жесирге алыннганды, деп айтылады.

Белоруссияны компартиясыны жашыртын обкомуну аскер-оператив бёлегини командири подполковник Солдатенко Османнга берген характеристикасында былай жазгъанды: «Смелость и находчивость Касаева привилась всем партизанам полка. 121 полк никогда не имел поражения, он с малой кровью поражал крупного врага. Полк всегда брал под защиту мирное население, не допускал угона их на каторгу в Германию и истребления, чем снискал Касаев себе высокий авторитет среди партизан и мирного населения и легендарную славу героя-партизана».

Белоруссияны Компартиясыны Могилёв жашыртын райкомуну алгъыннгы секретары И. П. Станкевич да Кыасай улу Османны юсюнден бу сёзлени жазгъанды: «О. М. Касаеву... была характерна боевая напористость, личная храбрость, самоотверженность, он был исключительно исполнительный коммунист и отважный командир. Прекрасно умел организовывать и сплотить вокруг себя людей, в любую минуту готовых отдать жизнь за честь и свободу Родины ... Своей храбростью и отвагой Осман Касаев завоевал безграничное доверие партизан и изумительную популярность среди гражданского населения, чутко относясь к их нуждам, за что снискал себе бессмертную память». 121-чи партизан полкуну комиссары И. М. Иванов а былай чертгенди: «Как командир он

был удивительно храбрый, отважный. Во всех боевых операциях по уничтожению вражеских гарнизонов и постов он своим личным примером и умением, искусным руководством увлекал за собой своих бойцов и обеспечивал победу». Ол дагъыда андан ары былай жазгъанды: «Я счастлив тем, что в столь тяжёлое время судьба свела меня с Османом Касаевым. С первых дней знакомства я проникся к нему глубоким уважением. Энергичный, всегда в приподнятом настроении, он никогда не давал унывать никому. Острый, прямой взгляд его, казалось, пронизывает человека насквозь.

Об Османе Касаеве мало сказать, что он был опытным и решительным командиром. В критические минуты боя Осман умел примером личной храбрости вдохновить партизан на смелые действия, своевременно поднять и повести их в атаку... Я смотрел на него и думал: «Боевая дерзость, основанная на точном расчете и полной уверенности в успехе, не всякому дана».

Къасайланы Османны, Къарачайны ахшы уланыны, Белоруссияны Жигитини аты аны туугъан журтунда чыртда унутулмайды. Османны атын Къарачай районда бир совхоз, Хурзук элни школу жюрютедиле. Къасайланы Османнга эсгертмеле Учкулан элде, Белоруссияны Могилёв областны Белыничи районунда Угольшина элде, Къарачаевск, Черкесск шахарлада салыннгандыла. Къарачай-Черкес Республиканы кёп эллерини орамларына Османны аты аталгъанды. Белыничи районну Хрипелёво элине Осман-Касаево эл деп аталгъанды. Османны юсюнден кёп китапла, пьесала, назмула, жырла жазылгъандыла.

КЪОЙЧУЛАНЫ Аскер,
тарых илмуланы доктору.

ПУБЛИЦИСТНИ ОЮМЛАРЫ

ЖАШАУ ЧЮЙРЕЛИКЛЕ

Жигитлик ёлюмсюздю

Бурун заманладан бери да халкъ жигитликге баш уруп келгенди. Бюгюн да алайды. Къайсы миллет да кесини жигитлери бла ёхтемленеди.

1942 жылда 25 июльда Кавказ ючюн сермеш башланганды. Айны 28-чи кюнюнде уа Сталинни «Бир атлам артха тепмезге» деген 227-чи номерли буйругъу чыкъгъанды. Гитлерчилени Кавказгъа ёшюн ургъанлары отлукъ бла байламлы эди. Бакуну нефти керек эди алагъа. Санап саны болмагъан танк колонналарын, бронетранспортёрларын эм автомашиналарын бензин бла жалчытыр ючюн.

Север Кавказны къорууларгъа 37-чи эм 9-чу армияла келген эдиле. Аланы къауумларында таулу жашла да болгъанларын айтыргъа керекли сунама. Курп сыртлада фашист аскерле бла къашхатаучу жаш, батальонный комиссар, гвардияны майору Насталаны Хажибекир жигитча сермешгенди. Былайдан юйюне къайта барыргъа окъуна онгу болмагъанды. Артда письмода жазгъанды Къабарты-Малкъарны жеринде уруш этгенини юсюнден.

Кёнделенчи – гвардияны тамата лейтенанты, жаяу аскер ротаны командири Малкъондуланы Азрет Осетияда Толцкъун деген элни къатында гитлерчиле бла бетден-бетге тюбешгенди. Къызыу къол сермешде ол кёп фашистни ашыргъанды ол дуниягъа. Кеси да чынтты жигитча жан бергенди. Къазауатны ал эки жылында, совет аскерле артха кете баргъан кезиуде, белгилисича, Совет Правительство «саугъала юлеширге» артыкъ чомарт болмагъанды. Аны себепли Малкъонду улуну Къызыл Байракъны ордени бла къыркъ экинчи жылда саугъаланнганына энчи магъана берирге тийишлиди. Андан хыйсап этеме да, Азрет Совет Союзну Жигити деген сыйлы атха тийишли эди деген акъыл келеди башыма.

Буйрукъ берилди эсе, ол толтурулургъа кереклиси кимге да туурады. Алай кюч жетишмей эсе уа, не амал? Экинчи дуния урушну эм фахмулу аскер башчыларындан бири маршал Рокоссовский «Солдатский долг» деген китабында былай жазады: «Бир-бирледе Ставкадан эм Баш Командованиядан берилген буйрукъла фронтда болумгъа келишмегендиле. Элни неда сахарны алыр ючюн, чабыуул этмей амал жокъду. Аны ючюн а кесинги онгларынгы, санга къажау тургъан душманны кючюн да билирге, тергерге керек болады. Ансы «Туугъан журт ючюн!» деген къычырыкъ бла мыллыкны алгъа атхандан хайыр чыкъмайды». Рокоссовский айтханнга кёре, Жуков кесин кёргюзтюрге бек суйгенди. Ол келди эсе, хайда, алгъа барыу! Онг бармыды, жокъмуду, аны бла уа иши жокъду. Адам кёп къырылгъанын да эсге алмагъанды. Генерал-полков-

ник Белобородов а эсгериулеринде ачыкъ айтады Жуковну хатасындан керексиз жерде аскерчилерибиз мардасыз кѣп жоюлгъанларыны юсюнден.

Да сора анга тѣрт Алтын Жулдуз не ючюн берилгени сейир туюлюмю? Уллу политикадан бизни ангылауубуз бек азды. Баям, Туугъан журтха къоркъуулукъ тюшгенде, аллай адам да керек болур эди.

227-чи буйрукъну бир жерде да хайыры болмагъанды дерге жарамас. Сѣз ючюн, Уллу Ата журт урушну тарыхына кирген «Элхотовские ворота» операцияны алып къарайыкъ. Алайны къоруулагъанла ахыр окъларына дери сермешгендиле. Ары Каспий флотилиядан тенгизчи бригаданы да келтиргендиле. Матрослада артха кетген тѣре жокъду. Терек сууну онг жагъасында ёзенни кюйген фашист танкла толтургъан эдиле. Бакугъа ычхыныргъа эди муратлары. Алай тенгизчиле къоруулагъан жерден къайры ёталлыкъ эдиле?!

237-чи буйрукъну юсюнден айтханда уа, ол ахырыда керексиз эди, аны бла да къалмай, зорлукъну эм адамсызлыкъны жарсыулу юлгюсю. Мен ол буйрукъну сѣзю сѣзю бла къайтараллыкъ туюлюме, магъанасы уа былай эди: пленнге тюшген кызыл аскерчилени барын да сатхычлагъа санаргъа; юйюрлеринде адамларын, 12-жыллыкъларына дери сабийлерин да, жууапха тартыргъа. Жер башында бир кыралда чыгъарыллыкъ туююл эди сабийлеге къажау бурулгъан аллай буйрукъ. Плакатларыбызда уа «Спасибо тов. Сталину за наше счастливое детство» деген жазыула. Бачама кеси къурагъан система ётюрюклени батмагъына терен батхан эди. Болумну кертисин букъдурууну хатасы жетмеген жер къалмагъанды.

Мен биягъы Рокоссовскийни эсгериулерине таянама. Фашист Германия бла урушну кезиуюнде Ставкины бир-бир къуллукъчуларыны фронтха баргъан тѣрелери болгъанды. Кеслерин кѣргюзтюр ючюн. Анда уа, аскер башчылары оноуларына къатышып, аланы ишлерине чырмаулукъ этгендиле, терс буйрукъла чыгъарыугъа «юлюшлерин къошхандыла». Аскер буйрукъ толтурулмай къалыргъа амалы болмагъан законду, аны ким да биледи. Къолдан келмеди эсе уа, трибунал... Халны терен тинтмей, аскер башчыны терслеу...

Аскерде буйрукъну сюзген тѣре жокъду. Ол тюзмюдо, терсмиди? Аны юсюнден оюмла бир кибик туюлюдюле. Буйрукъну берген бир гаккыбаш эсе уа? Сѣз ючюн, бизде адамны бир заманда да багъаламагъандыла. Туугъан журт ючюн ёлген уллу насыпды деген пропаганда кенг жайылгъан эди. Жырда айтылгъан «Мы за ценой не постоим» деген сѣзлени тюзлюклерине да ишекли болурчады. Хорлагъан этейик ансы, не кѣп да кырылайыкъ, деген магъана барды алада.

Къыркъ бешинчи жылда америкалыла бла ингилизлиле Берлиннге бизникиледен эсе алгъаракъ жууукълашхандыла. Германияны ара шахарын алыргъа буйрукъ берилгенди алагъа. Союзник аскерлени башчысы

Дуайт Эйзенхауер ол буйрукъну толтурургъа унамагъанды. «Гитлерчиле Берлин ючюн болмагъанча къаты къазауат этерикдиле, адамыбыз кѣп къырыллыкъды, неге керекди ол бизге, оруслула алсынла», – деп къойгъанды. Берлинни мен алгъанма деп, ол кесине махтау излемегенди.

Эсгертмеле кимлеге салынадыла

Маршал Рокоссовскийге Москвада эсгертме быйыл салыннганды. Аны аскерлери Берлинге жууукълашханда, алагъа башчылыкъ этиуню Жуков кесине алгъанды. Маршал Коневни аскерлерини фронтну онг жаны бла Берлин таба барыуларын тохтатханды. Берлинге менден алгъа жетип къалмасынла деп къоркъгъанды. Аны дагъыда аскер башчылары бир бирлерине жау этерге кюрешген тѣреси болгъанды. Сталин Жуковну хыйлалыкъларын эслемезча киши туююл эди, болсада тиймегенди анга. Бачамагъа керек эди ол. Мен адамгъа юсюнде болмагъан ышанла жарашдырып, аны ѳрге кѣтюрюуню кѣрюп болмайма. Керти да ол затха тийишли эсе, кѣтюрсюнле, аты халкъы бла бирге къалырча. Сѣз ючюн, Нальчикде Къулий улу Къайсыннга бла Кешоков Алимге эсгертмеле салыннганларына битеу халкъыбыз ырадыды. Экиси да – къыралыбызны чынтты патриотлары, анга къоркъуу тюшгенде, къолгъа сауут алгъандыла, литература чыгъармада жетишимлерини юсюнден айтыр кереклиси жокъду: бири – Ленинчи саугъаны лауреаты, экинчиси – Социалист Урунууну Жигити.

Паркга кире баргъан жерде уа Калмыковну ташдан ишленнген сураты сюеледи. Анга уа не ючюн салгъандыла эсгертмени? Республикада бу мени болсун дерча адам къоймагъаны ючюнмю? Калмыков ким болгъанын дурус билирге суйгенле журналист, жазыучу, чынтты интернационалист Александр Сараховну жазгъанларын окъусунла. Калмыковха эсгертмени ачхан кюн мен алайда эдим. Аны къатыны да келген эди. Обкомну биринчи секретары Т.К. Мальбахов сѣлешди. Кѣкге миндирди, махтады Бетал Эдыковични. Къабарты-Малкъар Республикада, саулай Север Кавказда да Совет властыны орнатыргъа эм айнытыргъа салгъан къыйынын белгиледи. Баям, ол кюн алайда сюелгенлени арасында бу ишни жаратмагъанла да болур эдиле. Эки киши, юслери-башлары да тизгинли, огъурлу къарамлары бла тѣгерекге-башха кѣз жетдире, къушмуш этгенлерине эс бурдум. Алай мен аланы сѣзлерин ангыламай эдим. Болсада Калмыковха эсгертме салыуну тюзге санамагъанларын ангыларгъа къыйын туююл эди.

Сараховну китабында быллай сѣзле бардыла: «1938 жылда 15 ноябрьде Калмыковну кесин тутмасала эди, ол дагъыда кѣп халеклик саллыкъ эди Къабарты-Малкъаргъа. К. Н. Керефовну, К. Т. Тлостановну, А. Н. Ахоховну, А. А. Шогенцуковну, А. П. Кешоковну, К. Б. Мечиевни, К. Ш. Кулиевни, Х. И. Тлеуновну эм башхаланы жойдурургъа заманы

жетмегени ючюн «къор болайыкъ Аллахха» дерге керекбиз. Ары дери уа кѣп къабартылы эм малкъарлы большевикле аны къолундан ългендиле, ол санда мени бир эллилерим Зокаланы Хасан бла Чеченланы Тахир да.

Чечен улуну ачыулу къадарыны юсюнден ишни болушун толу билген къабартылы киши хапар айтханды: «Тахир Нальчикде агъач жарашдырыу бла кюрешген организацияны таматасы эди. Кюнлени биринде ары Калмыковну къатыны келгенди (шахарда Пионерлени дворецини таматасы эди). Мекамгъа бир къошакъ отоу къошаргъа агъач тилей. Халал жюрекли таулу Беталны юй бийчесини жумушун тамамлагъанды. Ингирде юйге келгенинде, ол Калмыковха бир чырайлы, огъурлу бетли таулу жаш жумушун толтургъаныны юсюнден хапар айтханды, алай бла, кеси да билмей, Чечен улуну эшигин жапханды.

Экинчи кюнюнде окъуна Калмыковну оноуу бла Тахирни тутхандыла. Сюдсюз, соруусуз илишаннга салгъандыла. Биринчи дуня урушну жигити, Совет власть ючюн жан-къан аямай кюрешген Зокаланы Хасанны жойдургъанды. Къуру ол болуп къалса уа! Къысхасы, Александр Сарахов жазгъаннга кѣре, ол огъурсуз киши республикада эки миллетни да интеллигенциясыны кѣбюсюн къыргъанды.

Къужур ишле

Жашауубузгъа эс буруп къарагъан аны кѣп тюрлю чюйреликлерин, къужур затланы эслерикди. Сѣз ючюн, къуллукъла къалай юлешиндиле? Атасы неда аппасы оноучу болгъан эсе, жашы да, толу акъыллы туююл эсе да, ъре къуллукъда ишлерге керекди; тюзю – ишлерге угъай, оноу этерге. Мен кѣргенни, мен билгенни сиз да кѣре, биле болурсуз. Коллективге башчылыкъ этгенле кѣбюсюнде акъыллары, билимлери бла да анга бойсуннганладан озмайдыла, тап алагъа да жетмейдиле. Да сора ала къалайлыкъ бла башха тюшедиле деген соруу чыгъады. Анга жууап тапхан къыйынды. «Навоз всегда наверху плавает» деп бир сѣз барды орус халкъда. Аллайын болурму ишибиз? Ахырыда къуллукъну тийресине жууукълашдырыргъа жарамгъан адам оноучу болуп сюелгенин кѣре турабыз. Бир жерде ишни ойду эсе, башха къуллукъгъа кѣчюрген тѣре алыкъа да къалмагъанды. Неда билмеген, ангылауу болмагъан ишге барыргъа угъай дегенлени – оноучу къуллукъ болсун ансы.

Аллайны ишинден хайыр чыкъмазлыгъын биле тургъанлай, аны ючюн бир киши да башын аурутмайды. Сен ол ишни «тарталлыкъ туююлсе» деп, бир киши да ачыкъ айтмайды, сѣзюн этгенден башха.

Къырал ырысхыгъа къол жетдириуге бек уллу аманлыкъчылыкъгъа ча къараргъа кереклиси баямды. Бизде (саулай къыралыбызда да) урлап байыкъгъанланы биле тургъанлай, жууапха тартмайдыла. Сѣз ючюн,

Москваны бюджетин хуржунуна ургъан Лужков (тюз тукьуму – Кац), тыш кьыралгъа кетип, энди андан бери, Россейни хыликкя этгенча, ышармыш этип кьарайды. Неда алгъыннгы кьоруулау министр Сердюков. Миллиардланы урлады да кьутулду. Бизде (Россейде) бир кьужур тёре барды. Кьыралны ырысхысын аякъ тюп этген аманлыкьчыны тыш кьыралгъа кьачмагъа кьоюп, сора ызындан излеу (розыск) жибередиле. Озгъан жауунну жамычы бла кьуугъанлай.

Бусагъатда Россейни биринчи президенти деп, Ельцинни эсгергенле бардыла. Не заты ючюн эсге тюшюрюрге керекди аны? Совет Союзну чачаргъа, Коммунист партияны бузаргъа «тийишли юлюшюн кьошхань» ючюнмю? Не игилик келтирди ол Россейге? Туугъан журтуна капек чакьлы бир хайыры тиймеген Чубайсны уллу кьырал кьууллукьгъа салды. Кесин тапсыз жюрютюп, миллетине айып келтирди.

Эртте, кеч болса да, аманлыкьны ызындан сюргенлени аманлыкьлары башларына жетмей кьалмайды, дегенлери керти болур. Къан жухлу Берия тюшеди мени эсиме. Ол заманда, бизни зор бла аталарыбызны жеринден кьыстагъанларында, башыма аллай сагъышла келмегендиле. Батальонлада, роталада, взводлада солдатла жетишмей тургъанда (аскер башчыланы эсгериулеринден алама бу шартны) жюз мингле бла кьызыл аскерчилени фронтдан алып, бир-бир миллетлени кёчюрюрге жибергендиле. Кьаллай бир транспорт керек эди кьырал даражада бардырылгъан ол уллу аманлыкь ишге: автомашинала, паровозла, эшелонла, аланы ашырыргъа солдатла...

Кьырал даражада бардырылгъан аманлыкь ишлени юслеринден айттыргъа, жазаргъа жарамай эди. Кремльден чыкьгъан оноуну тюзлюгюне ишекли болгъанланы жоллары он жылгъа тутмакьгъа эди. Аллайланы уа санап санауу жокь эди. Быллай хапар да жюрюгенди: Сталиннге тутмакьла асыры кёпден, лагерьлеге сыйынмайдыла, деп билдиргенлеринде, ол: «Къайгьырмаз, ала анда ишлеген этедиле, хакь да алмай», – деп кьойгъанды.

КЪУЛБАЙ улу Алий.

АНГЫЛАТМА СЁЗЛЮК

А

АБА, - ны, т.а.

Тиширыу атла, чам этип айтханда болмаса, не аталыкъ атда, не тукъум атда жюрютюлмейдиле.

(Бу ат арап тилден келгенди. Магъанасы «тиширыу» демекди).

АБАКА, -ны, .а.

(Алдагъы атха, -ка аффикс къошулуп къалгъанды, къубултуу не гитче-челеу халда).

АБАКАР, - ны, э.а.

Аталыкъ атда: Абакар улу, Абакар кызы, Абакарович, Абакаровна.

Тукъум атда: Абакарланы, Абакаров, Абакарова. (Уллусундуруп айтханда уа, «Абакар улу» да болады).

АБАЙ, - ны, э.а.

Аталыкъ атда: Абай улу, -евич, Абай кызы, -евна.

Тукъум атда: Абайланы, -ев, -ева. (Хар тукъум атда да, уллусундуруп айтханда, улу деген сёз къошулуп къалыучуду).

(Ат эки сёзден къуралгъанды: Аба+ай).

АБАТ, -ны, т.а.

АБДРАХМАН, - ны, э.а.

Аталыкъ атда: Абдрахман улу, -ович, Абдрахман кызы, -овна.

Тукъум атда: Абдрахманланы, -ов, -ова.

(Арапча «Аллахны къулу» деген сёздю).

АБДУЛ, - ну, э.а.

Аталыкъ атда: Абдул улу, -ович, Абдул кызы, -овна.

Тукъум атда: Абдулланы, -ов, -ова.

(Арапча «къул» деген сёздю).

АБДУЛКЕРИМ, - ни, э.а.

Аталыкъ атда: Абдулкерим улу, -ович, Абдулкерим кызы, - овна.

Тукъум атда: Абдулкеримланы, - ов, -ова.

(Арапча «сыйлы къул» деген сёздю).

АБДУЛКЪАДЫР, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Абдулкъадыр улу, -ович, Абдулкъадыр кызы, -овна.

Тукъум атда: Абдулкъадырланы, -ов, -ова.

(Арапча магъанасы: «къолайлы», къолундан келген).

АБДУЛЛА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Абдулла улу, -евич, Абдулла кызы, -евна.

Тукъум атда: Абдуллаланы, -ев, -ева.

(Арап атды, магъанасы: «Аллахны къулу»).

АБДУЛЛАХ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Абдуллах улу, -ович, Абдуллах кызы, -овна.

Тукьум атда: Абдуллахланы, -ов, ова.

(Бу да алдагы атчады).

АБДУЛМАЖИТ, -ни, э.а.

Аталыкь атда: Абдулмажит улу, -ович, Абдулмажит кызы, -овна.

Тукьум атда: Абдулмажитланы, -ов, -ова.

(Арап тилден келгенди, магъанасы: «Мажитни кьулу»).

АБДУЛМАНАФ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Абдулманаф улу, -ович, Абдулманаф кызы, -овна.

Тукьум атда: Абдулманафланы, -ов, -ова.

(Арап тилден келгенди, магъанасы: «Манафны кьулу»).

АБДУЛСАЛАМ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Абдулсалам улу, -ович, Абдулсалам кызы, -овна.

Тукьум атда: Абдулсаламланы, -ов, -ова.

(Арап тилден келгенди).

АБДУЛХАКИМ, -ни, э.а.

Аталыкь атда: Абдулхаким улу, -ович, Абдулхаким кызы, -овна.

Тукьум атда: Абдулхакимланы, -ов, -ова.

(Арапчанды: «ие кьул», «кьул врач»).

АБДУЛХАЛИМ, -ни, э.а.

Аталыкь атда: Абдулхалим улу, -ович, Абдулхалим кызы, -овна.

Тукьум атда: Абдулхалимланы, -ов, -ова.

(Арап тилден келгенди, магъанасы: «жумушакь кьул»).

АБДУР, -ну, э.а.о,

Аталыкь атда: Абдур улу, -ович, Абдур кызы, -овна.

Тукьум атда: Абдурланы, -ов,- ова.

(Арап тилден келгенди).

АБДУРРАХМАН, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Абдуррахман улу, -ович, Абдуррахман кызы, -овна.

Тукьум атда: Абдуррахманланы, -ов, -ова.

(Арап тилден келгенди, магъанасы: «Аллах жазыкьсыннган кьул»).

АБИДАТ, -ны, т.а.

(Арап атды).

АБИДИН, -ни, э.а.

Аталыкь атда: Абидин улу, -ович, Абидин кызы, -овна.

Тукьум атда: Абидинланы, -ов, -ова.

(Арап тилден келгенди).

АБИЙ, -ни, т.а.

(Арап тилден келгенди).

АБРАЙ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Абрай улу, -евич, Абрай кызы, -евна.

Тукьум атда: Абрайланы, -ев, -ева.

(Баям, «Абрам» деген атны кьубултуп айтылган формасыды. Бурун-нгулу еврей тилден келгенди).

АБРАН, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Абран улу, -ович, Абран кызы, -овна. Тукъум атда: Абранланы, -ов, ова.

(Бу да башда айтылган атха ушашды).

АБРАУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Абрау улу, -ович, Абрау кызы, -овна.

Тукъум атда: Абрауланы, -ов, -ова.

(Бу да башда айтылган атны бир тюрлюсюдю).

АБСАЛ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Абсал улу, -ович, Абсал кызы, -овна.

Тукъум атда: Абсалланы, -ов, -ова.

АБУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Абу улу, -евич, Абу кызы, -евна.

(Арап тилден келгенди, магъанасы: «атасы»).

АБУКАШ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Абукаш улу, -евич, Абукаш кызы, -евна.

(Арап тилде «атасы» деген атны малкъар тилде къубултуп айтыу формасыды).

АБУКЕШ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Абукеш улу, -евич, Абукеш кызы, -евна.

Тукъум атда: Абукешланы, -ев, -ева.

(«Абу» арап тилде «атасы» деген сөздю, «кеш» деген а еврей тилде «кел» деген сөздю).

АБУКО, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Абуко улу, -евич, Абуко кызы, -евна.

Тукъум атда: Абуколаны, -ев, -ева.

АБУСАЛАМ, -ны, э.а.

Тукъум атда: Абусаламланы, -ов, -ова.

(Арап тилден келгенди, магъанасы: «атасыны саламы»).

АГА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Ага улу, -евич, Ага кызы, -евна.

Тукъум атда: Агаланы, -ев, -ева.

(Тюрк тилден келгенди, «тамата» деген магъанадады).

АГИП, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Агип улу, -ович, Агип кызы, -овна.

Тукъум атда: Агипланы, -ов, -ова.

АГЪАЗ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Агъаз улу, -ович, -овна,

Тукъум атда: Агъазланы, -ов, -ова,

(Малкъар атды: ариу, батыр, гиртчи жаныуарчыкъны атын адамгъа да атагъандыла. Агъазла акъёшюнле боладыла. Ким биледи, анга да «агъаз» деп, башха тюрсюннуден акъ тюрсюнлю туюю аз болгъандан окъуна аталган болур).

АГЪУН, -ну, э., т. атлада да жюрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Агъун улу, -ович, Агъун кызы, -овна.

Тукъум атда: Агъунланы, -ов, -ова.

(«Акъ» бла «ун» деген малкъар сёзледен къуралгъанды).

АГЪУНДУКЪА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Агъундукъа улу, -евич, Агъундукъа кызы, -евна.

Тукъум атда: Агъундукъаланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: акъ+ун, «икъо» деген сёз а къабарты тилде «аны жашы», «аны уланы» деген магъанада жюрюйдю).

АДАЛБИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Адалбий улу, -евич, Адалбий кызы, -евна.

Тукъум атда: Адалбийланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: Адал+бий).

АДАМ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Адам улу, -ович, Адам кызы, -овна.

Тукъум атда: Адамланы, -ов, -ова.

(Бурунгулу еврей тилден келгенди. Инжилде жюрюгенине кёре, жер башында биринчи адамны атыды, неда тюзюнлей «адам» демекликди.

Малкъар тилге арап тилден киргенди. Бу сёз бурунгулу еврей тилде «кызыл топуракъ» деген магъанада да жюрютюлгенди).

АДИЛ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Адил улу, -евич, Адил кызы, -евна.

Тукъум атда: Адилланы, -ев, -ева.

(Баям, малкъарча «адыл» деген сёзден чыкыгъан болур).

АДИК, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Адик улу, -ович, Адик кызы, -овна.

Тукъум атда: Адикланы, -ов, -ова.

(«Адиге» деген миллет атдан алыннганнга ушайды).

АДИЛБИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Адилбий улу, -евич, Адилбий кызы, -евна.

Тукъум атда: Адилбийланы, -ев, -ева.

(«Адил» деген сёзге «бий» къошулгъанды).

АДИЛГЕРИЙ, ни, э.а.

Аталыкъ атда: Адилгерий улу, -евич, Адилгерий кызы, -евна.

Тукъум атда: Адилгерийланы, -ев, -евна.

(«Герий» деген тюрк тилде «жюйюсхан», господин деген сёздю).

АДРАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Адрай улу, -евич, Адрай кызы, -евна.

Тукъум атда: Адрайланы, -ев, -ева.

(Малкъарча адыр+ай).

АДУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Аду улу, -евич, Аду кызы, -евна.

Тукъум атда: Адуланы, -ев, -ева.

(Къайдан чыкыгъан ат болгъаны белгили туююлдю. Сван атха ушайды).

АДУКА, -ны, э. т. атлада да жюрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Адука улу, -евич, Адука кызы, -евна.

Тукъум атда: Адукаланы, -ев, -ева.

(Башда айтылгъан атха «ка» жалгъау къошулгъанды).

АДУКАЙ, -ны, э., т., атлада да жүрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Адукай улу, -евич, Адукай кызы, -евна.

Тукьум атда: Адукайлары, -ев, -ева.

(Башдагы атха «й» жалгъау кышулуп кыалгъанды).

АДУХ, -ну, т.а.

(Къабарты эпосдан келгенди, нарт тиширыуну атыды).

АДЫЛ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Адыл улу, -евич, Адыл кызы, -овна.

Тукьум атда: Адыллары, -ов, -ова.

(Малкъарча адыллылыкны кӛргюзтеди).

АДЫХАМ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Адыхам улу, -евич, Адыхам кызы, -овна.

Тукьум атда: Адыхамлары, -ов, -ова.

(Татар атды).

АЖАБИЙКЕ, -ни, э.а.

(«Ажабийче» деген магъанадады).

АЖАРЫУ, -ну, т.а.

(Ажа+ариу. «Ажа» деген сӛз, ким биледи, «ай жарыкъ» деген сӛзден эсе да).

АЖАУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Ажау улу, -евич, Ажау кызы, -овна.

Тукьум атда: Ажаулары, -ов, ова.

(Ажа+ау).

АЖГЕРИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Ажгерий улу, -евич, Ажгерий кызы, -евна.

Тукьум атда: Ажгерийлары, -ев, -ева.

(Аж+Герий - жюйюсхан. Татар тилден келгенди).

АЖИ, -ни, т.а.

АЖО, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Ажо улу, -евич, Ажо кызы, -евна.

Тукьум атда: Ажоланы, -ев, -ева.

(Баям, сван атды).

АЖУУ, -ну, т.а.

АЗАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Азай улу, -евич, Азай кызы, -евна.

Тукьум атда: Азайлары, -ев, -ева.

(Сӛз азмакылыкда туююлдо, «аз» бла «ай» дегенденди. Таза малкъар атды).

АЗАКА, -ны, э., т. атлада да жүрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Азака улу, -евич, Азака кызы, -евна.

Тукьум атда: Азакалары, -ев, -ева.

(«Аза» деген атха «ка» жалгъау кыбултуу халдан кышулгъанды). Кертиди, бу ат (Аза), тартыуу ал бӛлюмге тюшсе, цыганлылада бек кӛп кере тубейди. Къабартыча уа «уста» деген сӛздю.

АЗАМАТ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Азамат улу, -ович, Азамат кызы, -овна.
(Азамат деген сөз тюрк тилде «жигит» деген магъанадады).

АЗАМАТКЕРИЙ, -ни, э.а.

Аталыкь атда: Азаматкерий улу, -евич, Азаматкерий кызы, -евна.
(Азамат-жигит, керий (герий) – жүйюсхан, господин).

АЗАР, ны, э.а.

Аталыкь атда: Азар улу, -ович, Азар кызы, -овна.

Тукъум атда: Азарланы, -ов, -ова.

(Баям, хазар атыды).

АЗАРИЯ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Азария улу, -евич, Азария кызы, -евна.

Тукъум атда: Азарияланы, -ев, -ева.

(Башда айтылган атха ушайды, алай бу ат сванлылада да кеп жүрүйдю).

АЗАТКЕРИЙ, -ни, э.а.

Аталыкь атда: Азаткерий улу, -евич, Азаткерий кызы, -евна.

(Магъанасы: «азат» арапча - эркинлик, болушлукь. Керий (Герий) – тюркча – жүйюсхан, господин).

АЗАТКЪУЛ, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Азаткъул улу, -ович, Азаткъул кызы, -овна.

Тукъум атда: Азаткъулланы, -ов, -ова.

(Магъанасы : азат+къул).

АЗАУ, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Азау улу, Азау кызы, -овна.

(Малкьарча «аз ау», «аз жыгьыл» деген магъанада).

АЗНАУУР, -ну, э.а.

(«Аз» бла «Ур» деген сөзле бар эселе да, ат ангылашынмайды).

АЗНОР, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Азнор улу, -ович, Азнор кызы, -овна.

Тукъум атда: Азнорланы, -ов, -ова.

АЙБАТЫР, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Айбатыр улу, -ович, -овна.

Тукъум атда: Айбатырланы, -ов, -ова.

(Малкьар халкь Айгъа, Кюннге, жулдузлагъа баш урган заманда Айны жарыкьлыгы бла бирге батырлыкьны да байлашдырып, бизни таулула сабийлерине быллай ат атап болгъандыла).

АЙБИЙЧЕ, -ни, т.а.

(«Айча жарытхан жарыкь бийче» магъанада аталгъанды. Малкьар атды).

АЙДАБОЛ, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Айдабол улу, -ович, -овна.

Тукъум атда: Айдаболланы, -ов, -ова.

(Айда бол деген малкьар сөзледен кьуралган атды. «Ай» – заман магъанада түйюл, планета магъанадады).

АЙЖАРЫКЪ, -ны, т.а.

(Айча жарыкь болурун кюсеп атагъандыла. Малкьар атды).

АЙЖАЯКЪ, -ны, т.а.

(Ай + жаякъ, малкъар атды, чырайлы болурун суююп атагъандыла).

АЙКЪАШ, -ны, т.а.

(Башдагъы атны магъанасыды, малкъар атды).

АЙКЪЫЗ, -ны, т.а.

(Малкъар атды, чырайлы болурун суююп атагъандыла).

АЙМЁЛЕК, -ни, т.а.

(Малкъар атды, Айгъа, мёлеклеге хурмет этип атагъандыла).

АЙСУРАТ, -ны, т.а.

(Бу да малкъар атды, субайлыкъны, чырайлыкъны умут этгенле атагъандыла).

АЙХАНЫМ, -ны, т.а.

(Малкъар атды, субайлыкъдан сора да, оноучулукъну, жюйюсханлыкъны кюсегенле атагъандыла).

АЙТА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Айта улу, -евич, -евна.

Тукъум атда: Айталаны, -ев, -ева.

(Малкъар атды, тилсиз болмазын, сёлеше билирин суююп атагъандыла).

АЙТЕК, -ни, э., т. атлада да жюрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Айтек улу, -ович, -овна.

Тукъум атда: Айтекланы, -ов, -ова.

(Малкъар атды. Атны биринчи кесеги «ай», экинчи «тек» кесеги уа ангылашынмайды. Къабарты тилде «тек» деп «тур», «къоп» дегеннге айтадыла).

АЙЧА, -ны, т.а.

(Малкъар атды, айча, жарыкъ демекликди).

АЙША, -ны, т.а.

(Татар тилден келгенди, «Айшат» деген атны къысхартылгъаныды).

АЙШАТ, -ны, т.а.

(Арап тилден келгенди, Мухаммад файгъамбарны бек артда алгъан къатыныны атыды).

АЙЫП, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Айып улу, -ович, Айып къызы, -овна.

Тукъум атда: Айыпланы, -ов, -ова.

АЙЫУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Айыу улу, -ович, Айыу къызы, -овна.

Тукъум атда: Айыуланы, -ов, -ова.

(Къарыулулукъну истеген муратда аталгъанды).

АКА, -ны, э. т. атлада да жюрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Ака улу, -евич, Ака къызы, -евна.

Тукъум атда: Акаланы, -ев, -ева.

(Узбек тилден келгенди, «улла ата» деген магъанадады).

АКИЛИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Акилий улу, -евич, Акилий къызы, -евна.

Тукъум атда: Акилийланы, -ев, -ева.

(Акилий, баям, Ираклий деген атдан кьуралгъан болур. Ираклий грек жигитни Геракл деген атындан кьуралгъанчады).

АККА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Акка улу, -евич, -евна.

Тукъум атда: Аккаланы, -ев, -ева.

(Къарачай тилде къарт аппагъа akka деучюдюле).

АККАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Аккай улу, -евич, -евна.

Тукъум атда: Аккайланы, -ев, -ева.

(Бу ат «Акка» бла «айдан» кьуралгъаннга ушайды).

АККИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Аккий улу, -евич, -евна.

Тукъум атда: Аккийланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: акъ + кий. Бара-баргъан заманда «къ» таууш «к»-гъа буруп къалгъаннга ушайды).

АККУЛ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Аккул улу, -ович, -овна.

Тукъум атда: Аккуланы, -ов, -ова.

(Бир жанына сюрюшген магъанадады. Голча тургъан).

АКО, -ну, э.а.

Тукъум атда: Аколаны, -ев, -ева.

(Ако, баям, сван атды).

АКОЙ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Акой улу, -евич, Акой кызы, -евна.

Тукъум атда: Акойланы, -ев, -ева.

(Башдагъы атны кьубултуп айтылгъан формасыды).

АКУШ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Акуш улу, -евич, Акуш кызы, -евна.

Тукъум атда: Акушланы, -ев, -ева.

(«Аккъуш» деген атны кьубултуу формасыды).

АКЪБАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Акъбай улу, -евич, Акъбай кызы, -евна.

Тукъум атда: Акъбайланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: акъ + ай).

АКЪБАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Акъбай улу, -евич, Акъбай кызы, -евна.

Тукъум атда: Акъбайланы, -ев, -ева.

(Малкъарлыла мал сютюне да «акъ» деп къоядыла, затны акълыгъына да «акъ» деп къоядыла. Бу атны сабийге не сютден бай, неда тазалыгъы айыпсыз болурун суююп атагъандыла).

АКЪБАШ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Акъбаш улу, -евич, Акъбаш кызы, -евна.

Тукъум атда: Акъбашланы, -ев, -ева.

(Сабийни кёп жашарын суююп атагъандыла. Магъанасы: акъ + баш).

АКЪБИЙЧЕ, -ни, т.а.

(Таза малкъар атды: акъ + бийче).

АКЪБОЛАТ, -ны, э.а.

Тукъум атда: Акъболатланы, -ов, -ова.

(«Акъ» бла «болат» (къурч) дегенден къуралгъанды).

АКЪКЪАШ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Акъкъаш улу, -ович, Акъкъаш кызы, -овна.

Тукъум атда: Акъкъашланы, -ов, -ова.

(«Акъ» бла «къаш» деген сёзледен къуралгъанды. Адамны къадары къартлыкъда агъарады. Бу атны атагъанла, сабийни кёп жашарын сүйюп, къартлыкъгъа жетсин деген акъыл бла атагъандыла).

АКЪКЪУШ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Акъкъуш улу, -евич, -евна.

Тукъум атда: Акъкъушланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: «акъ» - жашауну тамгъасы, «къуш» – кишиликни, жигитликни тамгъасы).

АКЪКЪЫЗ, -ны, э., т. атлада да жүрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Акъкъыз улу, -ович, Акъкъыз кызы, -овна.

Тукъум атда: Акъкъызланы, -ов, -ова.

(Акъ да, кызы кирик субай да болгъаны ючюн аталгъанды).

АКЪГАМАКЪ, -ны, т.а.

(Чырайлыгъы ючюн аталгъанды).

АКЪШАЯКЪ, -ны, т.а.

Аталыкъ атда: Акъшаякъ улу, -ович, Акъшаякъ кызы, -овна.

Тукъум атда: Акъшаякъланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: Акъшы + аякъ).

АЛАБАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Алабай улу, -евич, Алабай кызы, -евна.

Тукъум атда: Алабайланы, -ев, -ева

(Ким биледи, «Сау ёссюн да, бай кызы алсын!» деген магъанада аталгъан иш а болурму? Атны ал бёлюмюню магъанасы иги ангылашынмайды).

АЛАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Алай улу, -евич, Алай кызы, -евна.

Тукъум атда: Алайланы, -ев, -ева.

(Магъанасы «биринчи ай» дегеннге ушайды. «Алай болсун» деген магъанада эсе да, ким биледи).

АЛАКЁЗ, -ню, э. т. атлада да жүрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Алакёз улу, -ович, Алакёз кызы, -овна.

Тукъум атда: Алакёзланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: «чырайлыкъны тамгъасы». Халкъ жырда да айтылады: «Къашлары къара уа болгъанны, дейдиле, кёзлери ала болады»).

АЛАУГАН, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Алауган улу, -ович, Алауган кызы, -овна.

Тукъум атда: Алауганланы, -ов, -ова.

(Малкъар халкъда жүрюген нартладан бирини атыды. Бир-бирде «Алауган» деп, ёсюю улуу болгъан, мадарымлыгъы уа аз болгъан адамгъа да айтычудула. «Алауганлай, къатынсызлай къарт болгъанды», деп да сёз барды).

АЛАФАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Алафай улу, -евич, Алафай кызы, -евна.

Тукъум атда: Алафайланы, -ев, -ева.

(Магъанасы «алф» деген сёзденди. Алф – къарыулу, улуу).

АЛЁШ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Алёш улу, -евич, Алёш кызы, -евна.

(Алексей деген атны къубултуу, гитчелеу формасыды. Грек тилде Алексей «болушлукъчу» неда «къоруулаучу» деген магъанадады).

АЛИБЕК, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Алибек улу, -ович, Алибек кызы, -овна.

Тукъум атда: Алибек улу, -ов, Алибек кызы, -ова.

(«Алий» бла «бек» деген сёзледен къуралгъанды. Алий Мухаммад файгъамбарны экиге айланган къарындашыды, андан сора да, ёз киеуюдо. Арап тилден келген атды).

АЛИБИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Алибий улу, -евич, Алибий кызы, -евна.

Тукъум атда: Алибийланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: Алий + бий).

АЛИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Алий улу, -евич, Алий кызы, -евна.

Тукъум атда: Алийланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: Али ибн Абу Талиб – Мухаммад файгъамбарны киеую, 656-661 жыллада араплылада тёртюнчю халиф эм бек артдагъы. «Уллу», «бийик» деген магъанадады).

АЛИЙДАР, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Алийдар улу, -ович, Алийдар кызы, -овна.

Тукъум атда: Алийдарланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: дарман-дары Алий).

АЛИЙСОЛТАН, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Алийсолтан улу, -ович,

Алийсолтан кызы, -овна.

Тукъум атда: Алийсолтанланы, -ов, -ова.

АЛИК, -ни, э.а.

Тукъум атда: Аликланы, -ов, -ова.

(«Алий» деген атны къубултуу формасыды).

АЛИКА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Алика улу, -евич, Алика кызы, -евна.

Тукъум атда: Аликаланы, -ев, -ева.

(Магъанасы башда келген атнычады).

АЛИМ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Алим улу, -ович, Алим кызы, -овна.

Тукбум атда: Алимланы, -ов, -ова.

(Арап тилден келгенди, магъанасы: окъуулу, билимли).

АЛИМА, -ны, т.а.

(Арап тилден келгенди. Башдагъы атны магъанасындады).

АЛИМЖАН, -ны, э., т. атлада да жюрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Алимжан улу, -ович, Алимжан кызы, -овна.

Тукбум атда: Алимжанланы, -ов, -ова.

(Арап тилден келгенди. Эки сёзден кьуралгъанды: Алим + жан).

АЛИМЫРЗА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Алимырза улу, -евич, Алимырза кызы, -евна.

Тукбум атда: Алимырзаланы, -ев, -ева.

(Фарс тилден келгенди. «Уллу бий» деген магъананы тутады. Али + мырза).

АЛИСА, -ны, т.а.

АЛИСАНДР, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Алисандр улу, -ович, Алисандр кызы, -овна.

Тукбум атда: Алисандрланы, -ов, -ова.

(Тарыхда-историяда болгъан белгили адамны: Александр Македонский-ни атын бир кесек тюрлендирип атагъандыла. Баям, сабийни аныча жигит болурун суйген болур эдиле).

АЛИСАХ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Алисах улу, -ович, Алисах кызы, -овна.

Тукбум атда: Алисахланы, -ов, -ова.

АЛИХАЖИ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Алихажи улу, -евич, Алихажи кызы, -евна.

Тукбум атда: Алихажиланы, -ев, -ева.

(«Али» бла «Хажи» деген арап атладан кьуралгъанды. Малкъар тилге муслийман динни юсю бла келгенди. Магъанасы: «уллу хажи» дегенчады).

АЛИХАН, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Алихан улу, -ович, Алихан кызы, -овна.

Тукбум атда: Алиханланы, -ов, -ова.

(Татар тилден келгенди. «Али» бла «Хан» деген эки атдан кьуралгъанды. Бир кьауум атлада кысха «й» тюшюп кьалады).

АЛКАШ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Алкаш улу, -ович, Алкаш кызы, -овна.

Тукбум атда: Алкашланы, -ов, -ова.

(«Алакаш» деген кьубултуу сёзден чыкыгъанды).

АЛЛАКА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Аллака улу, -евич, Аллака кызы, -евна.

Тукбум атда: Аллакаланы, -ев, -ева.

(Магъанасы башда айтылгъан атдачады).

АЛЛАХБЕРДИ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Аллахберди улу, -вич, Аллахберди кызы, -евна.

Тукбум атда: Аллахбердиланы, -ев, -ева.

(Эки сёзден кьуралгъанды: Аллах + берди. Баям, хар кьуруда кьыз табып туруучу кьатын, Аллахдан тилей кетип, жаш тапхандан сора: «Тилей кетдим да, Аллах берди», – деп, кьууанып, жашына «Аллахберди» атап кьойгъан болур эди).

АЛМАЖАН, -ны, т.а.

(Малкьар фольклорда алма сыйлы кёгетледен бириди, аны себепли уа кьыз сабийге анасы Алмажан деп атагъан болур).

АЛМАХАН, -ны, т.а.

(Магъанасы: Алма + хан).

АЛТЫН, -ны, т.а.

(Малкьар тилде кьуралгъан атды. Алтынча сыйлы болурун суйгенди).

АЛТУУ, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Алтуу улу, -евич, Алтуу кьызы, -евна.

Тукьум атда: Алтууланы, -ев, -ева.

(«Ал туугъан» деген магъанадады).

АЛТУУДУ, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Алтууду улу, -евич, Алтууду кьызы, -евна.

Тукьум атда: Алтуудуланы, -ев, -ева.

(Алгъа туугъан сабийге «Алтууду» деп атап кьойгъандыла. Баям, ата бла ана дагъыда сабий тууарына ийнанып болгъан болур эдиле).

АЛХАС, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Алхас улу, -ович, Алхас кьызы, -овна.

Тукьум атда: Алхасланы, -ов, -ова.

(Бурунгулу еврей атды).

АЛЧАГЪЫР, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Алчагъыр улу, -ович, Алчагъыр кьызы, -овна.

Тукьум атда: Алчагъырланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: ал + чагъыр).

АЛЧЫ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Алчы улу, -евич, Алчы кьызы, -евна.

Тукьум атда: Алчыланы, -ев, -ева.

(Малкьар атды. Хар заманда алчы болгъанлай туруп эсе деп аталгъан болур).

АМАЙ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Амай улу, -евич, Амай кьызы, -евна.

Тукьум атда: Амайланы, -ев, -ева.

(Атны ал бёлюмю белгили туююлдо, арт бёлюмю уа «ай» болады. Кёкдеги айны атыды).

АМАНАЙ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Аманай улу, -евич, Аманай кьызы, -евна.

Тукьум атда: Аманайланы, -ев, -ева.

(Эрттегили тюрк тилден келгенди. «Аман ай» деген «иги ай» деген магъананы туттады).

АМАНКЪЫЗ, -ны, т.а.

(«Аманкъыз» деп айтылса да, магъанасы «игикъыз» демекликди).

АМАШ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Амаш улу, -евич, Амаш кызы, -евна.

Тукъум атда: Амашланы, -ев, -ева.

(Къайдан келген ат болганы белгили тюйюлдю).

АМИЙ, -ни, т.а.

(Къайдан келген ат болганы белгили тюйюлдю).

АМИН, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Амин улу, -ович, Амин кызы, -овна.

Тукъум атда: Аминланы, -ов, -ова.

(«Амин» деген сёз грек, латин тилледе да жюрюйдю, бизге уа арап тилден келгенди. Бу сёз тилек этилгенден сора неда дууа окъулгандан сора айтылады. «Кеппе-кертиди, къабыл болсун» деген магъананы тутады.

«Амин» деген сёз арап тилге да бурунгулу еврей тилден келгенди, христиан динде, муслиман динде да жюрютюлюнеди).

АМИНА, -ны, т.а.

(Малкъар тилге татарчадан келгенди. Арап тилде «Аминат» деген сёз «ышангылы тиширыу» демекликди. Аминат Мухаммад файгъамбарны анасыды. «Амина» деген ат а «Аминат» деген атны кысхартылгъан формасыды. Бу ат малкъар тилге муслиман дин бла бирге келгенди).

АМИНАТ, -ны, т.а.

(Магъанасы алдагъы атда берилгенди).

АМИНИУ, -ну, т.а.

(«Аминат» деген атны къубултуп айтылгъан формасыды).

АМИНКА, -ны, т.а.

(Бу да Аминат деген атны эркеленнген формасыды).

АМУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Аму улу, -евич, Аму кызы, -евна.

Тукъум атда: Амуланы, -ев, -ева.

(Къайсы тилден келгени белгили тюйюлдю).

АМУК, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Амук улу, -ович, Амук кызы, -овна.

Тукъум атда: Амукланы, -ов, -ова.

(Магъанасы да, къайдан келгени да белгили тюйюлдю).

АМУШ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Амуш улу, -евич, Амуш кызы, -евна.

Тукъум атда: Амушланы, -ев, -ева.

(Къайдан чыкыгъаны да, магъанасы да белгили тюйюлдю).

АНА, -ны, э., т. атлада да жюрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Ана улу, -евич, Ана кызы, -евна.

(Магъанасы белгиледи, малкъар атды).

АНАХА, -ны, э., т. атлада да жюрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Анаха улу, -евич, Анаха кызы, -евна.

Тукъум атда: Анахаланы, -ев, -ева.

(Ана деген атны эркелетип айтылгъан формасыды).

АНИКО, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Анико улу, -евич, Анико кызы, -евна.

Тукъум атда: Аниколаны, -ев, -ева.

(Магъанасы ангылашынмайды).

АНИКОЙ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Аникой улу, -евич, Аникой кызы, -евна.

Тукъум атда: Аникойланы, -ев, -ева.

(Бу да, муну аллындагъы да, баям, сван атла болурла).

АЛИСАТ, -ны, т.а.

(Сёзню арт бёлюмюне кёре бу да арап тилден келген атды).

АНЯ, -ны, т.а.

(Бурунгулу еврей тилде Анна деген атны кьубултуп айтыу формасыды.

Анна дер орунуна Аня деп кьоядыла. Магъанасы чырайлы, суюдюмлю

демекликди. Малкъаргъа орус тилден келгенди).

АНЫУАР, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Аныуар улу, -ович, Аныуар кызы, -овна.

Тукъум атда: Аныуарланы, -ов, -ова.

(Арап тилден келгенди).

АПАС, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Апас улу, -ович, Апас кызы, -овна.

Тукъум атда: Апасланы, -ов, -ова.

(Фарс тилден келгенди).

АПАШ, -ны, т.а. (Башдагъы атны тюрлюсюдю).

АПЕЛЕЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Апелей улу, -евич, Апелей кызы, -евна.

Тукъум атда: Апелейланы, -ев, -ева.

(Тарыхда-историяда жюрюген Апулей деген атны бир тюрленип айтылгъан формасыды).

АПОН, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Апон улу, -ович, Апон кызы, -овна.

Тукъум атда: Апонланы, -ов, -ова.

(Малкъар халкъда адам атладан башха миллет неда кырал атла да жюрютюлюнедиле. Баям, бу да не Японияны атыды, неда бурунгулу грек мифологияда Аполлон - кюнню Аллахы - деген атдан алыннганды, баям, малкъар тилге халкъ жомакъла бла келген болур).

АППАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Аппай улу, -евич, Аппай кызы, -евна.

Тукъум атда: Аппайланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: аппа + ай, аппаны айы).

АПШАКЪ, -ны, т.а.

(Чыммакъ деген магъанадады: аппа + акъ. Сёзню ал бёлюмю Орта Азияны тюрк тиллеринден келгенди).

АППО, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Аппо улу, -евич, Аппо кызы -евна.

Тукъум атда: Апполаны, -ев, -ева.

(Не сван, неда дюгер атды).

АПСУБАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Апсубай улу, -евич, Апсубай кызы, -евна.

(Атны «субай» деген бѣлюмюнден аллы ангылашынмайды. Бу атны сабийине, баям, ариулукъну, субайлыкъны суйген адам атагъан болур эди).

АПША, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Апша улу, -евич, Апша кызы, -евна.

Тукъум атда: Апшаланы, -ев, -ва.

АРАЖАП, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Аражап улу, -ович, Аражап кызы, -овна.

Тукъум атда: Аражапланы, -ов, -ова.

(Бу сѣз арап тилде июль айны атыды).

АРАПИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Арапий улу, -евич, Арапий кызы, -евна.

Тукъум атда: Арапийланы, -ев, -ева.

(Арапча «Ярабий» деген сѣзге ушайды).

АРИУ, -ну, т.а.

(Былай сабийине ариулукъну излеген адам атагъанды).

АРИУБАТ, -ны, т.а.

(Бу да башдагъы магъанадады).

АРИУЖАН, -ны, т.а.

(Магъанасы: ариу + жан).

АРИУКА, -ны, т.а.

(Ариу деген сѣзню къубултуу магъанасындады).

АРИУЖАН, -ны, т.а.

(Магъанасы: ариу + жан).

АРКЕС, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Аркес улу, -ович, -овна.

Тукъум атда: Аркесланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: ары + кес).

АРСЕН, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Арсен улу, -ович, Арсен кызы, -овна.

Тукъум атда: Арсенланы, -ов, -ова..

(Бу гюржю атды, малкъар халкъгъа Тау артындан келгенди).

АРСЛАН, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Арслан улу, -ович, Арслан кызы, -овна.

Тукъум атда: Арсланланы, -ов, -ова.

(Сабийни, арслан кибик, къарыулу, батыр болурун суйюп, анга бу андан атагъандыла. Фарс тилден келгенди).

АРСЛАНАЛИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Арсланалий улу, -евич, Арсланалий кызы, -овна. Тукъум

атда: Арсланалийланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: арслан + Алий).

АРХОТ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Архот улу, -ович, Архот кызы, -овна.

Тукъум атда: Архотланы, -ов, -ова.

АСАДУЛЛАХ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Асадуллах улу, -ович, Асадуллах кызы, -овна.

Тукьум атда: Асадуллахланы, -ов, -ова.

(Арапча «Аллахны арсланы» деген магъанадады).

АСАН, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Асан улу, -ович, Асан кызы, -овна.

Тукьум атда: Асанланы, -ов, -ова.

АСАУ, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Асау улу, -ович, Асау кызы, -овна.

Тукьум атда: Асауланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: асы + ау).

АСАУКА, -ны, э., т. атда да жүрютюлюнеди.

Аталыкь атда: Асаука улу, -евич, Асаука кызы, -евна.

Тукьум атда: Асаукаланы, -ев, -ева.

(Муну аллында келген атны эркеленген магъанасындады).

АСИЯТ, -ны, т.а.

(«Асы» деп осетинлилеге айтхандыла. Баям, осетин ат деген магъанасы болса жарайды).

АСКЕР, -ни, э.а.

Аталыкь атда: Аскер улу, -ович, Аскер кызы, -овна.

Тукьум атда: Аскерланы, -ов, -ова.

(«Аскер» деген сөз арапча «солдат», «армия» деген магъананы туттады).

АСКЕРБИЙ, -ни, э.а.

Аталыкь атда: Аскербий улу, -евич, Аскербий кызы, -евна.

Тукьум атда: Аскербийланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: аскер + бий).

АСКЕРХАН, -ны, т.а.

(Магъанасы: аскер + хан).

АСЛАН, -ны, э.а.

(Магъанасы да, түрлениулери да «Арслан» деген атдачады).

АСЛАНБЕК, -ни, э.а.

Аталыкь атда: Асланбек улу, -ович, Асланбек кызы, -овна.

Тукьум атда: Асланбекланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: Аслан + бек, князь).

АСЛАНБИЙ, -ни, э.а.

Аталыкь атда: Асланбий улу, -евич, Асланбий кызы, -евна.

Тукьум атда: Асланбийланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: аслан + бий).

АСЛАНГЕРИЙ, -ни, э.а.

Аталыкь атда: Аслангерий улу, -евич, Аслангерий кызы, -евна.

Тукьум атда: Аслангерийланы, -ев, -ева.

(Татар тилден келгенди, магъанасы: аслан + герий, хан).

АСЛАНМЫРЗА, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Асланмырза улу, -евич, Асланмырза кызы, -евна.

Тукьум атда: Асланмырзаланы, -ев, -ева.

(Тюрк-татар тилден келгенди. Магъанасы: аслан + мырза).

АСЛАНТОКЪ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Аслантокъ улу, -ович, Аслантокъ кызы, -овна.

Тукъум атда: Аслантокъланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: аслан + токъ, тойгъан).

АСЛИЙ, -ни, т.а.

(Асыл деген магъанадады).

АСЛИЙЖАН, -ны, т.а.

(Магъанасы: Аслий + жан).

АСО, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Асо улу, -евич, Асо кызы, -евна.

Тукъум атда: Асоланы, -ев, -ева.

(Сванладан келген атды).

АСХАТ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Асхат улу, -ович, Асхат кызы, -овна.

Тукъум атда: Асхатланы, -ов, -ова.

(Арап тилден келгенди. Магъанасы: онгайгъан, онгнган).

АСЯ, -ны, т.а.

(«Асият» деген атны кысхартылгъан формасыды).

АТА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Ата улу, -евич, Ата кызы, -евна.

(«Ата» деп адамны атасына да айтылады, бир затны ата турмакълыкъны да магъанасындады).

АТАБИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Атабий улу, -евич, Атабий кызы, -евна.

Тукъум атда: Атабийланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: ата + бий).

АТАККУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Атакку улу, -евич, Атакку кызы, -евна.

Тукъум атда: Атаккуланы, -ев, -ева.

АТЛЫ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Атлы улу, -евич, Атлы кызы, -евна.

Тукъум атда: Атлыланы, -ев, -ева.

(Жаяу болмай, атлы болурун суйюп атагъандыла. Ким биледи, аты айтылгъан адам болурун суйюп атаргъа да болурла).

АТМЫРЗА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Атмырза улу, -евич, Атмырза кызы, -евна.

Тукъум атда: Атмырзаланы, -ев, -ева.

(«Ат» бла «мырза» деген сёзледен кьуралгъанды).

АТОХ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Атох улу, Атох кызы, -овна.

Тукъум атда: Атохланы, -ов, -ова.

(Баям, бурунгулу Антиох деген орус поэтни аты болур).

АТТА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Атта улу, -евич, Атта кызы, -евна.

Тукъум атда: Атталаны, -ев, -ева.

- АТТАК**, -ны, э. , т. атлада да жүрютюлюнеди.
Аталыкь атда: Атак улу, -ович, Атак кызы, -овна.
- АТТАСАУ**, -ну, э.а.
Аталыкь атда: Атасау улу, -ович, Атасау кызы, -овна.
Тукьум атда: Атасаулары, -ов, -ова.
- АТТО**, -ну, э.а.
Аталыкь атда: Атто улу, -евич, Атто кызы, -евна.
Тукьум атда: Аттоланы, -ев, -ева.
- АТТУУ**, -ну, э.а.
Аталыкь атда: Аттуу улу, -евич, Аттуу кызы, -евна.
Тукьум атда: Аттуулары
(Тукьумда дагыда бир жангы ат болурун суйюп атагьандыла).
- АТТЫУ**, -ну, э.а.
Аталыкь атда: Аттыу улу, -евич, Аттыу кызы, -евна.
(Муну магьанасы да муну аллындагы атнычады).
- АТЧА**, -ны, т.а.
(Хадижат деген атны кысхартылып айтылган формасыды. Хадижат Мухаммад файгамбарны биринчи кьатыны болгьанды. Бу ат арап тилден келгенди).
- АТЫ**, -ны, т.а.
(Кьалай атаргьа билмей, Аты деп кьойгьандыла).
- АТЫКЫЙ**, -ны, т.а.
(Магьанасы: Аты + кый. Арт бёлюмю ангылашынмайды).
- АТЫКЫЗ**, -ны, т.а.
(Магьанасы: Аты + кыз).
- АУАЛИЯТ**, -ны, т.а.
(Арап тилден келгенди, магьанасы белгили туююлдю).
- АУБЕКИР**, -ни, э.а.
Аталыкь атда: Аубекир улу, -ович, Аубекир кызы, -овна
(Бу ат арап тилден келгенди. Бекирни атасы деген магьанадады. Бурунгулу арап халифни атыды).
- АУКА**, -ны, э.а.
Аталыкь атда: Аука улу, -евич, Аука кызы, -евна.
Тукьум атда: Аукалары, -ев, -ева.
(Аубекир деген атны эркеленип айтылгьаныды).
- АФАШОКЪА**, -ны, э.а.
Аталыкь атда: Афашокъа улу, -евич, Афашокъа кызы, -евна.
Тукьум атда: Афашокъаланы, -ов, -ова.
(Кьабарты тилден келген атды, аф - татлы, шугь - туз, икьо - аны жашы, уланы дегенчады).
- АФОЙ**, -ну, э.а.
Аталыкь атда: Афой улу, -евич, Афой кызы, -евна.
Тукьум атда: Афойлары, -ев, -ева.
(Кьабартыча татлы дегенге малкьар тилде «ой!» деген сейирсиниу междометие кьошулгьанды).

АФЫУ, -ну, т.а.

(Бу ат да къабарты-малкъар сёзледен къуралгъанды. Бир бёлюмю «аф», бирси бёлюмю уа «ыу» неда «уу»).

АФЫУАЖАН, -ны, т.а.

(Тюзюнлей къабартычадан малкъарчагъа кёчюргенде, татлыса сен жан деген магъананы тутады).

АФЫУЖА, ны, т.а.

(алда айтылгъан атны къысхартылгъан формасыды).

АХА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Аха улу, -евич, Аха къызы, -евна

(Магъанасы: «Аха, кёрдюнгю!» - дегенча, къууанч междометияды, сейирсиниюду, тамата болууду).

АХИЯ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Ахия улу, -евич, Ахия къызы, -евна.

Тукъум атда: Ахияланы, -ев, -ева.

(Бурунгулу еврей тилден арап тилде Яхууе-Яхия деп жюрютюлгенди).

АХКЁБЕК, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Ахкёбек улу, -ович, Ахкёбек къызы, -овна.

Тукъум атда: Ахкёбекланы, -ов, -ова.

(Тюрк тилден келгенди. Магъанасы «акъ ит» демекликди. Дагъыда бир магъанасы уа «акъ кебек» - «акъ къышхыр» демекликди).

АХЛАУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Ахлау улу, -ович, Ахлау къызы, -овна.

Тукъум атда: Ахлауланы, -ов, -ова.

(Акълау, агъартыу, акъ этмеклик дегеннге ушайды).

АХМАДИЯ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Ахмадия улу, -евич, Ахмадия къызы, -евна.

Тукъум атда: Ахмадияланы, -ев, -ева.

(Арап тилде «махтаулу» демекликди. Муслийман динни тутханладан бир бёлегини атыды. Ахмадия XIX ёмюрню 80-чи жылларында Индия-Пенджабда къуралгъанды. Аны башчысы Мирза Ахмад болгъанды. Динни бу бутагъы аны бла жюрютюлгенди).

АХМАН, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Ахман улу, -ович, Ахман къызы, -овна.

Тукъум атда: Ахманланы, -ов, -ова.

АХМАТ, -ны, э.а.

Тукъум атда: Ахматланы, -ов, -ова.

(Ахмат арапча «аперимли» деген сёздю).

АХМАТХАН, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Ахматхан улу, -ович, Ахматхан къызы, -овна.

Тукъум атда: Ахматханланы, -ов, -ов.

(Магъанасы: Ахмат + хан).

АХМЕР, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Ахмер улу, -ович, Ахмер къызы, -овна.

Тукъум атда: Ахмерланы, -ов, -ова.

АХШЫАЯКЪ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Ахшыаякъ улу, -ович, Ахшыаякъ кызы, -овна.

Тукъум атда: Ахшыаякъланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: ахшы + аякъ).

АХШЫКЪУЛ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Ахшыкъул улу, -ович, -овна.

Тукъум атда: Ахшыкъулланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: ахшы + къул).

АЧА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Ача улу, -евич, Ача кызы, -евна.

Тукъум атда: Ачаланы, -ев, -ева.

(Жол ача, аны-муну ача).

АЧАБАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Ачабай улу, -евич, Ачабай кызы, -евна.

Тукъум атда: Ачабайланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: ача + бай, байлыкъны ача).

АЧАН, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Ачан улу, -ович, Ачан кызы, -овна.

(«Ач аны» деген магъанадады).

АЧАУ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Ачау улу, -ович, Ачау кызы, -овна.

Тукъум атда: Ачауланы, -ов, -ова.

(«Ауну ач» деген магъанадады).

АЧАХ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Ачах улу, -ович, Ачах кызы, -овна.

Тукъум атда: Ачахланы, -ов, -ова.

(Баям, «акъны ач» деген магъанада болур).

АЧАХМАТ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Ачахмат улу, -ович, Ачахмат кызы, -овна.

Тукъум атда: Ачахматланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: ач + Ахмат).

АЧЕЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Ачей улу, -евич, Ачей кызы, -евна.

Тукъум атда: Ачейланы, -ев, -ева.

(Ачей: «Эй, ач!» деген магъанада болса жарайды).

АЧЕМЕЗ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Ачемез улу, -ович, Ачемез кызы, -овна.

Тукъум атда: Ачемезланы, -ов, -ова.

Малкъар бла къабарты эпослада батырладан бирини атыды. Сёзню юлешип къарагъанда уа, «ач» + «эмез» деген сёзлени кёребиз. «Ач мез» деу бир къауум тюрк тилледе «ач тюйюлдю» деген магъана чыгъады. Къабарты тилде уа «мез» деп, кёп терекледен болгъан агъачха айтылады).

а) **АЧЫКЪАН**, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Ачыкъан улу, -ович, Ачыкъан кызы, -овна.

(Магъанасы: ачы + къан).

б) **АШЫУ**, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Ашыу улу, -евич, Ашыу кызы, -евна.

Тукъум атда: Ашыулану, -ев, -ева.

(Магъанасы: аш + уу. Биринчи «у», тюрленип, «ы» -гъа бурулганды).

АЯЗ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Аяз улу, -евич, Аяз кызы, -овна.

Тукъум атда: Аязлану, -ов, -ова.

(Магъанасы: ай + аз неда чынгыл аязлыкъны, чууакълыкъны, сериуюн-люкню белгилейди. Неда сабийни бир айы кем болуп, жетмей туугъанын кёргюзтгенди).

Б

БАБА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Баба улу, -евич, Баба кызы, -евна.

Тукъум атда: Бабалану, -ев, -ева.

(Тюрк тиллени кёбюсюнде да «Баба» деп къарт атагъа айтадыла, къарт аппагъа).

БАБИЛИЙ, -ни, т.а.

(Орусча алтын тауукъну аты «павлинди». Сабийге аны атын атагъандыла).

БАБЛИЙНА, -ны, т.а.

(Бу атны да магъанасы башдагъы атнычады).

БАБУ, -ну, т.а.

(Магъанасы белгили туююлдю).

БАБУЙ, -ну, т.а.

(Магъанасы ачыкъ туююлдю).

БАБУХ, -ну, т.а.

(Магъанасы белгили туююлдю).

БАБУШ, -ну, т.а.

(Къабарты тилден келгенди, сууда жюзген къанатлыны-баппушну- атыды).

БАГЪА, -ны, т.а.

(Сабийни сыйлы кёргенден атагъандыла).

БАДАЛ, -ны, т.а.

(Арап тилден келгенди, «алышынган» деген магъананы тутады).

БАЗЗА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Базза улу, -евич. Базза кызы, -евна.

Тукъум атда: Баззалану, -ев, -ева.

(Магъанасы ачыкъ туююлдю. Сёзню ал бёлюмю «баз» болгъанлыкъгъа, атны саулай магъанасы белгили туююлдю).

БАЗЗО, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Баззо улу, -евич. Баззо кызы, -евна.

Тукъум атда: Баззолану, -ев, ева.

(Не сванладан неда дюгерлиледен келген атды. Магъанасы белгили туююлдю).

БАЗИЙ, -ни, т.а.

(Башдагы атны бу да бир тюрлюсюдю).

БАЗО, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Базо улу, -евич, Базо кызы, -евна.

Тукьум атда: Базоланы, -ев, -ева.

(Сван неда дюгер атды, магъанасы белгили туююдю).

БАЙБАТЫР, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Байбатыр улу, -ович, Байбатыр кызы, -овна.

(Магъанасы: бай + батыр. Баям, сабий, уллу болгъандан сора бай да, батыр да болурун суйген болур эдиле).

БАЙБИЙЧЕ, -ни, т.а.

(Магъанасы: бай + бийче).

БАЙДА, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Байда улу, -евич. Байда кызы, -евна.

Тукьум атда: Байдаланы, -ев, -ева.

(Байлыкьны умутун этип атагъандыла).

БАЙДЫМАТ, -ны, т.а.

(Байлыкьны умутун этип атагъандыла).

БАЙЗУЛЛА, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Байзулла улу, -евич, Байзулла кызы, -евна.

Тукьум атда: Байзуллаланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: бай + узунла).

БАЙКИШИ, -ни, э.а.

Аталыкь атда: Байкиши улу, -евич, Байкиши кызы, -евна.

Тукьум атда: Байкишиланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: бай + киши).

БАЙКЪАЗИЙ, -ни, э.а.

Аталыкь атда: Байкъазий улу, -евич, Байкъазий кызы, -евна.

Тукьум атда: Байкъазийланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: бай + къазий. «Къазий» демеклик арап тилде «баш сюдю», «баш оноучу» деген магъанадады).

БАЙКЪУЛ, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Байкъул улу, -ович, Байкъул кызы, -овна.

(Магъанасы: бай + къул).

БАЙКЪУШ, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Байкъуш улу, -евич, Байкъуш кызы, -евна.

Тукьум атда: Байкъушланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: бай + къуш).

БАЙМУРАТ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Баймурат улу, -ович, Баймурат кызы, -овна.

Тукьум атда: Баймуратланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: бай + мурат. Бай болургъа мурат этсин деп атагъандыла).

БАЙМЫРЗА, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Баймырза улу, -евич, Баймырза кызы, -евна.

Тукьум атда: Баймырзаланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: бай + мырза, оноучу).

БАЙРУККУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Байрукку улу, -евич, Байрукку кызы, -евна.

Тукъум атда: Байруккуланы, -ев, -ева.

(Атны ал бѣлюмю «бай», арт бѣлюмю уа ангылашынмайды).

БАЙРЫМ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Байрым улу, -ович, Байрым кызы, -овна.

Тукъум атда: Байрымланы, -ов, -ова.

(«Байрым» малкъар халкъны мажюсю замандагъы аллахларындан бирини атыды. Кюнледен эм сыйлысы да аны аты бла жюрюгенди, бусагъатдагъы ыйыкъны да бешинчи кюннюю аты, ол Аллахны аты бла жюрюйдю, алай ол магъананы анга киши да бермейди).

БАЙРЫМКЪУЛ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Байрымкъул улу, -ович, Байрымкъул кызы, -овна.

Тукъум атда: Байрымкъулланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: Байрым + къул, Байрымны къулу).

БАЙРЫМУКЪ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Байрымукъ улу, -ович, Байрымукъ кызы, -овна.

Тукъум атда: Байрымукъланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: Байрым + укъ. «Байрым къаягъа» огъары холамлыла бир заманда баш уруп тургъандыла, андан тилек этип, андан къоркъуп жашагъандыла. Ол аланы ол замандагъы Аллахлары эди. «Укъ» деген сѣз орта азиячыланы бир къауумларында, сѣз ючюн, кыргъызлылада, «тынгыла, эшит» деген магъанадады. Алай бла «Байрымукъ» деген ат «Байрымгъа тынгыла, анга бойсун» дегенге ушап келеди).

БАЙСИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Байсий улу, -евич, Байсий кызы, -евна.

Тукъум атда: Байсийланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: бай + сый. Бара-баргъан заманда сѣзню арт бѣлюмюндеги «ы» таууш «и» тауушха ѳтгенди).

БАЙСОЛТАН, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Байсолтанланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: бай + солтан-патчах. Бу ат тюрк тилден келгенди).

БАЙСУРАТ, -ны, т.а.

(Магъанасы: бай + сурат. Бай да болуп, сурат кибик, ариу да болурун суйюп атагъандыла).

БАЙСЮЕР, -ни, э., т. атлада да жюрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Байсюер улу, -ович, Байсюер кызы, -овна.

Тукъум атда: Байсюерланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: бай + сюер).

БАЙХАНАТ, -ны, т.а.

(Магъанасы: «Бай ханны аты» демекликди).

БАЙЧА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Байча улу, -евич, Байча кызы, -евна.

Тукъум атда: Байчаланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: бай кибик къолайлы болур эсе депди. Адамны къулагъына, кесини атын айтып кычыргъанча, эшитилсе, анга: «Байча кычыра-

ды», – дейдиле. Ол чакьда «Уой!» – демей, анга жууапха: «Байча, харип», – деп, жууаш айтып кьоядыла. «Уой!» – десенг: «Оу бол-шау бол!» – деп айтады, дейдиле. Байчагьа хурмет этип, сабийге аны атын атап кьойгьан эселе да, ким биледи).

БАЙЧО, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Байчо улу, -евич, Байчо кьызы, -евна.

Тукьум атда: Байчоланы, -ев, -ева. (Байча деген атны бир тюрлюсюдю, сванлыладан келгеннге ушайды).

БАЙЧОККУ, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Байчокку улу, -евич, Байчокку кьызы, -евна.

Тукьум атда: Байчоккуланы, -ев, -ева.

(Башда айтылгьан атны тюрлюсюдю).

БАЙЧОР, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Байчор улу, -ович, Байчор кьызы, -овна.

Тукьум атда: Байчорланы, -ов, -ова.

(Башда айтылгьан атны тюрлюсюдю).

БАЙЧОРА, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Байчора улу, -евич, Байчора кьызы, -евна.

Тукьум атда: Байчораланы, -ев, -ева.

(Башдагьы атны тюрлюсюдю).

БАККА, -ны, т.а.

(Мекка деген арап шахарны атыны ал харфын тюрлендирип, ол атны сабийге атап кьойгьандыла).

БАККУ, -ну, э., т. атлада да жюрютюлюнеди.

Аталыкь атда: Бакку улу, -евич, Бакку кьызы, -евна.

Тукьум атда: Баккуланы, -ев, -ева.

(Магьанасы бакы-бай демекликди. Тюрк, азербайджан тилден келгенди).

БАКЪИЯТ, -ны, т.а.

(Арапча кьабыннган тиширыу демекликди).

БАЛА, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Бала улу, -евич, Бала кьызы, -евна.

Тукьум атда: Балаланы, -ев, -ева.

(Уланы, сабийи, туугьаны деген магьанадады).

БАЛАЖАН, -ны, т.а.

(Магьанасы: бала + жан).

БАЛАКАЙ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Балакай улу, -евич, Балакай кьызы, -евна.

(Бал деген атны кьубултуп айтылгьан формасыды).

БАЛДАН, -ны, т.а.

(Бал кибик татлы кёрюннгени ючюн сабийге «Балдан» деп атап кьойгьандыла).

БАЛДАТХАН, -ны, т.а.

(Бу атны эки тюрлю магьанада ангылатыргьа боллукьду, биринчиси бал татхан, экинчиси уа – балтат хан. Артда «т» харф «д» харфха бурулгьан болса жарайды).

БАЛКЪЫЗ, -ны, э., т. атлада да жүрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Балкъыз улу, -ович, Балкъыз кызы, -овна.

Тукъум атда: Балкъызланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: бал + кызы).

БАЛЛИЙ, -ни, э., т. атлада да жүрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Баллий улу, -евич, Баллий кызы, -евна.

Тукъум атда: Баллийланы, -ев, -ева.

БАЛЛИУ, -ну, э., т. атлада да жүрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Баллиу улу, -евич, Баллиу кызы, -евна.

Тукъум атда: Баллиуланы, -ев, -ева.

(Магъанасы башдагъы атха ушаш белгисизди. Болсада бу ат эки сёзден къуралыпды: балли+уу. Эки ачыкъ таууш бирге тюбешгенде уа, ачыкъ жутулуп кьалгъанды).

БАПЫНА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Бапына улу, -евич, Бапына кызы, -евна.

Тукъум атда: Бапыналаны, -ев, -ева.

БАРАЗ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Бараз улу, -ович, Бараз кызы, -овна.

Тукъум атда: Баразланы, -ов, -ова.

(Бйыкъда ючюнчю кюнню аты аталгъанды).

БАРИЙНА, -ны, т.а.

(Орусча Барыня деген атны тюрлендирип атагъандыла).

БАРИС, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Барис улу, -ович, Барис кызы, -овна.

Тукъум атда: Барисланы, -ов, -ова.

(Бу ат орус тилден келгенди. Борис деген сёз «кюреш» деген магъанадады).

БАРИСБИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Барисбий улу, -евич, Барисбий кызы, -евна.

Тукъум атда: Барисбийланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: Барис + бий).

БАРУХ, -ну, т.а.

(Бу атда «бар» деген малкъар сёз барды, алай «ух» деген междометие ангылашынмайды).

БАСИЯТ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Басият улу, -ович, Басият кызы, -овна.

Тукъум атда: Басиятланы, -ов, -ова.

(Гюржю тилде «бий, малкъарлы» деген магъананы туталды).

БАТИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Батий улу, -евич, Батий кызы, -евна.

(Баям, сабийге монголлу Батийни атын атагъандыла).

БАТОКЪА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Батокъа улу, -евич, Батокъа кызы, -евна.

Тукъум атда: Батокъаланы, -ев, -ева.

(«Бат» деген малкыар сөздү, «икъо» деген кыбартыча жашы деген сөздү. Алай бла бу атны магъанасы Батны жашы деген магъанагъа келишеди).

БАТГА, -ны, т.а.

БАТТАЙ, -ны, т.а.

(Эки сөз: батты + ай, алай быллай ат нек аталгъаны белгили туююлдю).

БАТТАК, -ны, т.а.

(Бу ат да, башдагъыча, ачыкъланмай кыалады).

БАТТАКА, -ны, т.а.

(Башдагъы атны кыубултуу формасыды).

БАТТАЛ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Баттал улу, -ович, Баттал кызы, -овна.

Тукъум атда: Батталланы, -ов, -ова.

(Тюрк атды, тюрк тилден келгенди. Шөндюгю Черкесск шахарны алгыннгы аты Баталпашинск болуучу эди. «Бат» деген сөз тюрк тилде «терк» деген магъанадады).

БАТТУУ, -ну, э.а.

Тукъум атда: Баттууланы, -ев, -ева.

(«Бат» бла «туу» деген эки сөзден кыуралгъанды).

БАТЧА, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Батча улу, -евич, Батча кызы, -евна.

Тукъум атда: Батчаланы, -ев, -ева.

(«Бат» деген сөзге тенглешдириучю аффикс «ча» кыошулгъанды).

БАТЫР, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Батыр улу, -ович, Батыр кызы, -овна.

Тукъум атда: Батырланы, -ов, -ова.

(Сабийни батыр болурун суююп атагъан болур эдиле. Тюрк сөздү, тюрк тилдеде жюрюген кыллы кыалмай, орус тилде да «богатырь» деп жюрютюлюучю).

БАТЫРБЕК, -ни, э.а.

Аталыкь атда: Батырбек улу, -ович, Батырбек кызы, -овна.

Тукъум атда: Батырбекланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: батыр + бек).

БАТЫРБИЙ, -ни, э.а.

Аталыкь атда: Батырбий улу, -евич, Батырбий кызы, -евна.

Тукъум атда: Батырбийланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: батыр + бий).

БАТЫРША, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Батырша улу, -евич, Батырша кызы, -евна.

Тукъум атда: Батыршаланы, -ев, -ева.

(«Батырса» деген атда «с» харф «ш» - гъа бурулуп кыалгъанды, ол а кыубултуп айтылгъаны ючюн болгъаннга ушайды).

БАТЫУ, -ну, э., т. атлада да жюрютюлюнеди.

Тукъум атда: Батыуланы, -ев, -ева.

(«Ырысхыгъа батыу» деген магъанада болгъаннга ушайды).

БАУА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Бауа улу, -евич, Бауа кызы, -евна.

Тукъум атда: Бауаланы, -ев, -ева.

(«Къой орун», «бау» деген сѣзден къуралгъаннга ушайды).

БАУЧУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Баучу улу, -евич, Баучу кызы, -евна.

Тукъум атда: Баучулары, -ев, -ева.

(Сабийге бу атны мал орунда, баула ишлерге уста болурун суююп, атагъ-ан болурла. «Баучу» деп бау ишлеучюге айтадыла).

БАХАУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Бахау улу, -ович, Бахау кызы, -овна.

Тукъум атда: Бахаулары, -ов, -ова.

(«Бахауаддин» деген къумукъ атны кысхартылгъан тюрлюсюдю).

БАХАУАДДИН, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Бахауаддин улу, -евич, Бахауаддин кызы, -евна.

Тукъум атда: Бахауаддинлары, -ев, -ева.

(Арап тилден келгенди. Арапча «ол дин» деген магъананы тутады).

БАХИЯТ, -ны, т.а.

(«Бах деген сѣз тюрк тилдеде «къара» деген магъанадады, алай сѣзню бирси бѣлюмю уа ангылашынмайды).

БАХСАНУКЪ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Бахсанукъ улу, -ович, Бахсанукъ кызы, -овна.

Тукъум атда: Бахсанукъланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: Бахсан + укъ-икъо. «Бахсанны жашы» дегенча).

БАЧАЙ, -ны, э.а.

Тукъум атда: Бачайлары, -ев, -ева.

(«Баш ай» дегенден къуралгъаннга ушайды. «Бачама ай» деп эсе да, ким биледи).

БАЧИ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Бачи улу, -евич, Бачи кызы, -евна.

Тукъум атда: Бачиланы, -ев, -ева.

(«Башчи» деген сѣзню къубултуп айтылгъан формасына ушайды).

БАША, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Баша улу, -евич, Баша кызы, -евна.

Тукъум атда: Башаланы, -ев, -ева.

(Паша-ийнарал деген тюрк сѣзден къуралгъанды).

БАШАХАН, -ны, т.а.

(Магъанасы: Паша + хан, Пашаны къатыны. Тюрк тилден келгенди.)

БАШИЙ, -ни, э., т. атлада да жюрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Баший улу, -евич, Баший кызы, -евна.

Тукъум атда: Башийлары, -ев, -ева.

(Магъанасы: баш + ий, баш ур, бойсун).

БАШИР, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Башир улу, -ович, Башир кызы, -овна.

Тукъум атда: Баширлары, -ов, -ова.

(Тюрк тилден келгенди. Ал бёлюмю - «баш», жалгъауу уа ангылашынмайды).

БАШЛО, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Башло улу, -евич, Башло кызы, -евна.

Тукъум атда: Башлоланы, -ев, -ева.

(Атны ал бёлюмю «баш», арт бёлюмю уа «ло» кесекден сёздю. Жегилип баргъан ёгюзлени жол башы таба бурур ючюн: «Лоло- ло!» деучюдюле).

БАШЛЫКЪ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Башлыкъ улу, -ович, Башлыкъ кызы, -овна.

Тукъум атда: Башлыкъланы, -ов, -ова.

(«Башлыкъ» деген кийимни аты аталып кьалгъанды).

БАШТАКЪ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Баштакъ улу, -ович, Баштакъ кызы, -овна.

Тукъум атда: Баштакъланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: ахлу-жууугъу, кьарар, болушур адамы болмай, атылып кьалгъан).

БАШЧИ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Башчи улу, -евич, Башчи кызы, -евна.

Тукъум атда: Башчиланы, -ев, ева.

Магъанасы: башчи, алчы.

БАЮККУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Баюкку улу, -евич, Баюкку кызы, -евна.

Тукъум атда: Баюккуланы, -ев, -ева.

(Бай + укку. Сёзню ал бёлюмюнден кьалгъаны ангылашынмайды).

БЕГИ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Беги улу, -евич, -евна.

Тукъум атда: Бегиланы, -ев, -ева.

(Бегимекликни магъанасындады).

БЕДЕРХАН, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Бедерхан улу, -ович, Бедерхан кызы, -овна.

Тукъум атда: Бедерханланы, -ов, -ова.

(Сёзню «хан»-дан кьалгъан бёлюмю ангылашынмайды).

БЕКБОЛАТ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Бекболат улу, -ович. Бекболат кызы, -овна.

Тукъум атда: Бекболатланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: бек + болат. Тюрк тилден келгенди. «Къурч деген магъанадады. «Чыдамлы бий» дегеннге да ушайды).

БЕКИ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Беки улу, -евич, Беки кызы, -евна.

Тукъум атда: Бекиланы, -ев, -ева.

(Бек, чыдамлы деген магъанадады).

БЕКИР, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Бекир улу, -ович, Бекир кызы, -овна.

Тукъум атда: Бекирланы, -ов, -ова.

(«Бекир» деген сёзню бир тюрлюсюдю).

БЕКИБИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Бекирбий улу, -евич, Бекирбий кызы, -евна. Тукъум атда: Бекирбийланы, -ев, -ева.

(Бекир + бий).

БЕККА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Бекка улу, -евич, Бекка кызы, -евна.

Тукъум атда: Беккаланы, -ев, -ева.

(«Бек» деген сёзге «а» байлау кышулуп кыалганды).

БЕКМЫРЗА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Бекмырза улу, -евич, Бекмырза кызы, -евна.

Тукъум атда: Бекмырзаланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: бек + мырза, оноучу).

БЕКТЕМИР, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Бектемир улу, -ович, Бектемир кызы, -овна.

Аталыкъ атда: Бектемирланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: бек + темир).

БЕЛЛА, -ны, т.а.

(«Бел» деген сёзгө кыбултуп айтылганды).

БЕЛЛАУ, -ну, т.а.

(Бу ат да башдагы атчады).

БЕППА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Беппа улу, -евич, Беппа кызы, -евна.

Тукъум атда: Беппаланы, -ев, ева.

(Сван тилден келгенди. Магъанасы белгили туююлдо).

БЕППАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Беппай улу, -евич, Беппай кызы, -евна.

Тукъум атда: Беппайланы, -ев, -ева.

(Магъанасы : Беппа + ай).

БЕППО, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Беппо улу, -евич, Беппо кызы, -евна.

Тукъум атда: Бепполаны, -ев, -ева.

(Сван атды, магъанасы белгили туююлдо).

БЕРТ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Берт улу, -ович, Берт кызы, -овна.

Тукъум атда: Берتلаны, -ов, -ова.

(Эрмен тилде кыала деген магъанадады. Кыабарты тилде атны ахырындагы харф «д» таууш бла бошалады. Инглиз тилде, немис тилде да Берта, Эберт, Роберт, Герберт, Альберт, Бертран, Берта деген атла кёп жолугадыла. Алай Берт деген ат тыш кыралладан келмегенди. Малкыаргъа кыоншу кыабарты тилден келгенди).

БЕТКЪАРА, ны, э.а.

Аталыкъ атда: Беткыара улу, -евич, Беткыара кызы, -евна.

(Магъанасы: бет + кыара).

БЕЧЕЛ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Бечел улу, -ович, Бечел кызы, -овна.

Тукъум атда: Бечелланы, -ов, -ова.

(«Беш эл» эсе да, «бечеулюк этген эл» эсе да, белгили туююлдю).

БЕШТАУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Бештау улу, -ович, Бештау кызы, -овна.

Тукъум атда: Бештауланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: беш + тау).

БИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Бий улу, -евич, Бий кызы, -евна.

Тукъум атда: Бийланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: «князь», «иелик этген»),

БИЙБЕРТ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Бийберт улу, -ович, Бийберт кызы, -овна.

Тукъум атда: Бийбертланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: бий + Берт).

БИЙКЪАН, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Бийкъан улу, -ович, Бийкъан кызы, -овна.

Тукъум атда: Бийкъанланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: бий + къан).

БИЙКЪУЛ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Бийкъул улу, -ович, Бийкъул кызы, -овна.

Тукъум атда: Бийкъулланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: бий + къул. Адамланы бийи, Аллахны уа къулу болурун суююп атагъандыла).

БИЙМЫРЗА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Биймырза улу, -евич, Биймырза кызы, -евна.

Тукъум атда: Биймырзаланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: бий + мырза).

БИЙНЁГЕР, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Бийнёгер улу, -ович, Бийнёгер кызы, -овна.

Тукъум атда: Бийнёгерланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: бий + нёгер. Не кеси бий болуп, нёгерлик этерин суююп, неда бийге нёгер болурун суююп атагъандыла).

БИЙСО, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Бийсо улу, -евич, Бийсо кызы, -евна.

Тукъум атда: Бийсоланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: бий + солтан, «Бийсолтан» деген атны кысхартылгъан формасыды, алай а къубултхан кезиуде болады).

БИЙСОЛТАН, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Бийсолтан улу, -ович, Бийсолтан кызы, -овна.

Тукъум атда: Бийсолтанланы, -ов, -ова.

(Магъанасы, башда айтылгъан атныча, бий + солтанды).

БИЙТУУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Бийтуу улу, -евич, Бийтуу кызы, -евна.

Тукъум атда: Бийтууланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: бий + туу. Къул угъай, бий тууарыгъын кюсеп атагъандыла. Баям, бу сабий туугъан тукъумгъа бийлик бир заманда да жетген болмаз эди, аны ючюн тилек этилгенди).

БИЙТУУГЪАН, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Бийтуугъан улу, -ович, Бийтуугъан кызы, -овна.

Тукъум атда: Бийтуугъанланы, -ов, -ова.

(Баям, сабийлерини бий боллугъуна ийнанып, анга Бийтуугъан атап къойгъандыла).

БИЙЧЕ, -ни, т.а.

(Сабийни бийче болурун суююп атагъандыла).

БИЙЧЕКЪЫЗ, -ны, т.а.

(Бу атны магъанасы да алда айтылгъан атнычады).

БИЙЧЕХАН, -ны, т.а.

(Магъанасы: бийче + хан, бийче тиширыу).

БИЙЧО, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Бийчо улу, -евич, Бийчо кызы, -евна.

Тукъум атда: Бийчоланы, -ев, -ева.

(Бу сван атды, магъанасы белгили туююлдю).

БИРАХ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Бирах улу, -ович, Бирах кызы, -овна.

Тукъум атда: Бирахланы, -ов, -ова.

(Ибрахим деген атны къубултуп айтылгъан формасы).

БИСЛИМАТ, -ны, т.а.

(Арап тилде «муслийман тиширыу» деген магъанадады).

БИТИРИЯ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Битирия улу, -евич, Битирия кызы, -евна.

Тукъум атда: Битирияланы, -ев, -ева.

(Гюржюде мегрел тилден келгенди, магъанасы ачыкъ туююлдю).

БИТТИР, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Биттир улу, -ович, Биттир кызы, -овна.

Тукъум атда: Биттирланы, -ов, -ова.

(Тутхан ишин тап, терк битдирсин, тындырсын, мажарсын деген магъанада аталгъанды).

БИЧИ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Бичи улу, -евич, Бичи кызы, -евна.

(Атда «бич» деген сёз барды, алай «и» -ни магъанасы уа белгили туююлдю. Баям, бу да сван ат болур).

БИЧОККУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Бичокку улу, -евич, Бичокку кызы, -евна.

Тукъум атда: Бичоккуланы, -ев, -ева.

(Бу да сван атды, магъанасы белгили туююлдю).

БИЯЗИР, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Биязир улу, -ович. Биязир кызы, -овна.

Тукъум атда: Биязирланы, -ов, -ова.

(Атны «бий» деген кесеги ангылашыннгалыкъгъа, арт бёлюмю ангылашынмайды).

БИЯЗУР, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Биязур улу, -ович, Биязур кызы, -овна.

Тукьум атда: Биязурланы, -ов, -ова.

(Бу да башдагы атчады).

БИЯЗУРКЪА, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Биязуркья улу, -евич, Биязуркья кызы, -евна.

Тукьум атда: Биязуркяланы, -ев, -ева.

(Бу да муну аллындагы атчады).

БИЯСЛАН, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Бияслан улу, -ович, -овна.

Тукьум атда: Биясланланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: бий + аслан).

БОЛАТ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Болат улу, -ович, -овна,

Тукьум атда: Болатланы, -ов, -ова.

(«Къурч» деген магъанадады).

БОЛБАШ, -ны э.а.

Тукьум атда: Болбашланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: бол + баш. Жамауатда башчы болурун суйюп атагъандыла.

Таза малкъар атды).

БОЛЛУ, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Боллу улу, -евич, -евна.

Тукьум атда: Боллуланы, -ев, -ева.

(«Уллу бол» деген хыйсапдан аталгъанды).

БОРЧА, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Борча, улу, -евич, -евна.

Тукьум атда: Борчаланы, -ев, -ева.

(Сван атды, магъанасы белгили тюйюлдю).

БОТАШ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Боташ улу, -евич, -евна.

Тукьум атда: Боташланы, -ев, -ева.

(Бу атда бир бёлек сёз барды: бота, таш, аш, от. Бо деп малкъар тилде сёз жокьду. Ким биледи, «бу» «бо» – гья бурулгъан а болурму? Ол заманда «бу от аш» деген магъана чыгъады. Малкъар халкъны уа, Аллахха баш ургъанча, анга табынганча, отха баш ургъан, табынган кезиулери болгъанды. Ол бир жанындан, экинчи жанындан а, ачыуланган кезиулериинде кьаргъыш этселе адамгъа, малгъа да: «Бу от ашы боллукь, от ашы болсун!» – дегендиле. Ат малкъар ат болгъанына уа ишек жокьду. Орус тилден келген «паташ» деп затны аты барды, алай «Боташ» андан а келмегенди).

БОТТА, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Ботта улу, -евич, Ботта кызы, -евна.

(Магъанасы «бу отда» дегеннге келишеди, алай сван атха да ушайды, болсада ачыкь тюйюлдю).

БЁЗЮ, -ню, э.а.

Аталыкъ атда: Бёзю улу, -евич, Бёзю кызы, -евна.

Тукъум атда: Бёзюланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: бу + ёзю, ол деген а: бу + кеси. Тюрк тилден келгенди).

БЁРЮ, -ню, э.а.

Аталыкъ атда: Бёрю улу, -евич, Бёрю кызы, -евна.

Тукъум атда: Бёрюланы, -ев, -ева.

(Жигит, батыр адамгъа малкъарлыла «бёрюкёз» дегендиле. Хомух болмазын суююп, ким биледи, сабийлерине «Бёрю» атаргъа да боллукъ эдиле).

БЁРЮКА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Бёрюка улу, -евич, Бёрюка кызы, -евна.

Тукъум атда: Бёрюкаланы, -ев, -ева.

(Башда айтылгъан атны эркеленнген формасыды).

БУДАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Будаю улу, -евич, Будаю кызы, -евна.

Тукъум атда: Будаюланы, -ев, -ева.

(Будаю мирзеуге хурмет этгенден атагъандыла. Тюрк сёздю).

БУККАН, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Буккан улу, -ович, Буккан кызы, -овна.

Тукъум атда: Букканланы, -ов, -ова.

(«Буккъан» деген сёзден болгъаннга ушайды).

БОЛЛОУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Боллоу улу, -ович, Боллоу кызы, -овна.

(Сван атха да ушайды, «бу улоу» деген сёзледен кьуралыргъа да боллукъду. «Бу уллу оу» деген болмагъанына уа ишек жокъду).

БУРНИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Бурний улу, -евич, Бурний кызы, -евна.

Тукъум атда: Бурнийланы, -ев, -ева.

(Къумукъ тилден келгенди, къумукъ атды).

БУТАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Бутай улу, -евич, -евна.

Тукъум атда: Бутайланы, -ев, -ева.

(Дюгер атды. Бу бла тайданмы огъесе будайданмы кьуралгъан болур, ким биледи).

БУТТУКЪ, -ну, э., т. атлада да жюрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Буттукъ улу, -ович, Буттукъ кызы, -овна.

Тукъум атда: Буттукъланы, -ов, -ова.

(Гумух жанкезликге, балтагъа, бизге да «буттукъ» дейдиле).

БУТТЮЙ, -ню, э.а.

Аталыкъ атда: Буттюю улу, -евич, Буттюю кызы, -евна.

Тукъум атда: Буттююланы, -ев, -ева.

(«Бут» бла «тюю» деген сёзледен кьуралгъанды. Алай «тюю» деген сёз эки магъанада жюрютюлюнеди: «тююмекликден» бири, мирзеу атдан экинчиси).

БУЧО, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Бучо улу, -евич, Бучо кызы, -евна.

Тукъум атда: Бучоланы, -ев, -ева.

(Кесинде «бу» деген малкъар сёз бар эсе да, ат сван атды).

БУЧУКЪ, -ну, т.а.

(Бу гитчечик, бу ариучукъ. Бу деген кёргюзтюучю алмашны «чукъ» жалгъауну болушлугъу бла гитчелеп, къубултуп айтылгъан формасыды).

БУШТУКЪ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Буштукъ улу, -ович, Буштукъ кызы, -овна.

Тукъум атда: Буштукъланы, -ов, -ова.

(Къубултуу халда аталгъан атды).

БЮТЮРЮК, -ню, э.а.

Аталыкъ атда: Бютюрюк улу, -ович, Бютюрюк кызы, -овна.

Тукъум атда: Бютюрюкланы, -ов, -ова.

(«Бу» + «тюрк» деген сёзледен къуралгъанды).

В**ВАЛЕНТИНА**, -ны, т.а.

(Латин тилден келген атды. Валентин деген эркегырыу атдан къуралгъанды. «Валентин» деген сёзню магъанасы – «къарыулу», «саулукълу» демекликди).

ВАЛЕНТИН, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Валентин улу, -ович, Валентин кызы, -овна.

Тукъум атда: Валентинланы, -ов, -ова.

(Магъанасы башда ангылатылгъанды).

ВАЛЕРИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Валерий улу, -евич, Валерий кызы, -евна.

Тукъум атда: Валерийланы, -ев, -ева.

(Латинча валео - къарыулу, саулукълу, чыдамлы болургъа демекликди. «Валериус» – римлидеде уллу тукъум жюрютген атды).

ВИКТОР, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Виктор улу, -ович, Виктор кызы, -овна.

Тукъум атда: Викторланы, -ов, -ова.

(Латинча «хорлаучу» деген магъананы тутады).

ВИТАЛИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Виталий улу, -евич, Виталий кызы, -евна.

Тукъум атда: Виталийланы, -ев, -ева.

(Латинча «виталис» деген сёз «жашаулу», «жашаугъа тийишли» демекликди).

ВЛАДИМИР, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Владимир улу, -ович, Владимир кызы, -овна.

Тукъум атда: Владимирланы, -ов, -ова.

(Бурунгулу орус тилден келгенди, магъанасы: «дунияны къолгъа алыргъа», «дуниягъа ие болургъа» демекликди).

ВЛАДИСЛАВ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Владислав улу, -ович, -овна.

Тукъум атда: Владиславланы, -ов, -ова.
(Бурунгулу орус тилден келгенди. «Махтаулукугъа ие бол», «властьны къолда тут» демекликди).

Г

ГАБА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Габа улу, -евич, Габа кызы, -евна.

Тукъум атда: Габаланы, -ев, -ева.

(Сван атды, магъанасы белгили тюйюлдю).

ГАБО, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Габо улу, -евич, Габо кызы, -евна.

Тукъум атда: Габоланы, -ев, -ева.

(Бу да башдагы атчады).

ГАБОЛАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Габолай улу, -евич, Габолай кызы, -евна.

(«Габогъа ушаш» дегенчады).

ГАБУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Габу улу, -евич, Габу кызы, -евна.

Тукъум атда: Габуланы, -ев, -ева.

(Ыспассыз этип аталгъан атды. Ташны, агъачны габусу).

ГАДАШ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гадаш улу, -евич, Гадаш кызы, -евна.

Тукъум атда: Гадашланы, -ев, -ева.

(Къайдан келген ат болгъаны белгили тюйюлдю).

ГАДИ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Гади улу, -евич, Гади кызы, -евна.

Тукъум атда: Гадиланы, -ев, -ева.

(Дюгер атды, магъанасы белгили тюйюлдю).

ГАДИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Гадий улу, -евич, Гадий кызы, -евна.

Тукъум атда: Гадийланы, -ев, -ева.

(Бу да башдагы атчады).

ГАЖАЙ, -ны, э., т. атлада да жюрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Гажай улу, -евич, Гажай кызы, -евна.

Тукъум атда: Гажайланы, -ев, -ева.

(Ыспассыз этилип аталгъан атды. Гатча маскени атыды).

ГАЖОН, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Гажон улу, -ович, Гажон кызы, -овна.

Тукъум атда: Гажонланы, -ов, -ова.

(Дюгер атды, магъанасы белгили тюйюлдю).

ГАЗА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Газа улу, -евич, Газа кызы, -евна.

(Дюгер атды, магъанасы ачыкъланмагъанды).

ГАЙДА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гайда улу, -евич, Гайда кызы, -евна.

Тукъум атда: Гайдаланы, -ев, -ева.

(Не дюгер, неда сван атды. Магъанасы ачыкъланмагъанды).

ГАЙЫ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гайы улу, -евич, Гайы кызы, -евна.

Тукъум атда: Гайыланы, -ев, -ева.

(Бу да башдагъы атчады).

ГАККЫ, -ны, т.а.

(Къубултуп атагъандыла. Гаккы – жумуртха, гитчелеу не къубултуу формады).

ГАЛАУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Галау улу, -ович, Галау кызы, -овна.

Тукъум атда: Галауланы, -ов, -ова.

(Къалачны гитчелеу формасын къубултуп атагъандыла).

ГАЛЯ, -ны, т.а.

(Орус тилден келгенди, грек тилде «сабыр, къайгъысыз» деген магъанадады. Галя Галина деген сөзню гитчелеу формасыды. Сабий уллу болгъандан сора, Галя демей, анга Галина дейдиле.

ГАМАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гамай улу, -евич, Гамай кызы, -евна.

Тукъум атда: Гамайланы, -ев, -ева.

(«Гам» бла «ай» деген сөзледен къуралгъан эсе, белгили туююлдю. «Гам бол» деген магъанагъа да ушайды).

ГАММА, -ны, э., т. атлада да жюрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Гамма улу, -евич, Гамма кызы, -евна.

(Бу да башдагъы атчады).

ГАНИБАЛ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Ганибал улу, -ович, Ганибал кызы, -овна.

Тукъум атда: Ганибалланы, -ов, -ова.

(Арап тилден келгенди. Карфагенли аскер башчы Ганнибалны атыны тюрленнген формасыды).

ГАПАЛАУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Гапалау улу, -ович, Гапалау кызы, -овна.

Тукъум атда: Гапалауланы, -ов, -ова.

(Къарачайдан келген атды, ажымлы ёлген малчыны атыды. Къарачай халкъ жырда айтылады).

ГАППО, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Гаппо улу, -евич, Гаппо кызы, -евна.

Тукъум атда: Гапполаны, -ев, -ева.

(Дюгерден келген атды, магъанасы белгили туююлдю).

ГАРТАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гартай улу, -евич, Гартай кызы, -евна.

Тукъум атда: Гартайланы, -ев, -ева.

(Атда «тай», да «ай» да бардыла, болсада атны магъанасы ачыкъланмай къалады).

ГАСИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Гасий улу, -евич, Гасий кызы, -евна.

Тукъум атда: Гасийланы, -ев, ева.

(Дюгер атды. Магъанасы белгили туююлдю).

ГАСО, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Гасо улу, -евич, Гасо кызы, -евна.

Тукъум атда: Гасоланы, -ев, -ева.

ГАССО, -ну, э.а.

Тукъум атда: Гассоланы, -ев, -ева.

(Гюржюча, сванча «Кацо!» деген сёзден кьуралгъанды).

ГЕБЕН, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Гебен улу, -евич, Гебен кызы, -овна.

Тукъум атда: Гебенланы, -ов, -ова.

(Уллулугъу себепли бичен кыалауну атын атап кьойгъандыла).

ГЕБЕНЕК, -ни э.а.

Аталыкъ атда: Гебенек улу, -евич, Гебенек кызы, -овна.

Тукъум атда: Гебенекланы, -ов, -ова.

(Ыспассыз этип, женгли чубур жамычыны атын атап кьойгъандыла.

Жамычыны бир эзиу бауу болады, гебенекни уа не кёп эзиу бауу, неда кёп туюмелери болады).

ГЕГРА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гегра улу, -евич, Гегра кызы, -евна.

Тукъум атда: Геграланы, -ев, -ева.

(Сван атды, магъанасы ачыкъ туююлдю).

ГЕЗАМ, -ны, т.а.

(Эзам деген атны тюрленнген формасыды).

ГЕККИ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Гекки улу, -евич, Гекки кызы, -евна.

Тукъум атда: Геккиланы, -ев, -ева.

(Сван атды, магъанасы белгили туююлдю).

ГЕЛЯЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Геляй улу, -евич, Геляй кызы, -евна.

Тукъум атда: Геляйланы, -ев, -ева.

ГЕМУ, -ну, э.а.

Тукъум атда: Гемуланы, -ев, -ева.

(Малкъар эпосда «Гемуда» деген атдан алыннганнга ушайды).

ГЕРИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Герий улу, -евич, Герий кызы, -евна.

Тукъум атда: Герийланы, -ев, -ева.

(Татар тилден келгенди, кырым ханны атыды).

ГЕТТУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Гетту улу, -евич, Гетту кызы, -евна.

Тукъум атда: Геттуланы, -ев, -ева.

(Магъанасы белгили туююлдю).

ГЕЮРГЮ, -ню, э.а.

Аталыкъ атда: Геюргю улу, -евич, Геюргю кызы, -евна.

Тукъум атда: Геюргюланы, -ев, -ева.

(Грек тилде Георгос Георгий деген атны тюрленип аталгъаныды. Жер ишчиси деген магъанадады).

ГИЖАЛАЙ, -ны, т.а.

(«Гижа» деген «адамгъа ушаш» демекликди).

ГИЖГИ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Гижги улу, -евич, Гижги кызы, -евна.

Тукъум атда: Гижгиланы, -ев, -ева.

(Магъанасы белгили туююлдю, сван атха ушайды).

ГИЖДА, -ны, т.а.

(«Къыз да» деген сёзню къубултуп айтылгъан магъанасындады).

ГИЖИНА, -ны, т.а.

(Бу да башда атха ушашды).

ГИЛЯСТАН, -ны, э.а.

Тукъум атда: Гилястанланы, -ов, -ова.

(Малкъар эпосдан келгенди, алай Терк боюнундагъы къабартылыла кеслерине «Гиляхстаней» деучюдюле. Тюрк тилледе уа «Полистан» гокка ханслы, гюллю къырал демекликди).

ГИЛЯХ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гилях улу, -евич, Гилях кызы, -овна.

Тукъум атда: Гиляхланы, -ов, -ова.

(Магъанасы белгили туююлдю).

ГИЛЯУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Гиляу улу, -евич, Гиляу кызы, -овна.

Тукъум атда: Гиляуланы, -ов, -ова.

(Ичи бла кёз къарарча тешикли затны атын атап къойгъандыла).

ГИНТА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гинта улу, -евич, Гинта кызы, -евна.

Тукъум атда: Гинталаны, -ев, -ева.

(«Гинт» арап сёздю. «Оба Гинти» деп бош болмачы таурухлада айтылады. Ёсюю жетмеген кесек адамны гинт бла тенглешдирип, анга ушатып къоюучудула. «Тюртдю» деген сёзде айтылыучуду).

ГИНЯУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Гиняу улу, -ович, Гиняу кызы, -овна.

Тукъум атда: Гиняуланы, -ов, -ова.

(Князь деген атны тюрленип айтылгъан формасыды).

ГИРГОКЪ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Гиргокъ улу, -ович, Гиргокъ кызы, -овна.

«Икъо» деген къабарты тилде «жашы» деген болгъаны себепли,

«Гиргокъ» деген аты «Гиргни жашы» дегенча ангылашынады).

ГИТЧЕ, -ни, э.а.

Тукъум атда: Гитчеланы, -ев, -ева.

(Сабийлени арасында эм кичиге неда гитчеге «гитче» атагъандыла. Къубултуу халда айтхан эселе да, ким биледи).

ГИТЧЕКА, -ны, т.а.

(«Гитче» деген атны кьубултулган формасыды).

ГИТЧЕКЪЫЗ, -ны, т.а.

(Къыз сабийлерини арасында эм кичилерине атагандыла).

ГИТЧЕУЛАН, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гитчеулан улу, -ович, Гитчеулан кызы, -овна.

Тукьум атда: Гитчеуланланы, -ов, -ова.

(Уланла арасында эм гитчесине атагандыла).

ГИТЧЕУ, -ню, э., т. атлада да жюрютюлюнеди.

Аталыкъ атда: Гитчеу улу, -ович, Гитчеу кызы, -овна.

Тукьум атда: Гитчеуланы, -ов, -ова.

(Башда айтылган атчады).

ГОГУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Гогу улу, -евич, Гогу кызы, -евна.

Тукьум атда: Гогуланы, -ев, -ева.

(Гюржюча «Григорий» деген атны кьубултуу формасы – Гогу).

ГОГУШ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Гогуш улу, -евич, Гогуш кызы, -евна.

Тукьум атда: Гогушланы, -ев, -ева.

ГОЛЛУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Голлу улу, -евич, Голлу кызы, -евна.

(Жыйылып, гюрен туруп, отну тегерегине тепсеуню атын атагандыла.

Бу тойну чам жыры да барды, кесине да «Аналаны жыр» деучюдюле).

ГОНА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гона улу, -евич, Гона кызы, -евна.

Тукьум атда: Гоналаны, -ев, -ева.

(Сван атды. Магъанасы белгили тюйюлдю).

ГОНДАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гондай улу, -евич, Гондай кызы, -евна.

Тукьум атда: Гондайланы, -ев, -ева.

(Башда айтылган атдан кьуралганды).

ГОППАН, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гоппан улу, -ович, Гоппан кызы, -овна.

Тукьум атда: Гоппанланы, -ов, -ова.

(Юй адыр, юй сауут атны атагандыла).

ГОРДА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Горда улу, -евич, Горда кызы, -евна.

Тукьум атда: Гордаланы, -ев, -ева.

(Орус тилде «гордый, гордая» деген сёзледен алынмаган эсе, магъанасын табаргъа кыйынды).

ГОРДАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гордай улу, -евич, Гордай кызы, -евна.

Тукьум атда: Гордайланы, -ев, -ева.

(Бу атда «ай» деген сёз барды, болсада башда айтылган атха ушап келеди).

ГОРДАШ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Гордаш улу, -евич, Гордаш кызы, -евна.

(Башдагы атчады).

ГОРОЙ, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Горой улу, -евич, Горой кызы, -евна.

Тукьум атда: Горойланы, -ев, -ева.

(Дюгер атха ушайды, магъанасы белгили тюйюлдю).

ГОЧА, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Гоча улу, -евич, Гоча кызы, -евна.

Тукьум атда: Гочаланы, -ев, -ева.

(Сван атды, магъанасы белгили тюйюлдю).

ГОЧИЯ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Гочия улу, -евич, Гочия кызы, -евна.

Тукьум атда: Гочияланы, -ев, -ева.

(Сван атды, магъанасы белгили тюйюлдю).

ГОША, -ны, т.а.

(Къабарты тилде келинге айтадыла).

ГОШАГЪА, -ны, т.а.

(Башдагы атдан къуралгъанды).

ГОШАСЫРМА, -ны, т.а.

(Къабарты тилден келгенди).

ГОШАХАН, -ны, т.а.

(Магъанасы: гоша + хан).

ГОШЛАПА, -ны, т.а.

(Къабарты тилде «багъалы, сыйлы келин» деген магъанадады. Бу атла къабартылыла малкъарлылагъа къоншу болгъандан сора аталгъандыла).

ГОШУРХАН, -ны, т.а.

(Магъанасы: гошур + хан, атны ал бёлюмю ангылашынмайды).

ГЁШНЁХ, -ню, т.а.

(Къабартыча магъанасы «аш юй бийчеси» дегенчады).

ГУБА, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Губа улу, -евич, Губа кызы, -евна.

Тукьум атда: Губаланы, -ев, -ева.

(Сван атды, магъанасы белгили тюйюлдю).

ГУБАЙ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Губай улу, -евич, Губай кызы, -евна.

Тукьум атда: Губайланы, -ев, -ева.

(Атны экинчи бёлюмю «бай» бла «ай» бла да бошалады, алай атны саулай магъанасын табаргъа кыйынды).

ГУДАНА, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Гудана улу, -евич, Гудана кызы, -евна.

Тукьум атда: Гуданаланы, -ев, -ева.

(Атда «ана» деген сёз болгъанлыкъгъа, магъанасы ангылашынмайды).

ГУДУ, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Гуду улу, -евич, Гуду кызы, -евна.

Тукъум атда: Гудуланы, -ев, -ева.

(Гуду - уручуду. Лакъырда этип атагъандыла).

ГУДУБЕК, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Гудубек улу, -ович, Гудубек кызы, -овна.

Тукъум атда: Гудубекланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: бек + гуду).

ГУДУКЪАН, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гудукъан улу, -ович, Гудукъан кызы, -овна.

Тукъум атда: Гудукъанланы, -ов, -ова.

(Магъанасы: гуду + къан).

ГУЁ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Гуё улу, -евич, Гуё кызы, -евна.

(Сван атды, магъанасы белгили туююлдю).

ГУЖОН, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Гужон улу, -ович, Гужон кызы, -овна.

Тукъум атда: Гужонланы, -ов, -ова.

(Дюгер атды, магъанасы белгили туююлдю).

ГУЗА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гуза улу, -евич, Гуза кызы, -евна.

Тукъум атда: Гузаланы, -ев, -ева.

(Дюгер атды, магъанасы белгили туююлдю).

ГУЗЕЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Гузей улу, -евич, Гузей кызы, -евна.

Тукъум атда: Гузейланы, -ев, -ева.

(Башдагъы атчады).

ГУЗО, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Гузо улу, -евич, Гузо кызы, -евна.

Тукъум атда: Гузоланы, -ев, -ева.

(Башдагъы атчады).

ГУЗОЙ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Гузой улу, -евич, Гузой кызы, -евна.

Тукъум атда: Гузойланы, -ев, -ева.

(Башдагъы атчады).

ГУЛАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Гулай улу, -вич, Гулай кызы, -евна. Тукъум атда: Гулайланы, -ев, -ева.

(Сван атды, магъанасы белгили туююлдю).

ГУЛИЙ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Гулий улу, -евич, Гулий кызы, -евна.

(Сван атды, магъанасы белгили туююлдю).

ГУМА, -ны, т.а.

(Юйню бир кыйырында аш-азыкъ сакъланган бѣлумге «гуму» дегендиле. Не андан аталгъанды, неда орусча «кума» деген сѣзден кѣуралгъанды дерге боллукъду).

ГУММОЙ, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Гуммой улу, -евич, Гуммой кызы, -евна.

Тукьум атда: Гуммойланы, -ев, -ева.

(«Гуму», «ой» деген эки сөздөн кьуралгъаннга ушайды. Магъанасы белгили тьойюлдю).

ГУШПОЙ, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Гуппой улу, -евич, Гуппой кызы, -евна.

Тукьум атда: Гуппойланы, -ев, -ева.

(Дюгер атды, магъанасы белгили тьойюлдю).

ГУРТУ, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Гурту улу, -евич, Гурту кызы, -евна.

Тукьум атда: Гуртуланы, -ев, -ева.

(«Гурт» деген сөздөн кьуралгъанды дерге боллукьду).

ГУТА, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Гута улу, -евич, Гута кызы, -евна.

Тукьум атда: Гуталаны, -ев, -ева.

(Дюгер атды, магъанасы белгили тьойюлдю).

ГУУА, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Гууа улу, -евич, Гууа кызы, -евна.

Тукьум атда: Гууаланы, -ев, -ева.

ГЫДЫУ, -ну, т.а.

(Магъанасы белгили тьойюлдю).

ГЫЖАЙ, -ны, т.а.

(«Гыжы» бла «ай» деген сөзледен кьуралгъанды).

ГЫЖАЛАЙ, -ны, т.а.

(Атда «жалай», «алай», «ал», «ай» деген сөзле табыладыла, болсада атны туура магъанасы ачыкь тьойюлдю).

ГЫЗЫ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Гызы улу, -евич, Гызы кызы, -евна.

Тукьум атда: Гызыланы, -ев, -ева.

(«Кызы» деген сөзню кьубултуп айтылгъан формасыды).

ГЫЗЫНА, -ны, т.а.

(Башдагы атны бериучю болушдагы формасыды).

ГЫЛАШ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Гылаш улу, -евич, Гылаш кызы, -евна.

Тукьум атда: Гылашланы, -ев, -ева.

(Дюгер атды, неда малкьарча гылаш-кынгыр айланган магъананы кьргюзтеди. Тюзю былайды дерге тьошмейди).

ГЫЛЛЫ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Гыллы улу, -евич, Гыллы кызы, -евна.

Тукьум атда: Гыллыланы, -ев, -ева.

(Дюгер атха ушайды, магъанасы ачыкьланыр кереклиди).

ГЫТТАЙ, -ны, т.а.

(Атда ай деген сөз болгъанлыкьга, атны магъанасы белгили тьойюлдю.

Гыт-гыт этген магъанада эсе да, ким биледи).

ГЫТТЫУ, -ну, т.а.

Аталыкъ атда: Гычы улу, -евич, Гычы кызы, -евна.

Тукъум атда: Гычыланы, -ев, -ева.

(Сван атды, магъанасы белгили туююлдю).

Д

ДАДАЙЫЛ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Дадайыл улу, -ович, Дадайыл кызы, -овна.

Тукъум атда: Дадайылланы, -ов, -ова.

(Дада - аппа, Дадайыл - аппа жыл).

ДАДАШ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Дадаш улу, -евич, Дадаш кызы, -евна.

Тукъум атда: Дадашланы, -ев, -ева.

(Дадаш - дада + аффикс «ш»).

ДАДАУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Дадау улу, -ович, Дадау кызы, -овна.

Тукъум атда: Дадауланы, -ов, -ова.

Башда айтылгъан атны тюрлюсю.

ДАЖИ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Дажи улу, -евич, Дажи кызы, -евна.

Тукъум атда: Дажиланы, -ев, -ева.

Магъанасы белгили туююлдю.

ДАЛЛАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Даллай улу, -евич, Даллай кызы, -евна.

Тукъум атда: Даллайланы, -ев, -ева.

(Далхат деген кумукъ атны кубултулгъан формасыды).

ДАЛЛИ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Далли улу, -евич, Далли кызы, -евна.

Тукъум атда: Даллиланы, -ев, -ева.

ДАЛЛИЙ, ни, э.а.

Аталыкъ атда: Даллий улу, -евич, Даллий кызы, -евна.

Тукъум атда: Даллийланы, -ев, -ева.

(Башдагъы атны тюрленген формасыды).

ДАЛЛЯКА, -ны, т.а.

(Башдагъы атны кубултуп айтылгъан формасыды).

ДАММАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Даммай улу, -евич, Даммай кызы, -евна.

Тукъум атда: Даммайланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: там + май, май - жау, сары жау. Тура-тургъан заманда «т» таууш «д» тауушха тюрленгенди).

ДАММАШ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Даммаш улу, -евич, Даммаш кызы, -евна.

Тукъум атда: Даммашланы, -ев, -ева.

(Муну аллындагъы атны тюрленген формасыды).

ДАНИЯЛ, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Даниял улу, -ович, Даниял кызы, -овна.

Тукъум атда: Даниялланы, -ов, -ова.

(Сван атды, магъанасы белгили тюйюлдю).

ДАННЁХ, -ню, т.а.

(Къабарты тилден келгенди, магъанасы «къайдан келеди бу жарыкь» демекликди).

ДАРИЙНА, -ны, т.а.

(Къабарты тилден келгенди, атны ал бёлюмюнде дарий къумачны аты барды, арт бёлюмюндеги «ина» демеклиг а, къабартыча, «кёз» магъананы тутады. Магъанасы: «жумушакь къарамы болгъан»).

(«Дары» бла «аман» деген сёзледен къуралгъанды. Аман деп бир-бир тюрк тилдеде «иги» дегеннге айтадыла. Аны себепли ат «иги дарман» деген магъанадады).

ДАРМАНКЪЫЗ, -ны, т.а.

(Башда айтылгъанычады. «Жюрекеге асыу, тынчлыкь берген кыыз» демекликди).

ДАРУХ, -ну, т.а.

(Магъанасы, башдагъы атныча, дары бла байлашыпды).

ДАТТУУ, -ну, э.а.

Аталыкь атда: Даттуу улу, -евич, Даттуу кызы, -евна.

Тукъум атда: Даттууланы, -ев, -ева.

(Бу атда «туу» деген сёз барды, ол ангылашынады, алай атны ал бёлюмю ангылашынмайды).

ДАТТУУКА, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Даттуука улу, -евич, Даттуука кызы, -евна.

Тукъум атда: Даттуукаланы, -ев, -ева.

(Башдагъы атны къубултуп айтылгъаныды).

ДАТЧИ, -ни, э.а.

Аталыкь атда: Датчи улу, -евич, Датчи кызы, -евна.

Тукъум атда: Датчиланы, -ев, -ева.

(Ахырында «-чи» аффикс болса да, магъана ангылашынмайды).

ДАУЛЕТ, -ни, э.а.

Аталыкь атда: Даулет улу, -ович, Даулет кызы, -овна.

Тукъум атда: Даулетланы, -ов, -ова.

(Арап тилде «кырал» деген магъанадады).

ДАУЛЕТА, -ны, э.а.

Аталыкь атда: Даулета улу, -евич, Даулета кызы, -евна.

(Башдагъы атча, «кырал» деген магъанадады).

ДАУЛЕТКЕРИЙ, -ни, э.а.

Аталыкь атда: Даулеткерий улу, -евич, Даулеткерий кызы, -евна.

Тукъум атда: Даулеткерийланы, -ев, -ева.

(Магъанасы: Даулет + керий. Татар тилден келгенди, атны арт бёлюмюню «г» тауушу «к» тауушха бурулгъанды).

ДАУЛЕТХАН, -ны, т.а.

(Татар тилден келгенди: даулет + хан).

ДАУУМ, -ну, т.а.

(Дауум деген сёз да барды, алай тауум деген сёзден кьуралгъаннга ушайды. Магъанасы ачыкъ тьойюлдю).

ДАУУМХАН, -ны, т.а.

(Магъанасы: тауум + хан).

ДАУУТ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Дауут улу, -ович, Дауут кызы, -овна.

Тукъум атда: Дауутланы, -ов, -ова.

(Арап тилден келгенди. Файгъамбар атды, бурунгулу еврей тилде «сьюлююннген» деген магъанадады).

ДАУУТА, -ны, э., т. атлада да жюрютюледи.

Аталыкъ атда: Дауута улу, -евич, Дауута кызы, -евна.

Тукъум атда: Даууталаны, -ев, -ева.

(Магъанасы башдагъы атчады. Тиширыу атда уа «а» бла бошалады).

ДАУУР, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Дауур улу, -ович, Дауур кызы, -овна.

Тукъум атда: Дауурланы, -ов, -ова.

(Дауур, таууш, гузаба деген магъанадады).

ДАЧИ, -ни, э.а.

(Сван атды, магъанасы ангылашынмайды).

ДЕБЕ, -ни, э.а.

Аталыкъ атда: Дебе улу, -евич, Дебе кызы, -евна.

Тукъум атда: Дебеланы, -ев, -ева.

(Малкъар эпосдан келгенди, темирчи Дебетни аты тюрленип аталгъанды).

ДЕБИСКАЙ, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Дебискай улу, -евич, Дебискай кызы, -евна.

Тукъум атда: Дебискайланы, -ев, -ева. Магъанасы белгили тьойюлдю.

ДЕППУ, -ну, э.а.

Аталыкъ атда: Деппу улу, -евич Деппу кызы, -евна.

Тукъум атда: Деппуланы, -ев, -ева.

(«Деп» бла «бу-пу» деген сёзледен кьуралгъаннга ушайды. Дюгер ат эсе да, ким биледи).

ДЕУА, -ны, э.а.

Аталыкъ атда: Деуа улу, -евич, Деуа кызы, -евна.

Тукъум атда: Деуаланы, -ев, -ева.

(«Деу» – «уллу» дегенден кьуралгъанды).

(Баргъаны боллукъду).

АТЛАРЫ

ШАХМЫРЗАЛАНЫ САИД ТУУГЪАНЛЫ – 130 ЖЫЛ

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Халкъыны борчун тутханладан бири. <i>Статья</i>	2
БИТТИРЛАНЫ ТАМАРА. Биринчи устаз. <i>Статья</i>	6
МУСУКАЛАНЫ АХМАТ. Саидни жолу. <i>Статья</i>	10
ШАХМЫРЗАЛАНЫ САИД. Назмула	12

АХШЫ АДЕТ – ХАЛКЪНЫ БЕТИ

ТОЛГЪУРЛАНЫ БЕКМЫРЗА. Тарых хапарла	22
---	----

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

ТАУМЫРЗАЛАНЫ ДАЛХАТ. Хапарла	48
--	----

ТАУ ХАПАР

ДАБЕ МАМСУРОВ. Тирменчи къарт. Разиятны ролю	72
УМАР БОГАЗОВ. Узун кюн	81
ЖАМА ГЮЛЧА. Дерс	87

КЪАРЫНДАШ АДАБИЯТЛАДА

МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ. Сюймекликни жырчысы. <i>Статья</i>	92
АДАМ ШОГЕНЦУКОВ. Назмула	95
МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ. Ингушну биринчи халкъ поэти. <i>Статья</i>	99
ДЖАМАЛДИН ЯНДИЕВ. Назмула	99

ДУНИЯ ПОЭЗИЯНЫ ЗАКИЙЛЕРИ

ЁЛМЕЗЛАНЫ МУРАДИН. Генрих Гейне	104
---	-----

ЁЧЮЛМЕЙ ТУРЛУКЪЧА ОТ

ГАЗАЛАНЫ АМИНА. Назмула	115
-----------------------------------	-----

ЁЗДЕНЛАНЫ АЛЬБЕРТГЕ – 60 ЖЫЛ

КЕРТИЛАНЫ САКИНАТ. Дунияда къаладыла жыр бла эс. <i>Статья</i>	118
ЁЗДЕНЛАНЫ АЛЬБЕРТ. Назмула	131

АТТОЛАНЫ МАГОМЕТНИ ЭСГЕРЕ

ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Эсибизде жашайды. <i>Статья</i>	154
АТТОЛАНЫ МАГОМЕТ. Назму бла очеркле	156

КЪЫРАЛНЫ ЖИГИТЛЕРИ

КЪОЙЧУЛАНЫ АСКЕР. Къасайланы Осман. <i>Очерк</i>	167
--	-----

ПУБЛИЦИСТНИ ОЮМЛАРЫ

КЪУЛБАЙЛАНЫ АЛИЙ. Жашау чюйреликле	173
--	-----

ХАЛКЪЫБЫЗДА ЖЮРЮГЕН АДАМ АТЛА

ГУРТУЛАНЫ БЕРТ. Ангылатма сёзлюк	178
--	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 5 (189)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На карачево-балкарском языке

Соучредители
Государственный комитет по СМИ,
общественным и религиозным организациям,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации
ПИ № ТУ07-00105 от 24 декабря 2014 г.

Технический редактор, компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*
Корректор *Ж. Х. Гунпоева*

Сдано в набор 09.09.2016. Подписано в печать 04.10.2016. Формат 60 x 90 ¹/₁₆.
Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14,00. Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1800 экз. Заказ № 614. Цена сво-
бодная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в типографии «Печатный двор»,
г. Нальчик, ул. Калюжного, 1

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол
жазмалагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла.
Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз
къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы
баиша жерде басмалагъанда: «Была «Минги-Тадан» алыннгандыла», – деп
чертген борчду.*